

T.C.

MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

GENEL TÜRK TARİHİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

TÜRKİYE'DE ERKEN DÖNEM DOĞU AVRUPA TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI (HUN-HAZAR DÖNEMLERİ ARASI)

Yavuz Selim BARHAN

Danışman

Doç. Dr. Zafer ATAR

MANİSA-2019

T.C.

MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

GENEL TÜRK TARİHİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

TÜRKİYE'DE ERKEN DÖNEM DOĞU AVRUPA TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI (HUN-HAZAR DÖNEMLERİ ARASI)

Yavuz Selim BARHAN

Danışman

Doç. Dr. Zafer ATAR

MANİSA-2019


	T.C. MANISA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu	FRYL-031
	YÜKSEK LİSANS EĞİTİMİ FORMLARI Tez Savunma Sınavı Tutanağı	Yayınlanma Tarihi	26/03/2018
		Revizyon No/Tarih	2/23/03/2018
		Sayfa	1/1

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 18/06/2019 tarih ve 20/Ek11 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 9. Maddesi gereğince Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı Tarih Yüksek Lisans Programı öğrencisi Yavuz Selim BARIHAN'ın "Türkiye'de Erken Dönem Doğu Avrupa Türk Tarihi Araştırmaları (Hun-Hazar Dönemleri Arası)" Konulu tezi incelenmiş ve aday 28/06/2019 tarihinde saat 10.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 90.. dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna OY BİRLİĞİ
 DÜZELTME yapılmasına * OY ÇOKLUĞU
 RED edilmesine ** ile karar verilmiştir.


 DYE
 Prof. Dr. Simon KARANTAY


 BAŞKAN
 Prof. Dr. Zafer ATAR


 DYE
 Dr. Öğr. Üyesi Emin KIRIL

Evet **Hayır**

Tez, burs, ödül veya Teşvik programına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.

Tez, mutlaka basılmalıdır.

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır.

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Tez, basımı gereksizdir.

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir. İkinci tez savunma sınavında da başarısız olan öğrencinin Enstitü ile ilişkisi kesilir.
 ** Bu halde adayın Enstitü ile ilişkisi kesilir.

Hazırlayan Enstitü Sekreteri	Onaylayan Enstitü Müdürü
---------------------------------	-----------------------------

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Türkiye’de Erken Dönem Doğu Avrupa Türk Tarihi Araştırmaları (Hun-Hazar Dönemleri Arası)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

10/07/2019

Yavuz Selim BARHAN

İçindekiler

KISALTMALAR	vii
ÖZET	viii
ÖNSÖZ	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
Avrupa Hun Tarihi Araştırmaları	5
1.1 Genel Nitelikli Araştırmalar	5
1.2 Avrupa Hun Tarihinin Kaynakları Üzerine Araştırmalar	16
1.3 Siyasi Tarih Araştırmaları	25
1.4 Kültür ve Din Araştırmaları	28
1.5 Attila Dönemi Araştırmaları	32
1.5.1 Genel Nitelikli Araştırmalar	32
1.5.2 Siyasi Tarih Araştırmaları	42
1.5.3 Kültür Araştırmaları	51
İKİNCİ BÖLÜM	55
Suvar-Avar- Oğur Tarihi Araştırmaları	55
2.1. Suvar Tarihi Araştırmaları	55
2.2 Avar Tarihi Araştırmaları	60
2.2.1 Genel Nitelikli Çalışmalar	60
2.2.2 Siyasi Tarih Araştırmaları	72
2.3 Oğur Tarihi Araştırmaları	75
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	78
Bulgar Tarihi Araştırmaları	78
3.1 Genel Nitelikli Araştırmalar	78
3.2 Büyük Bulgar Devleti Tarihi Araştırmaları	93
3.3 Tuna Bulgar Tarihi Araştırmaları	95
3.3.1 Genel Nitelikli Araştırmalar	95
3.3.2 Siyasi Tarihi Araştırmaları	101
3.3.3 Kültür Tarihi Araştırmaları	105
3.4 İtil Bulgar Tarihi Araştırmaları	109
3.4.1 Genel Nitelikli Araştırmalar	109
3.4.2 İtil Bulgar Tarihinin Kaynakları Üzerine Araştırmalar	131
3.4.3 Siyasi Tarih Araştırmaları	133

3.4.4 Kùltür ve Din Tarihi Araştırmaları	134
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	139
Hazar Tarihi Araştırmaları.....	139
4.1 Genel Nitelikli Araştırmalar.....	139
4.2 Hazar Tarihinin Kaynakları Üzerine Araştırmalar	156
4.3 Siyasi Tarih Araştırmaları	157
4.4 Kùltür ve Din Tarihi Araştırmaları	170
SONUÇ.....	185
KAYNAKÇA	189



KISALTMALAR

a.g.e. :	Adı Geçen Eser
a.g.m. :	Adı Geçen Makale
a.g.t. :	Adı Geçen Tez
ABAD:	Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi
Bkz. :	Bakınız
c. :	Cilt
ev. :	Çeviren
DİA:	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DTCF:	Dil ve Tarih Coğrafya Fakóltesi
ed. :	Editör
Haz. :	Hazırlayan
IRCICA:	İslam Tarih, Sanat ve Kólter Araştırma Merkezi
İSTEM:	İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
KaraM:	Karadeniz Araştırmaları
MEB:	Milli Eğitim Bakanlığı
s. :	Sayfa
TDK:	Türk Dil Kurumu
TTK :	Türk Tarih Kurumu
TTAH:	Türk Tarihinin Ana Hatları
Yay. Haz. :	Yayına Hazırlayan

ÖZET

TÜRKİYE'DE ERKEN DÖNEM DOĞU AVRUPA TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI (HUN-HAZAR DÖNEMLERİ ARASI)

Tarih araştırmalarında önem arz eden noktalardan biri de çalışılan sahanın literatürüne tam manasıyla vakıf olabilmektedir. Türk tarihinin hemen her yönüyle mühim bir dönemini teşkil eden erken dönem Doğu Avrupa Türk tarihinin tarihiyle alakalı çalışmaların bilimsel çerçevede tarihi seyri ile birlikte bilim dünyasına sunulması bu nedenle büyük önem taşımaktadır. Türkiye'de erken dönem Doğu Avrupa Türk tarihi çalışmalarının yakın döneme kadar kapsamlı bir literatür meydana getirmediğini söylemek mümkündür. Ancak son dönemlerden itibaren bilhassa bu saha ile ilgili tez, makale ve kitap çalışmaları ivme kazanmıştır. Bu tezde ise 1923-2018 yılları arasında Türkiye'de Hunlar, Suvarlar, Avarlar, Oğurlar, Bulgarlar ve Hazarlar hakkındaki çalışmalar esas olarak kapsam ve içeriklerinden hareketle ele alınarak Türk tarihçiliğinin bu sahadaki üretim faaliyetleri bütüncül bir şekilde ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Avrupa Türk Tarihi, Hunlar, Suvarlar, Avarlar, Oğurlar, Bulgarlar, Hazarlar, tarih araştırmaları.

STUDIES IN TURKEY ON THE EARLY HISTORY OF TURKS IN EASTERN EUROPE (BETWEEN THE PERIODS OF HUN AND KHAZAR)

ABSTRACT

One of the vital points in historical study is surely to comprehend the current literature on the topic. Thus, in this mean, it is a significant duty to search and evaluate course of the Turkish historiography on the early Turkic presence in Eastern Europe, which constitutes an elementary part of Turkic history. It would not be wrong to say that studies on the early history of Turks in Eastern Europe did not reach a considerable amount by the recent years both in quantity and quality. However, the last years have witnessed an accelerated increase of studies (books, papers, dissertations) in this area. This study aims at surveying contents and approaches of the Turkish historiography on the Huns, Suvars/Sabirs, Avars,

Ogurs, Bulgars and Khazars between the years 1923 and 2018, and presenting a comprehensive view of the relevant production, both academic and popular.

Keywords: Eastern Europea Turkish History, Huns, Suvars, Avars, Ogurs, Bulgars, Khazars, history researches.



ÖNSÖZ

Tarih yazımı ve tarihçilik sahalarında yapılan çalışmaların tarih araştırmaları için bir rehber niteliği taşıdığı ortadadır. Zira oldukça geniş bir donanım ve kabiliyet yelpazesine sahip olması gereken tarihçinin yürüttüğü bilimsel faaliyeti esnasında üzerinde yoğunlaştığı konu ve sahada meydana getirilmiş birikime her yönüyle hakim olabilmesi bir keyfiyetten öte zorunluluk taşımaktadır. Tarihçinin bünyesinde barındıracağı bu literatür hakimiyetinin ise çalışmalarının bilimsel verimini her açıdan arttıracaağı gibi çeşitli sorunlardan koruyacağı da şüphesizdir.

Bu çalışmada ise tarih yazımı ve tarihçilik çalışmalarının yukarıda açıklanan öneminden yola çıkılarak Türkiye’de 1923-2018 yılları arasında Hunlar, Suvarlar, Avarlar, Oğurlar, Bulgarlar ve Hazarlar hakkındaki çalışmalar içerik ve kapsamı yönüyle ele alınmıştır. Belirtmek gerekir ki tez, bahsedilen alanda ve zaman aralığında Türk tarihçiliğinin ortaya koyduğu çalışmaları bütüncül bir şekilde sunarken bu yönüyle alan araştırmaları için yol gösterici bir eser oluşturma öngörüsüyle meydana getirilmiştir.

Tüm bu hususların ardından ise lisans eğitimimin başlangıcından yüksek lisans eğitimimin nihayet bulmasına kadar olan süreçte şahsıma verdikleri destekler ve üzerimdeki emekleri dolayısıyla her zaman şükranla yâd edeceğim değerli hocalarım Prof. Dr. Okan Yeşilot, Prof. Dr. Erhan Afyoncu, Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Doç. Dr. Uğur Demir ve Arş. Gör. Dr. Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu’na teşekkürlerimi sunmak benim için bir borçtur. Tez yazım sürecimde ise en başta değerli danışman hocam Doç. Dr. Zafer ATAR olmak üzere destek ve katkılarıyla her an yanımda olan Prof. Dr. Muzaffer Tepekaya, Prof. Dr. Osman Karatay, Dr. Öğr. Üyesi Emin Kırkıl, Dr. Öğr. Üyesi Muhammet şen, Dr. Öğr. Üyesi Ferdi Çiftçioğlu, Arş. Gör. Dr. Züleyha Ustaooğlu ve kıymetli dostlarım Alperen Küçükdağdelen, Arş. Gör. Hüseyin Yılmaz, Arş. Gör. Engin Çetin, Arş. Gör. Ozan Böke, Arş. Gör. Özkan Küçükbaş, Sedat Can Çetinkaya ile sevgili aileme teşekkür ederim. Zikrettiğim tüm değerli isimlere hissettiğim minnettarlık ise her türlü izahtan vârestedir.

GİRİŞ

Tarih disiplininin faaliyet süreci içerisinde en önemli hususlarından birinin çalışılan sahanın literatürüne tam manasıyla vakıf olmak ve ortaya konulmuş çalışmaları yetkin bir şekilde kullanabilmek olduğunu ifade edebiliriz. Bu hususu hayata geçirebilmenin de yolu çalışılan konuyla ilgili titiz bir literatür çalışması yapmaktan ve buna paralel olarak geniş bir bibliyografya birikimine sahip olmaktan geçmektedir. Bahsedilen gereklilikler sağlanmadığı takdirde ise bir tarih araştırmasının hem tatmin edici sonuçlara ulaşamamak hem de daha önce öne sürülmüş görüşlere kapsamlı bir şekilde vakıf olamamaktan doğacak bilinçsiz tekrarlara düşmek tehlikeleriyle karşı karşıya olduğu ortadadır.

Bahsedilen hususlar doğrultusunda Tarih disiplininin ilgilendiği sahaların çeşitliliği ve günümüze kadar ortaya konulan araştırmaların da ulaştığı geniş hacim düşünülürse yukarıda söz edilen muhtemel sorunlarla karşılaşmamak adına yapılan araştırmaların çeşitli sınırlandırmaları içerecek şekilde ve rehber niteliği arz eden çalışmalarla ortaya koyulmasının bir ihtiyaç olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda tarih yazımı ve tarihçilik kapsamlarında yapılan çalışmaların da içerik ve yöntem itibariyle zenginleşerek arttığını belirtmek gerekir. Tezimizin konusuyla doğrudan ilgili çalışmalar da bulunmaktadır. Can Tankut Esmen'in *Tek Parti Dönemi Tarihçiliğinde Avrupa Hunları* bu çalışmalardan biridir. Yazar, Türk tarihçiliğinin 1923-1950 arasında esas olarak Türk tarih tezi etkisinde geliştiğini belirtmektedir. Aynı zamanda eserde bu etkinin 1928-1938 arasında tam anlamıyla söz konusuken 1939-1950 arasında ise bu etkinin kısmi olduğu dile getirilmektedir¹. Esmen, Tek Parti döneminde İslam öncesi Türk tarihi çalışmalarının ise Türk Tarih Tezi ekseninde Türklerin medeniyetsiz olduğu tezlerine cevap vermek, Osmanlı kimliğinden uzaklaşmak için tarihten faydalanmak ve yapılan inkılaplara tarihi bir meşruiyet sağlamak amaçları doğrultusunda şekillendiğini ifade etmektedir².

¹ Can Tankut Esmen, *Tek Parti Dönemi Tarihçiliğinde Avrupa Hunları*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016, s.66.

² Esmen, a.g.e., s.80-81.

Yukarıdaki bağlamdan hareketle Esmen'in de eserinde 1923-1950 arasında Avrupa Hun tarihi hakkındaki çalışmaları ele alırken Türk Tarih Tezi'nin etkisini ve çalışmaları etkileyen diğer faktörleri ele aldığını söylemek mümkündür³. Ancak, yazar dönemin çalışmalarını tek bir ekseninde değerlendirmemiş Türk Tarih Tezi'nin haricindeki çalışmaları etkileyen unsurlara da çalışmasında yer vermiştir⁴.

Tüm bu hususların yanında Esmen'in eserinde bizim de çalışmamızın yukarıdaki bibliyografya bölümünde yer alan akademik çalışmaların Avrupa Hun tarihçiliğine yapılan önemli katkılar olarak değerlendirildiği görülmektedir⁵. Eserde ayrıca Hüseyin Namık Orkun'un 1933'de yayınlanan *Attila ve Oğulları* adlı eserine nesnellik ve kalıcılık bağlamında önem atfedilmektedir⁶. Nesnellik noktasında eserde dikkat çekilen bir diğer çalışma ise 1950'de *Türk Ansiklopedisi*'nde yayınlanan "Attila" maddesidir⁷.

Eserde, 1923-1950 arasındaki Avrupa Hun tarihi ile ilgili çalışmaların genel değerlendirmesinde ise Osmanlı dönemindeki kimi çalışmalarda Batı merkezli bakış açısının etkisiyle "barbar" ve "yıkıcı" gibi sıfatlarla nitelendirilen Avrupa Hunlarına yönelik yaklaşımın bu dönemde süreç içerisinde değiştiği ve Avrupa Hunlarının Türk tarihinin bir parçası olarak kabul edildiği vurgulanmaktadır⁸. Yazara göre bu dönemde meydana getirilen Avrupa Hun tarihi ile ilgili eserlerin 1950'den sonraki döneme olan etkisi ise Avrupa Hunlarının

³ Eserde Türk Tarih Tezi bağlamında ele alınan eserler şu şekildedir: *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930; Afet Hanım, "Orta Kurun Tarihine Umumi Bir Bakış", Birinci Türk Tarihi Kongresi: Konferanslar Müzakere Zabıtları, Ankara, 1932, s.405-444; Reşat Ekrem Koçu, *Attila ve Hunlar*, Muallim Halit Kitabevi, İstanbul, 1933 ve *Tarih II Orta Zamanlar*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933, s.136-137 ve 145.

⁴ Örneğin eserde Marcel Brion'un 1928'de yayınlanan *Attila* adlı romanı ile Peyami Safa'nın 1931'de yayınlanan *Attila* adlı romanının Avrupa Hun tarihi ile ilgili çalışmalar üzerindeki etkisi ve bahsedilen romanların içerdiği bazı kurgusal unsurların dönemin çalışmalarında yer alması yazar tarafından örnekler üzerinden ortaya konulmuştur. Esmen, a.g.e., s. 156-157.

⁵ Bahsi geçen çalışmalar şunlardır: Hans Runciman, "Ortaçağ Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten*, c. VII, sayı 25, Ankara, 1943, s.45-47; Şükrü Akkaya, "Eski Alman Destanlarında Attila'nın Akisleri", *DTCF Dergisi*, c.2, sayı 4, s.555-568; Bahaeddin Ögel, "Türk Kılıcının Menşei ve Tekâmülü Hakkında", *DTCF Dergisi*, 1948, c.6, sayı 5, s.431-460 ve Gyula Moravcsik, "Hun Meselesinin Bugünkü Hali", *Tarih Dergisi*, c.II, sayı 3-4, 1952, s.109-117 ve s.148-149.

⁶ Esmen, a.g.e., s.139-139.

⁷ Esmen, a.g.e., s.150.

⁸ Esmen, a.g.e., s.199-204.

Türklük dairesi içerisine kabulünden ibarettir⁹. Söylem noktasında yazarın dönemin eserlerinin kendisinden sonraki eserlere herhangi bir miras bırakmadığı yönündeki düşüncesinin dayanak noktası ise Türkiye’de Avrupa Hun tarihi ile ilgili tek doktora tezi olarak tanımladığı Ali Ahmetbeyoğlu’nun 2001’de yayınlanan *Avrupa Hun İmparatorluğu* adlı çalışmasıdır¹⁰.

Tezimizin çerçevesiyle ilgili bir diğer çalışma olan Abdulla Üstün’ün “Bir Mitin, Bir Umudun, Bir İhmalin Tarihçiliği: Hunlar” başlıklı makalesinde ise Hun tarihi araştırmalarının öne çıkan yaklaşımlarının ve bu çalışmalara dayanak teşkil eden kaynakların eleştirel bir şekilde incelenip ortaya koyulduğu görülmektedir¹¹. Bu kapsamda gerek kaynakların kendi içindeki değişimi¹² gerek araştırmalardaki gelişim hususlarını da ortaya koyan Üstün, Hun tarihi araştırmalarının barındırdığı sorunlar ve izlenilmesi gereken yol hakkındaki çizdiği çerçeve ise şu şekildedir: “Belirtilmesi gereken bir diğer husus, burada sorun aynı zamanda verilerin nicelik ve nitelik sınırlarından kaynaklanmakta ve Hun tarihinin belirli yönleri ve sorunlarının aydınlatılma ihtimali güçlü durmamaktadır. Çoğunlukla sınırlı ve genelde alabildiğine sorunlu bir veriden hareketle söylenenlerden azımsanmayacak bir kısmı en çok hipotezin ötesine geçememeye mahkum gibi görünmektedir. Yine de, verileri bozkır tarihini anlamak için yeniden sorgulayan bir yaklaşımla birlikte, arkeolojinin ve Khazanov gibi ‘göçebe’yi parazitileştiren mevcut yaklaşımı derinleştirmek amacıyla değil fakat yeni bir tasavvur getirmek adına tarihsel antropolojinin daha berrak, tutarlı ve anlamlı bir Hun tarihine ulaşmak mümkündür”¹³.

Biz ise çalışmamızda Türk tarihinin önemli bir parçasını teşkil eden Doğu Avrupa Türk tarihinin Hun-Hazar dönemleri aralığını içeren ve ülkemizde 1923-2018 yılları arasında söz konusu dönemin kapsamına giren Avrupa Hunları, Suvarlar, Avarlar, Oğurlar, Bulgarlar ve Hazarlar hakkında ortaya konulmuş çalışmaları konu edindik. Bu çerçeve içerisinde tercüme faaliyetlerini

⁹ Esmen, a.g.e., s.205.

¹⁰ Esmen, a.g.e., s.206.

¹¹ Abdullah Üstün, “Bir Mitin, Bir Umudun, Bir İhmalin Tarihçiliği: Hunlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. VII, sayı 1, Yaz 2017, s.117-127.

¹² Üstün, a.g.m., s.122-123.

¹³ Üstün, a.g.m., s.125.

çalışmamızın kapsamına dahil etmeden ülkemizde meydana getirilen gerek popüler gerek akademik araştırmalar kapsamaları, içerdikleri görüşler ve ulaştıkları sonuçlar ve ön plana çıkan hususlarıyla birlikte ortaya koymaya çalıştık. Bahsedilen yöntem doğrultusunda da birinci bölümde Hunlar, ikinci bölümde Suvarlar, Avarlar ve Oğurlar, üçüncü bölümde Bulgarlar, dördüncü bölümde ise Hazarlar hakkındaki çalışmaları inceledik. Tüm bu çerçevede içerisinde çalışmamızın üzerinde durduğu saha hakkındaki gelecek çalışmalar için önemli faydalar sağlayacağını ümit etmekteyiz.



BİRİNCİ BÖLÜM

Avrupa Hun Tarihi Araştırmaları

Türkiye’de Avrupa Hun tarihinin cumhuriyetin kuruluşundan sonraki süreçte gerek geniş kapsamlı eserlerin içerisinde gerek müstakil çalışmalarla ele alındığı görülmektedir. Bu doğrultuda da hem popüler hem de akademik tarihçilik çerçevesi içerisinde değerlendirilebilecek çalışmalar meydana getirilmiştir. Ancak akademik nitelikli çalışmaların bilhassa son dönemlerden itibaren yoğunlaştığını belirtmek gerekir. Nitekim bu çerçevede de gerçekleştirilen çalışmaların çeşitlilik kazanıp genel nitelikli ve siyasi tarih merkezli çalışmaların yanı sıra Avrupa Hunlarının kültürü ve Avrupa Hun tarihinin kaynakları hakkında da önemli çalışmalar ortaya koyulduğunu ifade edebiliriz. Ülkemizde Avrupa Hunlarıyla ilgili meydana getirilen çalışmaları konu dağılımı açısından genel olarak ele aldığımızda ise ağırlıklı olarak Attila dönemine odaklanıldığını belirtebiliriz.

1.1 Genel Nitelikli Araştırmalar

Avrupa Hunlarının da ele alındığı genel nitelikli çalışmalar arasından ilk olarak ele alacağımız eser *Tarih II Orta Zamanlar* adlı ders kitabıdır¹⁴. Bu eserde yer alan “Avrupada Türk- Hun İmparatorluğu” *TTAH*’daki bölümle büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Kitabın önsöz bölümünde kaynak olarak güncel çalışmalardan ve arkeoloji araştırmalardan faydalandığı belirtilmiştir¹⁵. *TTAH* ve *Tarih II* kitapları büyük ölçüde benzerlikler gösterse de bazı farklılıklar da vardır. Örneğin *TTAH*’nda Attila’nın küçük yaşlardan itibaren devlet işlerine karışmasından rahatsızlık duyan amcaları tarafından Roma sarayına gönderildiği kesin olarak belirtilirken¹⁶ *Tarih II*’de bu kesinlik yer almamakta ve bahsedilen hadise bir rivayet olarak aktarılmaktadır¹⁷. Ayrıca *Tarih II*’de *TTAH*’dan farklı olarak Avrupa Hunlarının medeniyeti ayrı bir bahis olarak ele alınmış ve Avrupalıların çizdikleri medeniyetten uzak bir Avrupa Hunları tablosuna itiraz

¹⁴ *Tarih II Orta Zamanlar*, Maarif Vekaleti, İstanbul 1931.

¹⁵ a.g.e., s. V.

¹⁶ *TTAH*, s.474.

¹⁷ *Tarih II Orta Zamanlar*, s.24.

ederek Avrupa Hunlarının yerleşik yaşamı ve çeşitli sanat dallarını da içeren bir medeniyete sahip oldukları iddia edilmiştir¹⁸.

Avrupa Hunlarını konu edinen bir başka çalışma ise hiç kuşkusuz Doğu Avrupa Türk Tarihi için Türkiye’deki ilk kapsamlı ve ilmi eseri teşkil eden Akdes Nimet Kurat’ın *IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* adlı kitabıdır¹⁹. Kitabın ikinci kısmını oluşturan ve “Batı Hunları ve Attila İmparatorluğu” adlı bölümde genel bir Avrupa Hun tarihi sunulmaktadır. Avrupa Hunlarının kökenini Asya Hunlarının teşkil ettiği ifade edilirken aynı zamanda Avrupa Hunlarının da Asya Hun hanedanının soyundan gelenlerce bir devlet düzenine ulaştırıldığı iddia edilmiştir²⁰. Avrupa Hunlarının devlet yapılanmasının bir konfederasyon niteliğine sahip olduğu ve bu yapının hakim gücünü de “Kral Hunları”nın oluşturduğu kitabın içerdiği bir diğer değerlendirmedir²¹. Attila’nın tarihi önemine de dikkat çekilirken onun yükselişi yönüyle Cengiz Han’a benzetilebileceği belirtilmiştir²². Dikkat çeken bir husus ise Avrupa Hunlarının ele alındığı bölümün kapsamı içerisinde Alanlara önemli bir yer verilmiş olmasıdır. Burada Alanların Hunlar ile ilişkileri ile birlikte Alanların kökenlerin ve tarihi üzerinde de durulmuştur²³. Kurat, “barbar” Hun algısına ise dönemin koşulları üzerinden yaklaşmış ve Avrupa Hunlarının Franklar ve Anglo-Saksonlardan ne daha az ne de daha çok “vahşi veya barbar” olmadıklarını öne sürmüştür²⁴.

Avrupa Hun tarihi sahasında özellikle yakın dönemlerden itibaren öne çıkan isimlerden biri ise Ali Ahmetbeyoğlu’dur. Ahmetbeyoğlu’nun Avrupa Hunları ile ilgili en çok öne çıkan çalışmasının ise *Avrupa Hun İmparatorluğu* başlığına sahip doktora tez çalışması olduğunu söylenebilir²⁵. Bu çalışma “Avrupa Hunlarının İlk Devirleri”, “Avrupa Hunlarının İmparatorluk Haline Gelmesi”,

¹⁸ a.g.e., 27-28.

¹⁹ Söz konusu eser ilk olarak 1972 yılında yayınlanmakla birlikte biz çalışmamızda 1992 tarihli ikinci baskısından faydalandık. Akdes Nimet Kurat, *IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992.

²⁰ Kurat, a.g.e., s.20.

²¹ Kurat, a.g.e., s.20.

²² Kurat, a.g.e., s.21.

²³ Kurat, a.g.e., s.15-16.

²⁴ Kurat, a.g.e., s.23.

²⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, TTK Yayınları, Ankara 2001.

“Attila’nın Ölümünden Sonra Avrupa Hunları”, “Avrupa Hunlarının Teşkilat ve Sosyal Hayatı” olmak üzere dört bölümden meydana gelmektedir. Çalışmanın hem adı hem de alt başlıklarından da anlaşılacağı üzere Ahmetbeyoğlu’nun eseri siyasi ve kültürel yönleri de kapsamak üzere umumi bir Avrupa Hun tarihi çalışmasını teşkil etmektedir.

Ahmetbeyoğlu, “Avrupa Hunlarının İlk Devirleri” bölümünde Hunların Avrupa’ya ilerleyişleri ve Rua döneminin sonuna kadar olan gelişmeler üzerinde dururken aynı zamanda Hunların kökeni hakkındaki görüşlere de değinmiştir²⁶. Bu konuda Ahmetbeyoğlu’nun tezi ise Avrupa Hunlarının kökenini Asya Hunlarının teşkil ettiği yönündedir²⁷. “Avrupa Hunlarının İmparatorluk Haline Gelmesi” adlı ikinci bölümde ise esas olarak Attila’nın faaliyetleri ele alınmaktadır²⁸. Yazara göre Avrupa Hunlarının Rua’nın hakimiyet devrinde başlayan imparatorluk olma süreci Attila’nın faaliyetleri ile tamamlanmıştır²⁹. Eserde Rua’nın ölümünden sonra tahta Bleda geçse de devletin yönetimini esas olarak “üstün kabiliyetlere sahip” Attila’nın üstlendiği belirtilirken³⁰ Bleda’nın ise “zevk ve sefaya düşkün” bir yapıya sahip olduğu ifade edilmiştir³¹. Yine bu bağlamda Attila’nın devlet adamı, asker ve diplomat olmak üzere çok yönlü bir liderliğe sahip olduğu belirtilmiş ve politikalarının esas hedefinin de cihan hakimiyetini sağlamak olduğu belirtilmiştir³². Nitekim Attila’nın cihan hakimiyeti planı doğrultusunda Doğu Roma’ya iki sefer düzenleyip itaat altına aldıktan sonra Batı Roma’yı hedef aldığı ve Sasani İmparatorluğu’na bir sefer düşündüğü de belirtilen bir diğer husustur³³.

Eserin üçüncü bölümünde ise “Attila’nın Ölümünden Sonra Avrupa Hunları” başlığı altında Attila’dan sonra sonraki siyasi gelişmeler ele alınmış³⁴ ve devletin yıkılmasının başlıca sebebi ise “Attila gibi karizmatik bir liderden sonra onun yerinin doldurulamayarak merkezi otoritenin zayıflaması” şeklinde

²⁶ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.9-59.

²⁷ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.12-19.

²⁸ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.60-114.

²⁹ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.68.

³⁰ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.61.

³¹ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.67.

³² Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.68.

³³ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.78-79.

³⁴ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.115-148.

açıklanmıştır³⁵. Üçüncü bölümün kanaatimizce en dikkat çeken yönünü Avrupa Hunlarının arkeolojik mirasının değerlendirildiği “Hunlar Devrinden Kalan Arkeolojik Malzemeler” kısmı oluşturmaktadır. Burada Hunlara ait arkeolojik eserler kapsamlı bir şekilde değerlendirilirken önemli tespitlerde bulunulmuştur. Nitekim Ahmetbeyoğlu’na göre özellikle Hun bakır kazanları, Avrupa Hunlarının Asya Hunları ile olan bağlantısını ortaya koyduğu gibi aynı zamanda ortaya çıkan arkeolojik eserler Hunların zanaatkar yönünü de aydınlatmıştır³⁶. Ayrıca Ahmetbeyoğlu ortaya çıkan Hun kazanlarının işlevine dair bu kazanların ölü kurbanı için kullanıldığı şeklindeki görüşe de karşı çıkmaktadır. Ahmetbeyoğlu, kazanların mezarlarda ortaya çıkmasını ise ölen kişinin ardından verilen ziyafetle açıklamaktadır³⁷. Hunların arkeolojik mirasının en önemli kısmı olarak ise ok ve yayların olduğu ifade edilmektedir³⁸.

“Avrupa Hunlarının Teşkilat ve Sosyal Hayatı” başlığı ise Avrupa Hunlarının devlet ve toplum yapısını değerlendirmektedir³⁹. Ahmetbeyoğlu’na göre Hunların hakimiyet anlayışını şekillendiren Türk gelenekleridir. Nitekim bu ekseninde Hunlarda hakimiyetin Tanrı tarafından verildiği inancının olduğuna işaret edilmektedir⁴⁰. Ayrıca meclis ve ordunun yapısı da Türk tarihinin devamlılığı içerisinde ele alınmıştır⁴¹. Fakat bahsedilen hususların yanı sıra Hun devlet teşkilatı açısından kurumların mahiyetini tam olarak aydınlatacak bilgilerin mevcut olmadığına da dikkat çekilmektedir⁴². Hunlar hakkında kaynaklarda nakledilenlere ise Ahmetbeyoğlu eleştirel bir tutumla yaklaşmaktadır. Nitekim bu yaklaşıma göre Hunların kendilerine bağlı yerleşik topluluklar üzerinden asalak bir yaşam sürdürdükleri görüşü tarihi bir gerçekliğe tekabül etmemektedir. Yazara göre Hunlar gerek ticaret gerekse uğraştıkları çeşitli zanaat dallarıyla üretim halinde olan ve alternatif gelir kaynaklarına sahip bir topluluktur. Ahmetbeyoğlu aynı zamanda Hunlar hakkında kaynaklarda var olan olumsuz tabloyu kaynakları kaleme alan Avrupalı müelliflerin içinde bulunduğu yenilmişlik atmosferi ile

³⁵ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.115.

³⁶ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.118.

³⁷ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.140.

³⁸ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.142.

³⁹ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.149-174.

⁴⁰ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.149.

⁴¹ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.152-157 ve 157-159.

⁴² Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.150.

açıklamakta ve bu olumsuz tabloyu şekillendiren Antik çağ edebiyatı ve Hristiyanlık gibi hususlara da işaret etmektedir⁴³. Bu noktada Ahmetbeyoğlu Avrupa Hun tarihi sahasında yürütülecek çalışmalar için bir yöntem teklifinde de bulunmaktadır. Bahsedilen “bozkırda yaşayan Hunlar, sadece büyük baş hayvan yetiştiren, durmadan yer değiştiren, evlerde oturmayan, bir kulübeye bile sahip olmayan, yürümeye uygun bacaklara sahip olmayan, gelişmemiş her türlü vahşiliğe acımasızlığa, sahip olan... vb. yurtsuzlar” şeklindeki olumsuz tabloyu bütünüyle reddetmenin olayları gerçeğe uygun olarak aydınlatılabilmek için en önemli gereklilik olduğu ifade edilmiştir⁴⁴.

Ali Ahmetbeyoğlu'nun çalışmasını genel anlamda ele aldığımızda ilk olarak bu çalışmanın Türkiye’de bu sahada yapılan ilk müstakil doktora çalışması olduğunu ifade etmek gerekir. Eser bu ilk olma niteliğinin yanında ayrıca Avrupa Hun tarihinin bütünüyle ele alındığı bilimsel bir çalışma olması yönüyle de öne çıkmaktadır. Esere önem kazandıran taraflardan bir diğeri ise eserin bibliyografyasıdır. Kapsamlı bir bibliyografyaya sahip eserde sahanın kaynaklarının yanı sıra Türk ve Batı literatürünün araştırma eserlerinin ve bilhassa da Macarca eserlerin kullanıldığını belirtebiliriz.

Çalışmamızın bu bölümünde ele alacağımız bir diğer çalışma ise Saadettin Gömeç’in “Attila’nın Çocuklarının Adı” başlıklı makalesidir. Gömeç, bu çalışmada Avrupa Hunlarının siyasi faaliyetlerine kısaca değindikten sonra Attila’nın tespit edilebilen “Ellak, İrnek ve Dengizik” isimli üç oğlu olduğunu işaret ettikten sonra bu isimlerin kökenlerini Türkçe unvanlar çerçevesinde açıklamaktadır. Gömeç’e göre Ellak’ın isminin aslı “İllig”, İrnek’inki “Erkin-İrkin”, Dengizik’in adının aslı ise “Tengiz” unvanları olmalıdır⁴⁵.

Saadettin Gömeç’in *Dişi Kurtun Çocukları, Türk Tarihinin Kahramanları* adlı eserinde de Avrupa Hunlarına yer verilmekte ve bu doğrultuda Yılduz Kagan başlığı altında Hunların göçlerini sebepleri ve neticeleri ile birlikte ele almasının ardından Uldız’ın adı ve faaliyetleri üzerinde durulmaktadır. Söz konusu çerçeve

⁴³ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s. 165-167.

⁴⁴ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.168-169.

⁴⁵ Saadettin Gömeç, “Attila’nın Çocuklarının Adı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXIII, sayı 36, 2004, s.117-122.

içerisinde Uldız'ın gerek ismi gerek faaliyetleri üzerinden Türk cihan hakimiyeti ülküsüne de dikkat çekilmektedir⁴⁶.

Avrupa Hun tarihine bütüncül bir şekilde yer verilen çalışmalardan biri de Osman Karatay'ın "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları –Altın Orda Öncesi Dönem-" başlıklı hacimli makalesidir. Karatay, makalesinde "Batı Hunları" alt başlığı altında Avrupa Hunlarını ele almakta ve bu kapsamda ana hatlarıyla Avrupa Hun tarihini siyasi gelişmelerini ortaya koyarken aynı zamanda Avrupa Hunlarının kökenleri ve dilleri meselesine de değinmekte ve tarihi önemlerine de dikkat çekmektedir⁴⁷. Bu çerçevede Avrupa Hunlarının kökenleri konusunda Hsiung-nu ve Hunlar arasındaki özdeşliği savunan Karatay, Hunların dili bahsinde ise verilerin yetersizliğine işaret ederken yapılan çalışmalar neticesinde Hunların dilinin Doğu Türklerinin diline benzer olduğu sonucuna ulaşıldığı ancak bu hususun kesinlik taşımadığını öne sürmektedir⁴⁸. Karatay, Hunların tarihi önemleri doğrultusunda ise Avrupa'nın bugünkü etnik tablosunun şekillenmesinde Hunların rolünü ortaya koyarken aynı zamanda Slav tarihindeki Hun etkisine de dikkat çekmekte ve bu çerçevede de Hun ilerleyişinin Slavların Almanlaşmasını engellediği ve geniş bir coğrafyada Slav yayılmasının da önünü açtığını ifade etmektedir⁴⁹.

Avrupa Hunlarının genel bir kapsam içerisinde ele alındığı çalışmalardan biri de Öner Tolan'ın *Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Türk Varlığı(IV.-X. Yüzyıl)* başlıklı doktora tez çalışmasıdır. Tolan, çalışmasında Avrupa Hunlarını ilk olarak "Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Kurulan Türk Devletleri" alt başlığına sahip birinci bölümde ele almaktadır. Tolan, bu kapsamda Avrupa Hunlarının kökenlerinden Avrupa Hun Devleti'nin yıkılışının ardından Hunların etkin bir güç olmaktan çıkan döneme dek olan siyasi tarihlerini bütüncül bir şekilde ortaya koymaktadır⁵⁰. Bu kapsam içerisinde Hunların kökenleri

⁴⁶ Saadettin Gömeç, *Dişi Kurtun Çocukları, Türk Tarihinin Kahramanları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s.21-26.

⁴⁷ Osman Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları –Altın Orda Öncesi Dönem-", *KARAM*, sayı 3, Güz 2004, s.10-16.

⁴⁸ Karatay, a.g.m., s.10-11.

⁴⁹ Karatay, a.g.m., s.10, 12-13.

⁵⁰ Öner Tolan, *Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Türk Varlığı(IV.-X. Yüzyıl)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Elazığ 2014, s.41-68.

konusundaki görüşlere yer veren Tolan, gerek konu hakkındaki yazılı kaynakları gerek arkeolojik ve dilbilimsel verileri göz önünde bulundurarak Hunların Orta Asya kökenleri ve Hsiung-nularla olan ilişkilerine dikkat çekmektedir⁵¹. Çalışmada, Hunların Karadeniz'in kuzeyindeki bir aktör olarak ortaya çıkmaları ve Hun ağırlık merkezinin Don nehri civarından Tuna nehri çevresine kaymasını içeren sürecin de neticeleriyle birlikte ele alındığını belirtmek gerekir⁵². Hunların siyasi tarihleri ortaya konulurken bilhassa Attila döneminin ayrıntılı olarak üzerinde durulduğunu görmek mümkündür⁵³. Bu çerçevede Attila döneminin tartışmalı hususlarından birisi olan “Campus Mauriacus Savaşı”nın neticesine de değinilmekte ve her ne kadar Attila'nın Galya Seferi'nin nihayetinde istediği sonuçlara ulaşamamış olsa da Hunların söz konusu savaş neticesinde askeri olarak büyük bir yara almadıklarına işaret edilmektedir⁵⁴. Tolan, Attila'nın ölümünün ardından Hun gücünün çöküşe geçmesi sürecini de Attila'nın oğullarının faaliyetleriyle bağlantılı şekilde Hun kitlelerinin akıbetlerini de göz önünde bulundurarak incelemektedir⁵⁵. Bu kapsamda İrnek'in doğuya çekilip Bulgarların yoğun olarak var olduğu bir devlet kurduğu şeklinde görüş olduğundan bahsetmekte fakat bu konuda kesin bir sonuca ulaşamayacağını da vurgulamaktadır⁵⁶.

Tolan, çalışmasının “Kuzey Karadeniz ve Balkan Türk Devletlerinde Kültür ve Medeniyet” alt başlığına sahip ikinci bölümünde ise Hunların devlet teşkilatları⁵⁷, ekonomileri⁵⁸ ve toplum yapılarının⁵⁹ üzerinde durmaktadır. Çalışmada Hunların devlet teşkilatlarının üzerinde durulurken ilk olarak Hunların idari sistemlerinin Türk devletleriyle olan benzerliklerinin de göz önünde bulundurulurken ortaya koyulduğu görülmektedir⁶⁰. Ayrıca Hun devletinin niteliği de çalışmada tanımlanırken Hun devletinin bir göçebe devlet şeklinde gelişim

⁵¹ Tolan, a.g.t., s.41-46.

⁵² Tolan, a.g.t., s.46-55.

⁵³ Tolan, a.g.t., s.55-65.

⁵⁴ Tolan, a.g.t., s.64.

⁵⁵ Tolan, a.g.t., s.65-68.

⁵⁶ Tolan, a.g.t., s.67-68.

⁵⁷ Tolan, a.g.t., s.168-172, 177-181.

⁵⁸ Tolan, a.g.t., s.191-193, 195-197, 199, 201-203.

⁵⁹ Tolan, a.g.t., s.205-212, 214-216, 225-228, 232-233.

⁶⁰ Tolan, a.g.t., s.168-172.

gösterdiğine işaret edilmekte⁶¹ ve Hun idari sisteminin gerek merkezi gerek merkez haricini kapsayacak şekilde düzenli bir yapılanmaya sahip olduğu ifade edilmektedir⁶². Tolan, Hunların devlet teşkilatı bağlamında idari sistemin ardından ise askeri düzeni ele almaktadır. Bu doğrultuda Tolan, Hunların ordularının yapısı hakkında bilgi sahibi olunmadığını belirtmekle birlikte yine de yazılı kaynaklardan ve arkeolojik verilerden yola çıkarak Hunların ordularını unsurları ve kullanılan silahlarıyla birlikte ortaya koymaktadır. Ayrıca yazar tarafından Hunların Avrupa'ya çeşitli askeri yenilikler getirdiği de ifade edilirken savaş taktiklerinin bozkır gelenekleri etrafında şekillendiğine de işaret edilmektedir⁶³.

Çalışmada Hunların iktisadi yapısı ise iktisadi gelir kaynakları, hayvancılık, tarım, ticaret alt başlıkları şeklinde tasnif edilerek incelenmektedir. Bu doğrultuda çalışmada Hunların başlıca iktisadi gelir kaynağının vergiler olduğu belirtilirken Bizans tarafından Hunlara ödenen verginin Bizans ekonomisinin bütünlüğü içerisinde ciddi bir gider teşkil etmediğine değinilmektedir⁶⁴. Ayrıca, çalışmada Hunların ekonomik faaliyetler noktasında dönüşümler yaşamış olabileceği ihtimali de vurgulanmaktadır⁶⁵. Nitekim Tolan bu konudaki görüşlerini tarımsal faaliyetler bağlamında şu şekilde ifade etmektedir: “Kaynaklar genelde Hunların tarımla uğraşmadığı noktasında birleşirler. Hatta tarımla uğraşmayı küçümsediklerine dair ifadeler de vardır. ‘Hun ülkesinde hiç kimse çift sürmez veya sabana dokunmaz’. Bu durum İdil ile Tuna arasında hiçbir yerde Hunlara veya Alanlara ait olabilecek bir saban demirine bile rastlanmamış olması dikkate alındığında doğru gibi görünmektedir. Ancak Attila dönemine gelindiğinde şartlar değişmiş olabilir. Gitgide artan insan gücü eksiklikleri anlaşılabilir onları kırsal göçebeler olmaktan çıkartmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi elimizde Hunların Attila zamanında da, yaz kış bir otlaktan diğerine insanları ve sürüleriyle beraber göçebe hayatı yaşadıklarına dair hiçbir bilgi yoktur”⁶⁶. Tolan'ın Hunların giderleri meselesine de değindiği ve Bizans'tan alınan

⁶¹ Tolan, a.g.t., s.168.

⁶² Tolan, a.g.t., s.169.

⁶³ Tolan, a.g.t., s.177-181.

⁶⁴ Tolan, a.g.t., s.191-192.

⁶⁵ Tolan, a.g.t., s.196.

⁶⁶ Tolan, a.g.t., s.199.

vergilerin ticaret yoluyla yine Bizans'a geri döndüğü hususunu vurguladığı da görülmektedir⁶⁷.

Ekonomi bahsinden sonra ikinci bölümün sınırları içerisinde Hun toplumu konu edinilmektedir. Burada ilk olarak “Yaşam Tarzı” alt başlığı altında konuyla ilgili olarak Ammianus Marcellinus ve Priscus'tan nakillerle Hunlara ait arkeolojik bulgularla Hun toplumu incelenmekte ve Hunların göçebe bir toplum olup sonradan değişim yaşadıkları ve sınıflı bir yapıya sahip, adaletin gözetildiği ve kadının da saygı duyulduğu bir toplumsal yaşantıya sahip oldukları belirtilmektedir⁶⁸. Ardından “Yerleşim Yerleri” alt başlığı altında da Hunların göçebelikten yerleşik yaşama geçişleri meselesine değinilmekte ve Güney Rusya bölgesindeyken daimi yerleşimlere sahip olmayan Hunların V. asrın ikinci yarısına doğru kısmi veyahut daha fazla ölçüde yerleşik yaşamı benimsemiş olduklarının düşünülebileceği ifade edilmektedir⁶⁹.

Ekonominin ardından ise çalışmada Hunların dini konusu ele alınmaktadır. Bu konuda net bir sonuca ulaşabilmek için bilgilerin yetersizliğine değinilirken Hunlarda kamların bulunduğu işaret edilmekte ve Hunlar arasında Hıristiyanlığı yayma teşebbüslerinin amacına ulaşamadığı belirtilmektedir. Ayrıca yine Hunların inançları konusunda hükümdarın Tanrı olarak görüldüğü görüşüne karşı çıkılmakta ve bu yaklaşımın tarihi gerçekliğe uygun olmadığı öne sürülmektedir⁷⁰. Çalışmanın ikinci bölümünün sınırları içinde Hunlarla ilgili son olarak Hunların yazı kullanıp kullanmadıkları meselesi ele alınmakta ve bu konuda herhangi bir delil olmadığından bahsedilirken yazı kullanmış olabilecekleri ihtimali üzerinde de durulmaktadır⁷¹.

Tolan'ın çalışmasının “Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Türk İzleri” başlıklı üçüncü bölümünde de Avrupa Hunlarına yer verildiği görülmektedir. Bu kapsamda ilk olarak “Kuzey Karadeniz ve Balkan Tarihinde Türkler” alt başlığı altında Hunların dünya tarihindeki önemleri vurgulanmakta ve Avrupa'nın etnik tablosunun şekillenmesinde oynadıkları role dikkat

⁶⁷ Tolan, a.g.t., s.192-193, 203.

⁶⁸ Tolan, a.g.t., s.205-212.

⁶⁹ Tolan, a.g.t., s.214-216.

⁷⁰ Tolan, a.g.t., s.225-228.

⁷¹ Tolan, a.g.t., s.233.

çekilmektedir⁷². Tolan, Hunların Roma'nın siyasi ömrüne olan etkileri konusundaki görüşlerin de üzerinde dururken aynı zamanda Balkanlarda Roma hakimiyetini sarsarak kendilerinden sonra Slavlar ve Tuna Bulgarlarının Balkanlarda meydana getireceği hakimiyetin zeminini oluşturduklarını da ifade etmekte ve Hunların İç Asya'nın Avrupa'daki ilk temsilcisi ve Batı Avrupa'da faaliyetleri en ileri noktaya ulaşan İç Asya gücü olduklarına işaret etmektedir. Çalışmada Hunların Avrupa'yı "ordu teşkilâtı, devlet yönetme tecrübesi, eğitim ve özellikle askerî eğitim, savaş taktiği, silâh üretimi ve kullanımı" gibi alanlarda etkiledikleri de belirtilirken bu etki alanlarından bilhassa Hun askeri etkisi önemsenmektedir⁷³. Üçüncü bölümün sınırları içinde "Türk Varlığının Günümüze Yansımaları" alt başlığı altında ise çeşitli dilsel verilerle Avrupa'daki Hun izleri ortaya koyulmaktadır⁷⁴.

Avrupa Hunlarıyla ilgili genel nitelikli çalışmaların kapsamı içerisinde değerlendirilebilecek araştırmalardan biri de Fatma Aysel Dıngıl Ilgın'ın *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları ve Byzantinoturcica Işığında Avrupa Hunları* başlıklı doktora tezidir. Ilgın, çalışmasının hedefini "Türk Tarihinin Bizans Kaynakları ve Byzantinoturcica Işığında Avrupa Hunları adını taşıyan tezimiz; Türk tarihinde önemli bir yer teşkil eden Bizans kaynakları ile bu kaynaklar hakkında yazılmış en önemli eser olma özelliğini taşıyan Byzantinoturcica'da Türklerle ilgili verilen bilgiler ile Avrupa Hunlarının tarihimizdeki yeri ve Türk tarihinde nasıl değerlendirilmeleri gerektiğini gözler önüne sermeyi amaçlamaktadır" ifadeleriyle ortaya koymaktadır⁷⁵.

Çalışmada izlenen yol ise şu şekilde açıklamaktadır: "Başka milletlerin algılarından bir Türk tarihi yazmak oldukça zor olduğu için bizde Türk tarihinin bütünü içinde yer alan Avrupa Hunlarının Türk kültürünü Avrupa'ya getiren ilk Türk boyu oldukları düşüncesinden hareketle tezimizde; kültürümüzün bütünlüğü korumak, hakkımızda özellikle müverrihler tarafından yaratılmış "amaçsızca

⁷² Tolan, a.g.t., s.237.

⁷³ Tolan, a.g.t., s.237-239.

⁷⁴ Tolan, a.g.t., s.243-244.

⁷⁵ Fatma Aysel Dıngıl Ilgın, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları ve Byzantinoturcica Işığında Avrupa Hunları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s. III.

hareket eden” algısının zaten doldurulamamış olan altyapısını boşa çıkarmak ve Avrupa Hun Devleti’nin başıboş, köklerinden kopmuş bir devlet değil; tam aksine Türk cihan hakimiyeti mefkuresi anlayışının tarihimizdeki ilk nüvelerinden birini oluşturan cihangir bir devlet olduğunu kanıtlamak amacı ile hareket etmeye gayret ettik”⁷⁶.

D. Ilgın’ın çalışması içerik olarak ise beş bölümden oluşmaktadır. Bu kapsam içerisinde “Avrupa Hunları Hakkında Bilgi Veren Bizans Kaynakları” başlıklı birinci bölümde Bizans kaynaklarının Avrupa Hunları hakkında sunduğu veriler ortaya koyulurken kaynakların yazarları hakkında da bilgi verilmekte ve kimi değerlendirmeler de bulunmaktadır⁷⁷. “Byzantinoturcica ve Avrupa Hunları” başlığına sahip ikinci bölümde ise söz konusu eserin ilmi değerine değinildikten sonra eserde Avrupa Hunlarına dair olan ifadelerin çevirisi ortaya koyulmaktadır⁷⁸.

Çalışmanın üçüncü bölümü ise “Avrupa Hunlarında Kültür” başlığını taşımaktadır. Bu çerçevede içerisinde ise Avrupa Hunlarının kültürel çehresi pek çok alt başlık altında gerek kaynaklar gerek araştırma eserlerinden hareketle ele alınırken⁷⁹ Avrupa Hun tarihinin arkeolojik kaynakları ise “Arkeolojik Buluntular Işığında Avrupa Hunları” başlıklı dördüncü bölümde geniş bir kapsam içerisinde incelenmektedir⁸⁰. Ayrıca çalışmada Attila da ayrı bir bölüm halinde “Kaynakların Şahitliğinde Attila” başlıklı beşinci bölümde gerek yaşamı ve kişilik özellikleri gerek ölümü ile cenaze merasimi ve hem Türk hem de Batı dünyasında destan, masal, efsane, şiir, piyes, resim, opera, sinema, roman gibi edebi ve sanatsal ürünlerde olan yansımalarıyla birlikte ele alınmıştır⁸¹. Tüm bu hususların yanında çalışmanın bilhassa görsel malzemeler açısından zengin bir içeriğe sahip olduğunu da belirtmek gerekir.

⁷⁶ D. Ilgın, a.g.t., s.V.

⁷⁷ D. Ilgın, a.g.t., s.13-79.

⁷⁸ D. Ilgın, a.g.t., s.80-140.

⁷⁹ D. Ilgın, a.g.t., s.141-189.

⁸⁰ D. Ilgın, a.g.t., s.189-219.

⁸¹ D. Ilgın, a.g.t., s.220-258.

1.2 Avrupa Hun Tarihinin Kaynakları Üzerine Araştırmalar

Ali Ahmetbeyoğlu'nun Avrupa Hun tarihinin kaynakları hakkında da çalışmaları bulunmaktadır. Ahmetbeyoğlu'nun 1990 yılında tamamladığı yüksek lisans tezi *Grek Seyyahı Priskos (V. asır)'a göre Avrupa Hunları* başlığını taşımaktadır⁸². Ahmetbeyoğlu'nun yüksek lisans çalışması ardından kitap olarak da yayınlanmıştır⁸³. Bu çalışma esas olarak Priscus'un eserinin tercüme edilmesi faaliyetleriyle ortaya çıkmıştır. Çalışmada tercüme için ise C. Müller tarafından yapılan neşrin⁸⁴ Latince kısmının esas alındığı ifade edilmiştir. Ahmetbeyoğlu çalışmasının birinci bölümünde Priscus'un hayatı ve eserinin içeriği ve önemi⁸⁵ üzerinde dururken yine sonuç bölümünde de eserin tarihi önemi üzerinde durmaktadır⁸⁶.

Ahmetbeyoğlu'nun yukarıda bahsi geçen çalışmasının 2017 yılındaki neşri, aynı zamanda yazarın "Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler"⁸⁷ ve "VI. Yüzyıl Tarihçisi Jordanes'e Göre Avrupa Hunları" adlı çalışmalarını da içermektedir⁸⁸. Ahmetbeyoğlu, Ammianus Marcellinus'u ele aldığı çalışmasında Marcellinus hakkında bilgi verdikten sonra Marcellinus'un eseri *Res Gestae* hakkında da bilgi verir ve bu eseri Avrupa Hunlarının Avrupa'daki ilk faaliyetlerinin sonrasında Hunları ele alan ilk Roma tarihi olarak tanımlar⁸⁹. Çalışmada aynı zamanda Ammianus Marcellinus'un Avrupa Hunları hakkında verdiği bilgiler de nakledilmiştir⁹⁰. Ahmetbeyoğlu, Ammianus Marcellinus'un Avrupa Hunları hakkında verdiği bilgilere ve bu bilgilerden hareketle inşa edilen "barbar" Hun tasvirine eleştiriyiyle yaklaşmaktadır. Yazar tarafından Marcellinus'un ifadelerine yöneltilen eleştiriler ise yazarın

⁸² Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. asır)'a göre Avrupa Hunları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.

⁸³ Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. asır)'a göre Avrupa Hunları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995; Biz ise çalışmamızda eserin 2017 tarihli baskısını kullandık. Ali Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayında Bir Romalı, Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

⁸⁴ C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, c. IV, Paris, 1851; Müller, a.g.e., c. V, Paris 1870.

⁸⁵ Ahmetbeyoğlu, Priscus'un eserini "V.asır Avrupa Türk ve bilhassa Attila devri Hun tarihinin yegane ana kaynağı" olarak tanımlamaktadır. Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.14.

⁸⁶ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.121-123.

⁸⁷ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.83-102.

⁸⁸ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.103-120.

⁸⁹ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.83-84.

⁹⁰ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.85-95.

Marcellinus'un zihin dünyasına yönelik düşüncelerinden ileri gelmektedir. Bu doğrultuda Ahmetbeyoğlu'na göre Marcellinus'un Hunlar hakkındaki düşüncelerini mağlubiyet psikolojisi, Roma tarih yazım geleneği ve efsanevi unsurlar gibi faktörler şekillendirmiştir⁹¹. Ahmetbeyoğlu'nun Jordanes ile alakalı çalışmasında ise Jordanes'in hayatının ve *Getica* ve *Roma Tarihi* gibi eserlerinin ele alınmasının yanı sıra *Getica* adlı eserinden Hunlar hakkındaki bahislerin nakli de çalışmada yer bulmuştur⁹². Çalışmada yazar tarafından Jordanes'in eserlerinin özgünlük yönünden zayıf olduğu ve çoğunlukla başka eserlerden nakiller yoluyla meydana getirildiği ifade edilmiştir⁹³. Bahsedilen hususların yanında yazar, Jordanes'in gerek Hunlar tarafından mağlubiyete uğratılmış Got kavmine mensubiyeti ve Hristiyanlık dinine güçlü bir aidiyet hissetmesi gibi sebeplerle Jordanes'e de ihtiyatla yaklaşılması gerektiği görüşündedir⁹⁴.

Turhan Kaçar'ın ise özellikle Avrupa Hun tarihinin kaynakları hakkında yaptığı çalışmalarla öne çıktığını ifade etmek gerekir. Kaçar'ın bu bağlamdaki çalışmalarından biri Ammianus Marcellinus'u ele almaktadır⁹⁵. Yazar, çalışmasında hedefinin Ammianus'un Hunlar hakkındaki ifadelerini Eskiçağ tarih yazıcılığının içerisinde değerlendirmek olduğunu belirtirken Ammianus'un Hunlar hakkındaki oldukça katı ve olumsuz yaklaşımını hangi faktörlerin beslediği sorusuna cevap arar⁹⁶. Kaçar, Yunan ve Roma dünyasında bu çerçevenin dışında kalan halkların nasıl değerlendirildiğini örneklerle incelerken Ammianus Marcellinus'un da Hunlar hakkındaki ifadelerini bu geleneğin şekillendirdiğini belirtmektedir. Çalışmasında Marcellinus'un Hunlar hakkındaki iddialarını ele alan Kaçar bu ifadelerin tarihi gerçeklikle örtüşmediğini Hunlar hakkında bilgi veren diğer kaynaklar ve arkeolojik bulgulardan hareketle vurgulamaktadır⁹⁷. Ayrıca Marcellinus'un olumsuz ifadelerini şekillendiren diğer sebeplerin de üzerinde duran Kaçar, Hun baskısının Roma dünyası için ortaya çıkardığı sonuçlar, Marcellinus'un pagan olması ve Hunların pagan düşmanı İmparator

⁹¹ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.95.

⁹² Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.106-119.

⁹³ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.104-105.

⁹⁴ Ahmetbeyoğlu, a.g.e.,s.120.

⁹⁵ Turhan Kaçar, "Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Barbarların Görünüşü: Ammianus Marcellinus'da Hunlar", XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, TTK, Ankara 2006, c. I s. 83-95.

⁹⁶ Kaçar, a.g.m., s.84.

⁹⁷ Kaçar, a.g.m., s.84-90.

Theodosius'a pagan Eugenius karşısında destek vermesi ve Marcellianus'un Hunlarla hiç karşılaşmamış olmasına rağmen Hunlar hakkında önyargılı eski Romalı askerler ve Gotlar hakkında bilgi almasını söz konusu sebepler olarak ifade eder⁹⁸. Kaçar'ın çalışması aynı zamanda Ammianus Marcellianus'un *Res Gestae* adlı eserinin 31. kitabındaki Hunlarla ilgili ifadelerinin çevirisini de içeren bir eke sahiptir⁹⁹.

Turhan Kaçar'ın bir diğer çalışması ise Avrupa Hun tarihi hakkında malumat içeren Jordanes'i ve eserini ele almaktadır¹⁰⁰. Bu çalışmasında bir eksikliğe de işaret eden Kaçar, Jordanes'in eserini Türk tarihçiliğinin yeteri kadar tanımadığına değinmektedir¹⁰¹. Kaçar'ın çalışmasında Jordanes'in eseri ve Hunlarla ilgili bahisleri çok yönlü bir incelemeye tabi tutulmuş ve eserin tarihi olayların anlatımında hem eksiklik hem de yanlışlıklar içerdiği belirtilmiştir¹⁰². Bu doğrultuda Jordanes'in eserindeki Marcellianus'un eserinde olduğu gibi Yunan ve Roma dünyası edebi geleneğinin izlerine ve bundan doğan "barbar" Hun algısına dikkat çeken yazar Jordanes'in Hunlarla ilgili yazdıklarını şekillendiren diğer faktörlerin de üzerinde durmuştur. Kaçar'a göre Got asıllı olan Jordanes eserini kaleme alırken Gotlar ve Romalılar arasında bir yakınlığa hizmet edebilmesi amacını da gözetmiştir¹⁰³.

"Priscus'u Nasıl Okumalıyız" başlıklı makalesi ise adından da anlaşılacağı üzere Kaçar'ın Avrupa Hun tarihinin kaynaklarıyla ilgili çalışmalarından bir diğeridir. Makale esas olarak Avrupa Hun tarihinin başlıca kaynağı Priscus'un tarih araştırmalarında nasıl kullanılması gerektiği yönündeki önerileriyle bir yöntem çalışması niteliği taşımaktadır. Bu doğrultuda Priscus'un Türk tarihçiliğinde nasıl kullanıldığını Cumhuriyetin ilk dönemlerinden itibaren ele alan yazar Priscus'un herhangi bir eleştirel bakış açısından uzak tutularak kullanıldığı görüşündedir. Nitekim Kaçar tarafından Priscus'un Hunların Doğu Roma'yı ekonomik ve sosyal olarak büyük bir sarsıntıya uğratacak şekilde vergi

⁹⁸ Kaçar, a.g.m., s.91-92.

⁹⁹ Kaçar, a.g.m., s.94-95.

¹⁰⁰ Turhan Kaçar, "Jordanes'i Nasıl Okumalıyız", *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 2018, c.I, s.545-556.

¹⁰¹ Kaçar, a.g.m., s.547.

¹⁰² Kaçar, a.g.m., s.548.

¹⁰³ Kaçar, a.g.m., s.553-555.

aldıklarına, Attila'nın Sasaniler üzerine sefer düzenleyeceğine ve Hun yönetiminin adil bir düzen sunduğuna dair ifadeleri Priscus'un kişiliği ve dönemin koşulları açısından değerlendirilerek bu kayıtların sorgulanmaksızın tarihi birer gerçeklik olarak kabul edilmesinin tarihçilik açısından problemliliği bir vaziyet oluşturduğuna işaret edilmiştir¹⁰⁴.

Avrupa Hun tarihinin kaynakları konusunda gerçekleştirdiği çalışmalarla ön plana çıkan bir diğer isim ise Abdullah Üstün'dür. Belirtmek gerekir ki Abdullah Üstün'ün yüksek lisans çalışması Turhan Kaçar'ın danışmanlığında tamamlanmakla birlikte Kaçar, Abdullah Gündoğdu ile birlikte Üstün'ün doktora tez çalışmasının da danışmanlığını üstlenmiştir. Akademik dikkat ve gayretini bahsedildiği gibi Avrupa Hun tarihinin kaynakları üzerinde yoğunlaştıran Abdullah Üstün'ün yüksek lisans tez çalışması *Türk Tarihinin Bir Kaynağı: De Origine Actibusque Getarum* adını taşımaktadır¹⁰⁵. Üstün'ün çalışması esas olarak Jordanes'in bahsi geçen eserinin tercümesinden oluşmaktadır. Ancak çalışmanın giriş bölümünde Hunların teşkil ettiği önem Türk ve Roma tarihi ekseninde genel hatlarıyla ele alınmakla birlikte aynı şekilde Roma kaynakları ve bu bütün içerisinde Jordanes'in söz konusu eserinin de üzerinde durulmuştur¹⁰⁶.

Abdullah Üstün'ün doktora çalışması ise *Geç Roma Tarihyazımında Hunlar –Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı-* başlığını taşımaktadır¹⁰⁷. Üstün, “Tezin sorunsalı ise Türk tarihinin Batı Avrasyadaki akışı değil, bunu takip etme noktasında en geniş verileri sağlayan Roma müverrihlerinin metinlerinin tarihsel bilgi olarak vadettikleridir” ve “Zira tezin iddiasını; döneme dair edebi kayıtların tarihsel bilgi olarak ifade ettikleri değil Roma tarih yazımında Türklük bilgisinin oluşumu ve gelişimini takip etmeye çalışmak oluşturmaktadır” ifadeleriyle çalışmasının yol haritasını ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda da dördüncü ve beşinci yüzyıl müverrihlerinin Türklük çerçevesi içerisinde odak noktasını Hunların oluşturduğu ancak çalışmanın sınırları içerisinde olan Priscus'un

¹⁰⁴ Turhan Kaçar, “Priscus'u Nasıl Okumalıyız”, *Toplumsal Tarih*, sayı 286, Ekim 2017, s.50-57.

¹⁰⁵ Abdullah Üstün, *Türk Tarihinin Bir Kaynağı: De Origine Actibusque Getarum*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2007.

¹⁰⁶ Üstün, *a.g.t.*, s.1-35.

¹⁰⁷ Abdullah Üstün, *Geç Roma Tarihyazımında Hunlar- Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı-*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.

eserinde Avar, Sabir ve Ogurlar gibi başka Türk toplulukları hakkında da kayıtlar olması sebebiyle tezin alt başlığında kapsayıcı bir tanım olarak Türk isminin kullanıldığı da ifade edilmiştir¹⁰⁸. Üstün, ayrıca Türkiye’de gerek Avrupa Hun tarihi gerekse Batı Avrasya Türk tarihi sahasında bir yetersizlik olduğuna işaret ederken¹⁰⁹ çalışmasının odaklandığı konu itibariyle de hem Türkiye hem dünyada özgün bir noktada durduğunu belirtmektedir¹¹⁰.

Üstün’ün çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “Kargaşa Esnasında Tarih Yazmak” başlığı altında Hunların Avrupa coğrafyasında etkin bir şekilde ortaya çıkmalarından önce Roma İmparatorluğu’nun ve yazarın Roma İmparatorluğu’nun hükmettiği coğrafyanın dışına işaret ettiğini belirttiği Batı Avrasya coğrafyasının umumi bir görünümünün ortaya koyulduğu görülmektedir. Bu doğrultuda Roma İmparatorluğu’nun özellikle Diocletianus (284—305) döneminden itibaren yaşadığı siyasi ve kültürel dönüşümlere değinilip Yunan-Latin tarihyazımının şekillendiği zemin ele alınırken Hristiyanlığın yayılışının bu yazım üzerindeki etkilerine de dikkat çekilmiştir. Bu noktada dinin Roma İmparatorluğu’nun geç dönemindeki baskın rolüne işaret eden Üstün, “Hem paganlar hem de Hristiyanlar, dünyevi meselelere müdahale eden bazı ‘yardımsever’ ve ‘habis’ doğaüstü güçlere inanıyorlardı.” ifadeleriyle bu dönemdeki dünyayı anlamlandırma noktasında hakim olan yaklaşımı da ortaya koymaktadır¹¹¹. Aynı zamanda bu bölümde “Geç Roma Müverrihleri” alt başlığı altında müverrihler ve eserleri hakkında bilgi verilmiş Türk tarihine kaynak olma rolleri de çalışmada ele alınmıştır¹¹². Yine tarihyazımı bağlamında “Geç Roma Tarihyazımında ‘Hunluk’ Bilgisinin Oluşumu” alt başlığı altında da bu sahada Hunlar hakkında ilk kayıtları içeren Ammianus ve Eunapius’un Hunlar hakkındaki bilgisizlik konusunda mutabakat halinde oldukları belirtilmektedir. Geç Roma tarihyazımında bir “terminoloji birlikteliği” olmadığını da ifade eden Üstün, İskit adının gerek Germen gerekse Hunlar için kullanımını bu duruma emsal olarak sunarken İskit adının kullanımının esas olarak Karadeniz’in

¹⁰⁸ Üstün, a.g.t., s.3-4.

¹⁰⁹ Üstün, a.g.t., s.13.

¹¹⁰ Üstün, a.g.t., s.8.

¹¹¹ Üstün, a.g.t., s.17-42.

¹¹² Üstün, a.g.t., s.43-66.

kuzeyinin orta ve batı bölgelerinde yaşayan halklar için söz konusu olduğundan da bahsedilebileceğini öne sürmektedir. Yine bu alt başlık altında Hunların ilk olarak barbar dünyasının en vahşileri olarak tasvir edilmelerine rağmen bu yaklaşımın ilerleyen dönemlerde daha makul bir noktaya dönüştüğüne de dikkat çekilmektedir¹¹³. Batı Avrasya bahsinde ise bu coğrafyada varlık gösteren kavimlerin dağılımından ve güç dengesinden bahsedilmekle birlikte Türklerin ortaya çıkışının bölgedeki dengelerde ortaya çıkardığı değişime de değinilmiştir. Üstün'e göre Türklerin ortaya çıkışına kadar kuzeyindeki 'barbarlarla' mücadele ve onları kontrol noktasında başarılı olarak nitelenebilecek bir Roma dünyası söz konusuyken bu durum Türklerin bölgedeki ilerleyişleri ile birlikte değişmiş ve Roma dünyası için sarsıcı ve yıkıcı sonuçlar doğurmuştur¹¹⁴.

Çalışmanın ikinci bölümü ise "Tahayyüller ve Tesadüfler: Kökene, Dile ve Dış Görünüşe Dair Kayıtlar" başlığına sahiptir. Başlıktan da anlaşılacağı üzere Roma tarihyazımında Hunların köken, dil ve dış görünüşleri ile ilgili kayıtları ele alınmıştır. Köken bahsinde Üstün bu konuda tarihçilerin de görüşlerine değinmiş ve Şyung-nu ve Hun Konfederasyonunun ortak bileşenlerini oluşturan kavimler-kabileler olabileceğini ancak bu her iki yapının ortak bir kurucu kabile tarafından meydana getirildiği şeklinde Türkiye'de kabul gören görüşü galat-1 meşhur olarak niteleyip tarihçiler tarafından terk edildiğini ifade etmiştir¹¹⁵. Hunların kökeni konusunda Romalı müverrihlerin görüşlerine hakim olan belirsizliğe de dikkat çekilmiş ve müverrihlerin görüşleri ile eserlerindeki kayıtların hangi kaynaklardan beslendiği ve hangi ekseninde şekillenmiş olabileceği de göz ardı edilmemiştir¹¹⁶. Hunların ortaya çıkışı meselesinde ise Romalı müverrihlerin eserinde rastlanan geyik efsanesini de ayrıntılı olarak değerlendirmeye tabi tutan Üstün bu efsanenin aidiyeti konusundaki görüşleri de tahlil ettikten sonra kendi yaklaşımını ise "Bu noktada müverrihlerin pozisyonu, bize göre, doğrudan ya da aracılar vasıtasıyla Hunlardan işittikleri –efsanevi- bir anlatıyı 'ustadlarının' eserleriyle ve belki diğerlerinden duydukları ile harmanlayarak satırlarına nakşetmektir" ifadeleriyle

¹¹³ Üstün, a.g.t., s.66-71.

¹¹⁴ Üstün, a.g.t., s.30-34.

¹¹⁵ Üstün, a.g.t., s.s.72-73.

¹¹⁶ Üstün, a.g.t., s.74-87.

açıklamıştır¹¹⁷. Dil bahsinde ise Romalı müverrihlerin eserlerinde rastlanan Hun isimleri, çeşitli kavim adları ve üç adet cins isim hakkındaki etimolojik araştırmalar bağlamında Hunların Türk oldukları sonucuna ulaşılabileceği belirtilmiştir. Üstün'e göre söz konusu kayıtlar içinde başka dillerle açıklananların varlığını ise Hun siyasi yapısının heterojen özellik göstermesinden doğan bir sonuç olarak yorumlamak mümkündür¹¹⁸. Dış görünüş meselesinde de müverrihlerin sunduğu kayıtlar geniş bir perspektif ile değerlendirilmiş ve bu konuda yazar tarafından bilhassa kendi tanıklığına dayanması sebebiyle Priscus'a değer atfedilmiştir. Bu doğrultuda Priscus'un Attila'nın dış görünüşünü açıklarken kendi kökeninin izlerini taşıdığına dair ifadeleri sebebiyle Attila'nın görünüşünün Hunların geneli için de kabul edilebileceği ifade edilmiştir. Üstün, bu kayıtların tamamının ise müverrihlerin Batı Avrasya coğrafyasının başka halklarından farklılık gösteren ve Mongoloid bir tip tasviri yaptıkları sonucunu ortaya çıkardığını öne sürer¹¹⁹.

Üstün'ün çalışmasının üçüncü bölümü ise "Mekan, Toplum ve İktidar" başlığını taşır. Başlık isminden de görüldüğü üzere üç odak noktası üzerinden çok yönlü bir yaklaşım söz konusudur. Bu bağlamda ilk olarak mekan bahsi ele alınmış ve müverrihlerin eserlerindeki kayıtlardan hareketle gerek Hunların Batıdaki ilerleyişinin gerekse Hunların sınırlarının nerelere ulaştığına dair bir çerçeve oluşturulmuştur. Müverrihlerin ifadelerinden yola çıkarak Hunların sınırlarının Tuna nehrinin orta mecrasına ve Ren nehrine kadar ulaştığı sonucu çıkarılabileceği ancak kuzey ve doğu sınırları için ise bu noktalar hakkında geniş bir malumata sahip olmamaları nedeniyle önemli bir kaynak mahiyeti taşımadıkları belirtilmiştir. Bu noktada da Priscus'un elçilik görevi için eserinde sunduğu güzergah bilgisinin bu saha için arz ettiği öneme değinilmiş ve Hun siyasi sınırları dahilinden bilgi sağlayan tek kaynak olma özelliği taşıdığı da vurgulanmıştır. Aynı zamanda Priscus'un Hunların tebaası olan Türk kabileleri ile ilişkilendirilebilecek beşeri coğrafya bilgisi sunduğu belirtilmiş ve bu husus örnekleriyle birlikte ele alınmıştır¹²⁰. Toplum bahsinde de yine müverrihlerin

¹¹⁷ Üstün, a.g.t., s.88-102.

¹¹⁸ Üstün, a.g.t., s.102-119.

¹¹⁹ Üstün, a.g.t., s.119-127.

¹²⁰ Üstün, a.g.t., s.128-151.

sunduğu bilgiler ve tarihçilerin yorumları eleştirel bir çerçeve içerisinde ele alınmış ve Hunların yaşantısı ve Hun toplumunun yapısı geniş bir perspektif üzerinden değerlendirilmiştir. Tarihi kayıtlardan değinilmesi gereken çıkarımlarda da bulunan Üstün, örneğin Ammianus'un Hunların yemek kültürleri ve ekonomileri hakkında söylediklerini güvenilir bulmamaktadır. Ammianus'un ömrü boyunca hiçbir Hunla karşılaşmamış olması bu tespitin gerekçelerinden biri olarak gösterilir ve yine bu doğrultuda Ammianus'un Hunları barbarlar arasında en aşağı düzeyde bulunan topluluk olarak gösterme çabası içinde olduğu belirtilir. Ayrıca Üstün kaynaklardaki verilerin Hun toplumunda yerleşim özelliklerinden ganimetin paylaşılmasına kadar etkisini gösteren hiyerarşik bir toplum düzenine işaret ettiğini ifade etmektedir¹²¹. İktidar konusunda da Hunların teşkil ettikleri iktidarın Roma dünyası ve kuzeydeki topluluklar için ifade ettiği anlam Üstün tarafından ortaya konulurken Hun gücü ve iktidarının metafizik bir eksende algılandığını da dikkat çekilmektedir. Üstün, aynı zamanda Hun iktidarının unsurlarını da ele alırken bu yapı içerişimde kadınların üstlendiği role de değinir. Bu konuda değinilmesi gereken bir diğer husus ise Üstün'ün Hunların devlet yönetiminde hangi kanadın daha önemli olduğu meselesini ele alırken geliştirdiği yaklaşımdır. Yazara göre Hunlarda devletin sağ kanadı kendilerinden önceki Hsiung-nu ve Kök Türk devletlerinde olanın aksine büyük öneme sahiptir. Bu durum ise çalışmada bu devletlerin yoğun olarak faaliyette buldukları yönlerin yansımaları olarak açıklanmıştır. Hun iktidarının gücü bağlamında Hunların savaş ve askerlik faaliyetleri de çalışmada ele alınmış ve bu meselede de örneğin Hunların köprü inşa edecek imkan ve kabiliyetlere sahip olmadığına yönelik kayıtlar ve görüşlere yönelik olduğu gibi bazı noktalarda yazar tarafından eleştirel yaklaşımlar geliştirilmiştir¹²².

Abdullah Üstün'ün çalışmasını genel olarak ele aldığımızda ise bu çalışmanın kapsamı içerisine yukarıda da değinildiği gibi Priscus'un Hunlardan sonraki diğer Türk kavimlerinden de bahsetmesi itibarıyla ve bu nedenle de Üstün tarafından "Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı" alt başlığı kullanılmasına rağmen yine yazarın belirttiği gibi çalışmanın esas odak noktası Hunlardır. Bu

¹²¹ Üstün, a.g.t., s.151-189.

¹²² Üstün, a.g.t., s.189-233.

yönüyle çalışmanın Türkiye’de Avrupa Hunları sahasında yapılmış ikinci doktora tezini teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Ancak yazarın tezin Türkiye’de ve dünyada teşkil ettiği özgünlüğe dair yukarıda da değindiğimiz düşüncelerine katıldığımızı da ifade etmeliyiz. Üstün’ün çalışması ülkemizde bilhassa bu sahanın kaynakları üzerinde yapılmış tek doktora tezini teşkil etmekte bu yönüyle de önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Çalışmanın içerik olarak özgün bir noktada durmasının yanında aynı zamanda metod bakımından da son derece yetkin bir görünüm arz ettiğini belirtmek gerekir. Bu doğrultuda yazarın da değinmiş olduğu üzere gerek kaynakların metin içi ve metinler arası bağlamları ve bu kaynakları şekillendiren dinamikler ile modern araştırmacıların görüşlerinin de oldukça geniş bir yaklaşım yelpazesi içerisinde değerlendirildiğini belirtebiliriz.

“Panıumlu Priscus, Bir Müverrihin Entelektüel ve Mesleki Portresinden Kesitler” adlı başlıklı makale ise Üstün’ün bu sahadaki bir diğer çalışmasıdır¹²³. “Priscus’un biyografisini tasvir etmeyi amaçlamaktadır” ifadeleriyle makalenin amacı ortaya konulmakla birlikte aynı zamanda bu konuda Türkiye’deki eksikliğe de işaret edilmektedir¹²⁴. Makalede Priscus’un entelektüel ve mesleki yönleri kendi eserindeki ve diğer Roma kaynaklarındaki ifadeler ve modern araştırmalarda bu konudaki görüşler de göz önünde bulundurularak değerlendirilmiş ve yazar tarafından bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Üstün’e göre sofist, retor ve tarihçi kimlikleriyle tasvir edilmesi Priscus’un entelektüel birikimine ve kaliteli bir eğitim almış olduğuna işaret etmektedir¹²⁵. Priscus’un resmi olarak taşıdığı kimlik ve üstlendiği görevler bağlamında tarihçiler arasında bir mutabakat olmadığına değinen Üstün bu konuda ise yine bilhassa kaynaklardaki verileri geniş bir perspektif üzerinden yorumlayarak Priscus’un resmi çerçeve içerisinde elçilik de dahil olmak üzere önemli görevler üstlenip Theodosius ile Marcianus dönemlerinde olmak üzere her iki imparatorluk devrinde de takdir gördüğünü ve aynı zamanda gerek sahip olduğu birikim

¹²³ Üstün, “Panıumlu Priscus, Bir Müverrihin Entelektüel ve Mesleki Portresinden Kesitler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c .LII, sayı 2, 2013, s.295-314.

¹²⁴ Üstün, a.g.m., s.295.

¹²⁵ Üstün, a.g.m., s.299-301.

gerekse tecrübesiyle “‘ideal’ bir müverrih” portresi teşkil ettiğini belirtmektedir¹²⁶.

Üstün’ün bu sahadaki çalışmalarından birini de “Hunlar Anadolu’da: Bir Seferin Dört Edebiyattaki İzleri” başlıklı makalesi teşkil etmektedir¹²⁷. Makalede Hunların Anadolu’ya gerçekleştirdiği seferi esas olarak Yunan, Latin ve Süryani kaynaklarından hareketle güzergahı açısından ortaya koyulduğu gibi seferin 395 yılında gerçekleştiği ifade edilmektedir¹²⁸. Çalışmasında seferin gelişimi ve sonucu hakkında bahsi geçen kaynaklar arasındaki farklılıkları da ortaya koyan Üstün, söz konusu seferin dönemin yoğun olarak Ermenilerin yaşadığı coğrafyayı kapsamasına rağmen Ermeni kaynaklarında bu sefer hakkında malumat bulunmamasına da dikkat çekmektedir¹²⁹. Ulaştığı sonuçları da ortaya koyan Üstün bu doğrultuda söz konusu verilerin gelişmiş bir Hun askeri organizasyonu sonucunu ortaya çıkardığını ifade ederken aynı zamanda Roma kaynaklarında Hunların ilk dönemlerinde gelişmemiş bir yapı teşkil ettiği yönündeki iddiaların boşa düşürdüğünü öne sürmektedir. Ayrıca makalede bu sefer Hunlar için başarılı olarak değerlendirilmekte ve Kafkasların kuzeyinden Çukurova’nın batısına ulaşan boyutuyla Attila dönemine kadar meydana gelen en kapsamlı sefer olarak nitelendirilmektedir. Seferin Roma için olan yansımalarına da değinen Üstün, bu seferin Doğu ve Batı arasındaki ayrılık sürecinin de yapıtaşlarından birini meydana getirdiğini belirtir¹³⁰.

1.3 Siyasi Tarih Araştırmaları

Cüneyt Güneş’in *Avrupa Hun İmparatorluğu’nda Ordu ve Savaş* başlıklı yüksek lisans tez çalışması başlıktan da anlaşılacağı üzere esas olarak Avrupa Hunlarının askeri çehresini ele almaktadır¹³¹. Çalışmada Avrupa Hunlarının gerek Avrupa coğrafyasına ilerleyişleri, bu süreçte yaşanan gelişmeler ve aynı zamanda Doğu Avrupa coğrafyasının coğrafi ve siyasi panoraması ortaya koyulurken ordu

¹²⁶ Üstün, a.g.m., s.301-312.

¹²⁷ Abdullah Üstün, “Hunlar Anadolu’da: Bir Seferin Dört Edebiyattaki İzleri”, *Çukurova Araştırmaları*, c. I, sayı 1, Kış 2015, s.16-36.

¹²⁸ Üstün, a.g.m., s.23-26.

¹²⁹ Üstün, a.g.m., s.26-30.

¹³⁰ Üstün, a.g.m., s.30-31.

¹³¹ Cüneyt Güneş, *Avrupa Hun İmparatorluğu’nda Ordu ve Savaş*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2012.

yapılanmaları ile kullandıkları silahların da kapsamlı bir şekilde üzerinde durulmaktadır. Güneş'in Avrupa Hunlarının askeri kültür ve hayatını ele alırken bunu Türk tarihinin çerçevesi içerisinde yaptığı görülmektedir. Nitekim bu yaklaşımı örneklendirmek gerekirse Avrupa Hunlarının Asya Hunlarının torunları olduğunu belirten yazar¹³² Avrupa Hunlarının seferlerinin muhatapları üzerindeki etkisinin Çağrı Bey'in 1016 yılında Anadolu coğrafyasına gerçekleştirdiği seferin akisleriyle benzerlik arz ettiğini belirtmektedir¹³³. Bu hususun yanında Güneş Avrupa Hunlarının askeri yapısının değişim gösteren bir seyir takip ettiğine işaret ederken bu bağlamda coğrafyanın etkisi ve kültürel etkileşime dikkat çekmektedir. Buna göre Güneş, Avrupa Hunlarının Macaristan Ovasındaki ağırlık merkezleri ile buraya ulaşmadan önceki Asya bozkırları arasındaki farklılığa dikkat çekerken¹³⁴ Avrupa'ya ilerleme sürecinde hakimiyet altına aldıkları kavimlerin de kendi askeri sistemlerine dahil olmaları neticesinde atlı birliklerden oluşan Hun ordusunun bu karakterinin değişiklik gösterdiğini ve piyade ağırlıklı bir yapıya büründüğünü ifade etmektedir¹³⁵. Ordunun yapısındaki bu değişikliğin savaş tarzındaki değişikliği beraberinde getirdiği de bu konuda dikkat çekilen bir diğer husustur. Yazar ayrıca askeri teknikler açısından da Hunların değişiklik gösterdiğini ve Avrupa coğrafyasına ulaşmadan önce kuşatma teknolojilerine sahip olmadıklarını ve bu coğrafyadaki varlıkları ile beraber kale kuşatma kabiliyetine eriştiklerini belirtmektedir¹³⁶. Güneş, Avrupa Hunlarının askeri çehrelerinin değişiklik gösterdiği tezinin yanı sıra değişikliğin sadece Avrupa Hunları için geçerli olmadığını aynı zamanda gerek başta Gotlar olmak üzere Germen kavimleri gerekse de Roma İmparatorluğu'nun Hunlar ile girdikleri etkileşim neticesinde askeri özelliklerinin değişim geçirdiğini öne sürmektedir¹³⁷.

Avrupa Hun siyasi tarihine yer verilen çalışmalar arasından ele alacağımız bir diğer eser ise *Türk Tarihinin Ana Hatları*'dir¹³⁸. Medeniyetin insanlığa Türkler tarafından yayıldığı ve Türklerin insanlık tarihinde her açıdan önemli rol oynadığı

¹³² Güneş, a.g.t., s.1.

¹³³ Güneş, a.g.t., s.17.

¹³⁴ Güneş, a.g.t., s.114-115.

¹³⁵ Güneş, a.g.t., s.55.

¹³⁶ Güneş, a.g.t., s.58-59.

¹³⁷ Güneş, a.g.t., s.110-113.

¹³⁸ *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.

söylemini merkezine alan Türk Tarih Tezi'nin kapsamlı bir şekilde ilk defa ortaya koyulduğu bu eser Türk Ocağı "Türk Tarih Heyeti" tarafından "iktifat, tercüme ve telif" yollarıyla ortaya konulmuştur. Kitabın meydana getirilme gerekçesi olarak ise ülkedeki tarih eserlerinde ve bu eserlere kaynak teşkil eden Fransızca eserlerde Türklerin dünya tarihindeki rollerinin şuurlu ve şuursuz olarak küçültülmesinden dolayı Türklük için ortaya çıkan zararları gidermek ve dünyanın oluşumu ile insanın ortaya çıkışını bilimsel bir bakış açısıyla açıklamak olduğu şeklindeki hususlar öne sürülmüştür¹³⁹. Kaynakçası bulunmayan eserde Türk tarihi hakkındaki yanlış değerlendirmelerin çıkış noktasının çoğunlukla Fransızca eserler olması sebebiyle özellikle Fransızca kaynakların kullanıldığı belirtilmektedir¹⁴⁰. Oldukça geniş bir zaman ve konu kapsamına sahip olan eserde Avrupa Hunları da bir alt başlık olarak yer almıştır¹⁴¹. Avrupa Hunları ele alınmadan önce ise "Şimali Hyungnu Devleti"nin çöküşünden sonra Hunlar tarafından Hazar, Ural ve Volga arasında M.S 100-376 yılları arasında hüküm süren "Garbi Hun Devleti" adlı bir devletin var olduğu iddia edilmiştir¹⁴². Avrupa Hun tarihinin kısaca özetlendiği eserde çevresindeki kavimlere ve devletlere boyun eğdiren güçlü bir Avrupa Hun Devleti tablosu karşımıza çıkarken Attila'ya ise önemli ölçüde değer atfedildiği görülmektedir.

Umut Üren'in "İrnek'in Hunları ve Bulgarlaşma Hadisesi" başlıklı makalesi ise esas olarak Attila'nın oğlu İrnek ve beraberindeki Hun kitlelerinin akıbetine odaklanmaktadır¹⁴³. Üren, çalışmasında Attila'nın ölümünün ardından Hunlarla ilgili gelişmeler hakkında kaynakların sunduğu verilerin azaldığına da işaret ederken¹⁴⁴ Hunlar ve Oğur kitlelerinin karışarak ortaya Bulgar etnik kimliğinin ortaya çıktığı görüşüne karşı çıkmaktadır. Üren'e göre söz konusu kısa bir süreçte yeni bir etnik kimliğin ortaya çıkması ihtimali fazlasıyla azdır. Bu doğrultuda Üren Bulgarların iddia edilen karışma hadisesinden önceki varlıklarını ortaya koymakta ve bu çerçevede de İrnek ve kendisine bağlı Hunların Bizans

¹³⁹ TTAH, s.1-2.

¹⁴⁰ a.g.e., s.3.

¹⁴¹ a.g.e., s.472-477.

¹⁴² a.g.e., s.472.

¹⁴³ Umut Üren, "İrnek'in Hunları ve Bulgarlaşma Hadisesi", *Tarih Okulu*, Mayıs-Ağustos 2010, sayı 7, s.39-46.

¹⁴⁴ Üren, a.g.m., s.40.

faaliyetleri neticesinde doğuya çekilip Bulgarların arasında Bulgar adı altında varlıklarını devam ettirdiklerini ifade etmektedir¹⁴⁵.

1.4 Kültür ve Din Araştırmaları

R. Özdem'in "Almanlarda Türk Kanı" çalışması da Avrupa Hunlarından bahsetmektedir¹⁴⁶. Yazı esas olarak bir reddiye niteliği taşımaktadır. Özdem, yazısını Ord. Prof. Dr. G. Kesler'in "Almanyada Türk Kanı" makalesindeki¹⁴⁷ "Almanlığa yalnız Osmanlılar devrinde ve alman askerlerinin eline düşmüş esir kadınlar vasıtasıyla, bir miktar türk kanı karışmış olduğu" iddiasına itiraz etmek için kaleme almıştır¹⁴⁸. Bu noktada Avrupa Hunları ve Gotların ilişkisinin üzerinde duran Özdem, Türklerin Almanları hem kültür hem de kan yönünden etkilediğini ifade etmiştir¹⁴⁹.

Ahmetbeyoğlu'nun Avrupa Hunları ile alakalı bir diğer çalışması ise "Dört Tekerlekli Yük Arabalarından Köşklere Hun Kadını ve Kullandığı Ziyet Eşyaları" başlığı ile yayınlanmıştır¹⁵⁰. Bu makalesinde Ahmetbeyoğlu, Hunların Avrupa'yı ilerleyişleri ve bu coğrafyaya yerleşmeleri ile karşılaştıkları Germenler, Alanlar ve Romalılarla kültürel etkileşim içine girdiklerine dikkat çekmiş ve bu etkileşimin Hun kadınları üzerinde de etkili olduğunu belirtmiştir. Yazar, aynı zamanda bu değişimin bozkır yaşam tarzından nispeten yerleşik bir hayat düzenine geçme, devletin gücünün ve refahın artmasıyla aynı doğrultuda geliştiğine işaret etmiş ve bu değişimin izlerine de ortaya çıkan arkeolojik eserlerden ulaşılabileceğini ifade etmiştir¹⁵¹. Yazar bu görüşlerinin ardından Hun kadın mezarlarından çıkan ziyet eşyaları üzerinde durmuştur. Belirtmek gerekir ki Ahmetbeyoğlu'nun bu çalışması görsel açıdan zengin bir içeriğe sahiptir. Zira

¹⁴⁵ Üren, a.g.m., s.42-45.

¹⁴⁶ R. Özdem, "Almanlarda Türk Kanı", *Bellekten*, c. III, sayı 10, Nisan 1939, s.357-361.

¹⁴⁷ G. Kesler, "Almanyada Türk Kanı", çev. Refii- Şükrü Suvla, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. III, 1937, s.237-246.

¹⁴⁸ Özdem, a.g.m., s.357.

¹⁴⁹ Özdem, a.g.m., s.360.

¹⁵⁰ Ali Ahmetbeyoğlu, "Dört Tekerlekli Yük Arabalarından Köşklere Hun Kadını ve Kullandığı Ziyet Eşyaları", *Tarih Dergisi*, sayı 43, 2006, s.53-82.

¹⁵¹ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.53-55.

29 sayfalık çalışmanın 22 sayfası Hun devrinden kalan süs eşyalarının fotoğraflarına ayrılmıştır¹⁵².

Atlı Şehirliler ise Ahmetbeyoğlu'nun Avrupa Hunlarını konu edinen bir diğer çalışmasıdır. Bu çalışmanın maksadını kapsamlı bir şekilde Avrupa Hunlarının toplumsal yaşamını ortaya koymak olarak tanımlayan Ahmetbeyoğlu aynı zamanda eski Türk yaşam biçiminin “Atlı Şehirli Kültürü” tanımında ifadesini bulduğunu ve bu kavramın tartışmaya açılması gayesini güttüğünü belirtmektedir. Bu hususların yanında yazar, Avrupa Hunlarının tarihinin bütüncül bir şekilde ortaya koyulmasının Türk tarihini anlamak açısından büyük önem taşıdığı düşüncesindedir¹⁵³.

Nitekim “Mekan ve İnsan”, “Boylar Birlikteliğinden Devlete”, “Bulutların Dili” başlıkla üç bölümden oluşan kitapta Avrupa Hunları Türk tarihinin bütünü içerisinde değerlendirmeye tabi tutulmuştur. “Mekan ve İnsan” başlıklı birinci bölümde bu yaklaşımı görebilmek mümkündür¹⁵⁴. Hunların yerleşim şekillerinde Macaristan'a ilerleyiş süreci içerisinde ve burada buldukları dönemlerden itibaren farklılıklar ortaya çıktığına dikkat çekilmiş ve çadırların haricinde ahşap evlerin yaygınlaştığı ve bu yönde bir şehirleşmenin geliştiği ifade edilmiştir. Bu bağlamda eski Türk tarihi çerçevesi içerisinde Asya Hunlarından itibaren Türklerin buldukları coğrafyaya paralel olarak yerleşim özellikleri geliştirdikleri vurgulanmıştır¹⁵⁵. Türklerin hayat ve kültürlerinde atın arz ettiği öneme de değinilirken atın bu öneminin Hunlar için de geçerli olduğu belirtilmiştir¹⁵⁶. Dil bahsinde ise Hunların dilini ortaya koyacak yeteri kadar bilgi olmadığı belirtilmekle birlikte Hunlardan kalan kısıtlı isimler incelenmiş ve Türkçe ile olan ilişkileri ortaya konulmuştur¹⁵⁷. Ahmetbeyoğlu, Hunların dili için var olan bilgi kısırlığının Hunların inanç dünyaları için de geçerli olduğunu

¹⁵² Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.59-81.

¹⁵³ Ali Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler, Buluntular ve Kalem Dilinden Avrupa'da Hun Kültürü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s.10-11.

¹⁵⁴ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.37-62

¹⁵⁵ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.39-41.

¹⁵⁶ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.42-47.

¹⁵⁷ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.55-59.

belirtmektedir. Fakat kaynaklardaki bilgilerden ve arkeolojik malzemeden hareketle Hunların Gök Tanrı inancına sahip olabileceklerine işaret etmiştir¹⁵⁸.

“Boylar Birlikteliğinden Devlete” başlığı altında Avrupa Hunlarının teşkilat yapıları geniş bir çerçeve içerisinde ve yazarın Avrupa Hun İmparatorluğu adlı eseriyle aynı paralelde ele alınırken burada ayrıca hukuk bahsine yapılan değerlendirmeler dikkat çekmektedir¹⁵⁹. Hukuk bahsinde de bilgi kıtlığına değinen Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hunlarında bir farklılık olmaksızın herkesin aynı muamele ile karşılaştığı ve herkesin hakkının güvence altında olduğunu belirtmiştir¹⁶⁰. Ahmetbeyoğlu'nun arkeoloji çalışmaları sonrasında ortaya çıkan Hunlara ait altın ok ve yayların ise Hunların yaşadıkları değişimi yansıttığını ve bunların refah ve gücün artışına paralel olarak bir statü göstergesi olduğuna dair değerlendirmesi de dikkat çeken bir diğer husustur¹⁶¹.

Eserin “Buluntuların Dili” adlı üçüncü ve son bölümünde ise esas olarak başlıktan da anlaşılacağı üzere Hunlardan geriye kalan arkeoloji eserleri konu edinilmiş ve bunlar hakkında malumat verilmiştir. Ayrıca bu bölüm görsel malzemeyi de içermektedir. Söz konusu buluntuların renkli olarak örnekleri verilmiştir¹⁶². Hunlara ait ortaya çıkan arkeoloji eserleri ise Ahmetbeyoğlu'na göre Hunların gerek tarihleri gerek kültürleri açısından aydınlatıcı bir işleve sahiptir ve yazara göre günümüze kalan söz konusu miras Hunların üretmeksizin sadece yağma ile geçinen barbarlar oldukları görüşünün de isabetsizliğini ortaya koymaktadır¹⁶³.

Avrupa Hun tarihi sahasında önemli çalışmalar gerçekleştiren Turhan Kaçar'ın bu sahadaki çalışması ise “Avrupa Hunları ve Hıristiyanlık” başlığını taşımaktadır. Kaçar'ın bu sahadaki karşılaştığımız ilk çalışması “Avrupa Hunları ve Hıristiyanlık” başlığını taşımaktadır¹⁶⁴. Yazar, bu çalışmasının maksadını “Attila dönemine kadar Hıristiyanlığın Hunlar arasındaki durumunu ele almak”

¹⁵⁸ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.60-62.

¹⁵⁹ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.65-110.

¹⁶⁰ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.80-84.

¹⁶¹ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.88.

¹⁶² Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.113-147.

¹⁶³ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.141-142.

¹⁶⁴ Turhan Kaçar, “Avrupa Hunları ve Hıristiyanlık”, *Türkler*, ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c.III, s.385-391.

olduğunu belirtmiştir¹⁶⁵. Kaçar, Hunların Güneydoğu Avrupa'ya ulaşmalarından önce Hristiyanlığın bu bölgede yayıldığına dikkat çekerken gerek misyonerlik faaliyetleri gerek askeri ve ticari temaslarla Hunların da Hristiyanlıkla karşı karşıya gelmiş olduklarını öne sürmektedir¹⁶⁶. Yazara göre söz konusu karşılaşma güçlü bir birliktelik doğurmamıştır. Kaçar, Hunlar arasında Hristiyanlığı seçenlerin olabileceğini ancak bütün içerisinde bunun oldukça kısıtlı olduğunu ve Hristiyanlığın Hunlar arasında kayda değer bir yayılma gösteremediğini de ifade etmiştir¹⁶⁷. Ayrıca yazar çalışmasında Türkçe literatürde gerek Hunların dini gerek Hristiyanlıkla ilişkileriyle ilgili herhangi bir çalışmanın olmadığına dikkat çekmektedir¹⁶⁸. Bu yönüyle yazarın Hunların Hristiyanlıkla ilişkisi hakkındaki çalışmasının Türkiye'de bu konuda yapılmış ilk müstakil çalışmayı da teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Rukiye Öztürk tarafından hazırlanan *Grek ve Latin Kaynaklarına Göre İskit, Sarmat ve Avrupa Hunlarında Askeri Kültür (M.Ö. V.YY- M.S. VI. YY)* adlı yüksek lisans tezi ise Avrupa Hunlarının askeri açıdan ele alındığı bir bölümü içermektedir¹⁶⁹. Çalışmada İskitler, Sarmatlar ve Avrupa Hunlarının “atlı kavimler medeniyeti” sınırları içerisindeki önemli bileşenler olarak nitelendiği görülmektedir¹⁷⁰. Çalışmanın ilk bölümünde bahsi geçen toplulukların tarihi hakkında genel bir çerçeve sunulurken dördüncü bölüm ise “Avrupa Hunlarından Askeri Kültür” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Hunların askeri yönünün Türk tarihi ve kültürünün bütünlüğü içerisinde gerek eğitimleri gerekse ordu yapılanmaları ile kullandıkları silahlar ve takip ettikleri savaş taktiklerinin ele alındığını söylemek mümkündür¹⁷¹. Nitekim bu bağlamda Eski Türklerde ordu yapılanması ile halk arasında belirgin bir farklılık olmadığı ifade edilirken coğrafi ve siyasi faktörlerin etkisiyle “ordu-millet” yapısının var olduğu ve Avrupa Hunlarında da bu doğrultuda her zaman savaşmaya hazır daimi bir ordunun

¹⁶⁵ Kaçar, a.g.m., s.385.

¹⁶⁶ Kaçar, a.g.m., s.386-387.

¹⁶⁷ Kaçar, a.g.m., s.389.

¹⁶⁸ Kaçar, a.g.m., s.385.

¹⁶⁹ Rukiye Öztürk, *Grek ve Latin Kaynaklarına Göre İskit, Sarmat ve Avrupa Hunlarında Askeri Kültür (M.Ö. V.YY- M.S. VI. YY)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

¹⁷⁰ Öztürk, a.g.t., s. İ.

¹⁷¹ Öztürk, a.g.t., s.90-108.

bulunduğu belirtilmiş aynı zamanda Avrupa Hunlarının ordusunun da Asya Hunlarında olduğu gibi onlu sisteme göre düzenlenmiş olabileceği öne sürülmüştür¹⁷².

1.5 Attila Dönemi Araştırmaları

1.5.1 Genel Nitelikli Araştırmalar

Yukarıda ele alınan çalışmalardan görüldüğü gibi Avrupa Hun tarihi cumhuriyet döneminde geniş kapsama sahip tarih çalışmalarının içerisindeki birer bölüm olarak karşımıza çıksa da bu çalışmalara paralel olarak Avrupa Hun tarihini ele alan müstakil çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri de Hüseyin Namık Orkun'un *Attila ve Oğulları* adlı çalışmasıdır¹⁷³. Orkun, adından da anlaşılacağı üzere eserinin merkezine Attila'yı almıştır. Orkun, eserinin önsöz bölümünde tarihinin çalışmaları üzerindeki öznel etkinin tamamen ortadan kaldırmak mümkün olmasa da olayların gerçeğe uygun şekilde açıklamak gerektiğini belirterek nesnellüğün önemine dikkat çekmektedir¹⁷⁴. Orkun, ayrıca eserinde en son çalışmaları topladığını belirtirken eserinin yazılış gayesinin ise olayları tarihçi gözüyle değerlendirebilme ve tekrardan kaçınılması gerekliliğini gençliğe ve öğrencilere gösterebilmek olduğunu ifade etmiştir¹⁷⁵. Orkun'un eserin adından anlaşılacağı üzere Attila merkezli olarak Avrupa Hun tarihini incelediği çalışmasında Utigurlar ve Kutrigurlar, Sabirler, Onugurlar ve Macarları da birer alt başlık halinde ele almıştır. Orkun, bunun nedeninin ise bahsi geçen toplulukların Hunlarla ilgileri olduğunu belirtmiştir¹⁷⁶.

Eserin içerik yönünden bazı önemli noktalara sahip olduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin eser Avrupa Hun tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan Priscus'un gözlemlerinin dokuz sayfasının tercümesini içermektedir¹⁷⁷. Bunun yanında eserde Attila'nın Galya, İtalya, İskandinavya ve Germen efsanelerindeki yansımalarını incelediği ve bu efsane ve destanların tarihi arka planlarını ele aldığı

¹⁷² Öztürk, a.g.t., s.95-97.

¹⁷³ Hüseyin Namık Orkun, *Attila ve Oğulları*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933.

¹⁷⁴ H. N. Orkun, a.g.e., s.7.

¹⁷⁵ Orkun, a.g.e., s.8.

¹⁷⁶ Orkun, a.g.e., s.8.

¹⁷⁷ Orkun, a.g.e., s.43-54.

bölüm gerek metod gerekse de bu efsanelerin tanıtımı açısından önem arz etmektedir¹⁷⁸.

Attila'nın odak noktası olarak alındığı eserde Attila büyük bir imparatorluk kurma ideali olan¹⁷⁹ geri çekilirken dahi düşmanlarını korkutan¹⁸⁰ hedeflerine ulaşma konusunda kararlılık sahibi bir hükümdar olarak okuyucuya sunulduğunu söylemek mümkündür¹⁸¹. Bu hususların yanında Attila, İtalya Seferi sırasında Hunları “barbar” olarak nitelendiren Hıristiyan dünyasının lideri Papa'yı af dilenmek mecburiyetinde bırakan bir hükümdar olarak tasvir edilmiştir¹⁸². Gösterişten uzak mütevazı bir yaşam sürmek, merhamet sahibi olmak, milletine düşkün olmak ise eserde Attila'ya atfedilen özelliklerden bazılarıdır¹⁸³.

Attila ve Oğulları'nda en dikkat çeken yönlerden birisi de eserin dayandığı kaynaklardır. Eserde bulunan bibliyografyalar incelendiğinde Orkun'un Almanca, Fransızca ve Macarca çalışmalardan faydalandığı görülmektedir¹⁸⁴. Orkun'un eserinin içerdiği kaynak zenginliği şüphesiz Orkun'un aldığı eğitimle çok yakından ilgilidir. Orkun, Darülfunun'da Tarih eğitimini bitirdikten sonra 1925-1930 yılları arasında Budapeşte Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde Macar Türkolog Gyula Nemeth'in yanında Türkoloji eğitimi almıştır¹⁸⁵.

Hüseyin Namık Orkun'un *Attila ve Oğulları* adlı eseri Attila ve dönemini doğrudan ele alan yegane çalışması değildir. Orkun'un Attila'yı konu edinen bir diğer çalışması ise “Attila; İsveç Kralı” başlığını taşımaktadır¹⁸⁶. Söz konusu yazı her ne kadar üç sayfadan ibaretse de bilhassa dönemdeki araştırmaların bütünü içerisinde özgün bir noktayı temsil ettiğini söylemek mümkündür. Bu kısa yazıya bu niteliği kazandıranın ise kaynak içeriği olduğu söylenebilir. Orkun, yazısında 1808 senesinde İsveç'te yayınlanan Gudmund Jöran Adlerbeth'in eserinden

¹⁷⁸ Orkun, a.g.e., s.87-113.

¹⁷⁹ Orkun, a.g.e., s.24.

¹⁸⁰ Orkun, a.g.e., s.73.

¹⁸¹ Orkun, a.g.e., s.76 ve 78.

¹⁸² Orkun, a.g.e., s.78.

¹⁸³ Orkun, a.g.e., s.84.

¹⁸⁴ Orkun, a.g.e., s.16, 21 ve 115.

¹⁸⁵ Ömer Özcan, “Hüseyin Namık Orkun”, *Türk Yurdu*, Ocak 2011, sayı 281 ve Sabriye Gülay Çimen, *Hüseyin Namık Orkun'un Hayatı ve Eserleri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s.7-8.

¹⁸⁶ Hüseyin Namık Orkun, “Attila; İsveç Kralı”, *Yücel*, c. V, sayı 30, Ağustos 1937, s.219-221.

hareketle İsveç tarihinde Attila'nın rolünü ele almış ve Adlerbeth'in görüşleriyle uygun olarak bazı İsveç kroniklerinde Attila'nın İsveç kralı olarak zikredilmesinin tarihi gerçekliğe uygun düştüğünü belirtmiştir. Ayrıca Orkun'un Danimarka ve İsveç kroniklerindeki Attila'nın izlerine dair ayrıntılı bir çalışmanın yapılmaması olduğuna dair tespiti de dikkate değerdir.

“Attila ve Buda” başlıklı yazı ise Orkun'un konu ile ilgili bir diğer çalışmasıdır. Bu yazıda Orkun Attila'nın mı yoksa Bleda'nın mı(Orkun, Macar kaynaklarında geçtiği şekliyle Buda ismini kullanmaktadır.) daha büyük olduğunu tespit etmeye çalışmıştır. Orkun, Macar ve German efsanelerinde Attila'nın daha büyük olarak sunulmasının gerçekliği yansıtmadığını öne sürerek kabul etmez. Orkun'un tezi ise Bleda'nın Attila'dan daha büyük olduğu yönündedir. Orkun bu görüşünü ise Attila'nın tek çağdaş kaynağını teşkil eden Priscus'un kaybolan gözlemlerinden hareketle eserini oluşturan Theophanes'in kroniğine dayandırmaktadır¹⁸⁷.

Orkun “Attila ve Sarayı” başlık bir diğer yazısında ise Attila'nın hayatını özetleyip Priscus'un Attila'nın sarayı hakkındaki gözlemlerini aktarmaktadır. Bu yazıda dikkati çeken hususlardan bir tanesi Orkun'un Attila ve Alparslan'ı kıyaslamasıdır. Orkun'a göre her iki Türk hükümdarı da büyük ideallere sahip olsa da Attila ideallerini gerçekleştirme konusunda başarılı olurken Alparslan ise sahip olduğu “lüzumsuz kibir ve gurur” yüzünden başarısız olur ve hayatını kaybeder. Orkun'un yazısında dikkati çeken bir diğer taraf ise Priscus'un Attila'nın sarayı hakkındaki gözlemlerinin tarihi gerçekliği yansıttığına dair tespitidir¹⁸⁸.

Attila hakkındaki çalışmalardan bir diğeri de Türk Ansiklopedisi'nde yer alan “Attila” maddesidir¹⁸⁹. Maddede Attila'nın siyasi faaliyetleri özetlendikten sonra Attila'nın kişiliği üzerinde durulur¹⁹⁰. “Efsanelerde Attila” alt başlığı altında Attila'nın efsanelerdeki yansımaları detaylı bir biçimde ele alınırken¹⁹¹ “Edebiyatta Attila ve Resimde Attila” alt başlıkları da maddenin içeriğini

¹⁸⁷ Hüseyin Namık Orkun, “Attila ve Buda”, *Yücel*, c. VII, sayı 41, Temmuz 1938, s.173-174.

¹⁸⁸ Hüseyin Namık Orkun, “Attila ve Sarayı”, *Resimli Tarih Mecmuası*, c. I, sayı 11, 1950, s.430-432.

¹⁸⁹ “Attila”, *Türk Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, s.191-202.

¹⁹⁰ “a.g.m.”, s.191-195.

¹⁹¹ “a.g.m.”, s.195-201.

zenginleştirmektedir¹⁹². Maddenin yazarının kim olduğunu ise ansiklopedide hangi maddenin kim tarafından kaleme alındığına dair bilgi verilmediği için bilemiyoruz. Fakat madde tek bir yazar tarafından kaleme alınmış olacağı gibi farklı yazarların çalışmaları sonucu ortaya çıkmış olabileceğini de belirtmek gerekir. Zira maddede göze çarpan bir çelişki bu konu üstünde düşünmeye sevk etmektedir. Attila'nın fala çok düşkün olduğu ve bu durumun devlet için büyük sorunlar doğurduğu belirtildikten sonra¹⁹³ “Efsanelerde Attila” alt başlığında ise bu ifadelerin tam tersi bir şekilde “Catalaunum Meydan Savaşı” öncesine dair Jordanes'in diğer aktardığı hususlarla birlikte Attila'nın fal baktırıldığına dair ifadelerin de Jordanes'in hayal gücünün ürünü veya efsane olduğu ifade edilmiştir¹⁹⁴. Bahsi geçen bu çelişkili ifadeler maddeyi kaleme alan yazarın dikkatsizliği sonucu ortaya çıkmış olabileceği gibi maddenin yaklaşım farklılıklarına sahip farklı yazarlarca kaleme alınması sonucu da ortaya çıkmış olabilir. Maddenin içeriğinden daha çok dikkat çeken ise maddenin sonundaki Attila ve Avrupa Hunları ile ilgili kapsamlı bibliyografyadır¹⁹⁵.

Mustafa Baydar'ın *Attila* adlı çalışması da *Tarihte Türk Kahramanları* serisinin sekizinci eserini teşkil etmektedir. Eserde kısaca Attila'dan önceki Hun tarihi ve Doğu ve Batı Roma İmparatorluğunun o dönemdeki vaziyeti ele alındıktan sonra Attila'nın üzerinde durulur. Eserde yayınlandığı serinin başlığıyla da paralel olarak Attila “Türk kahramanlığı”nın bir emsali olarak sunulmuş¹⁹⁶ ve bu çerçevede iyi bir teşkilatçı, asker ve siyasetçi olarak tasvir edilmiştir¹⁹⁷. Genel olarak Mustafa Baydar'ın çalışmasını büyük ölçüde kendisinden önceki eserlerden hareketle meydana getirdiğini söylemek mümkündür. Nitekim Peyami Safa'nın *Attila* romanının eserdeki etkisi söz konusu duruma örnek olarak gösterilebilir¹⁹⁸. Bunun yanında daha önceki eserlerde görülen “Attila'nın büyük planı” şablonu bu eserde de yer almaktadır¹⁹⁹. Ayrıca medeniyet bahsinde de Hunların ahşap evde

¹⁹² “a.g.m.”, s.201-202.

¹⁹³ “a.g.m.”, s.195.

¹⁹⁴ “a.g.m.”, s.196.

¹⁹⁵ “a.g.m.”, s.202.

¹⁹⁶ Baydar, a.g.e., s.3.

¹⁹⁷ Baydar, a.g.e., s.27.

¹⁹⁸ *Attila*'ya düzenlenen suikast büyük ölçüde Peyami Safa'dan nakledilerek anlatılmıştır. Benzerlik için bkz. Baydar, a.g.e., s.14-21; Peyami Safa, *Attila*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s.46-59.

¹⁹⁹ Baydar, a.g.e., s.26.

yaşadıkları iddia edilmiştir²⁰⁰. Bahsedilen benzerliklerin yanı sıra eserdeki Hunların Avrupa'ya gelmeden önce Karadeniz'in kuzeyinde Batı Hun Devleti'ni kurdukları iddiası kendinden önceki eserlerde de yer alan bir başka husustur²⁰¹.

Necati Kotan'ın *Attila*'sı ele alacağımız bir diğer çalışmadır. Yazar, eserinin ilmi bir iddia olmaksızın Attila ve Hunlar hakkında öğretici bir çalışma olacağı düşüncesinde olduğunu belirtmektedir²⁰². Eserin hamasi bir yaklaşımla kaleme alındığını belirtebiliriz. Bu yaklaşımı eserin hemen her noktasında görmek mümkündür. Ayrıca, eserde bazı çelişkili ifadeler de göze çarpmaktadır. Bunlara örnek verilecek olursa eserin bir noktasında "Catalaunum Muharebesi"nde Aetius'un Hun hükümdarı Rua'ya olan minnettarlığı nedeniyle savaşı iyi yönetmediği²⁰³ belirtilirken bir diğer noktada ise bu düşünce safсата olarak nitelenip Aetius'ın iyi savaşmasına rağmen Attila'yı yenemediği belirtilmiştir²⁰⁴. Bir diğer çelişki ise Avrupa Hunlarının dini hakkındaki ifadelerde ortaya çıkmaktadır. Eserde ilk olarak "Attila'nın Hunları"nın Şaman dinine mensup olduğu belirtilirken²⁰⁵ daha sonra büyük bir ihtimalle Hristiyanlığın ilk mezheplerinden Aryanizme mensup oldukları ifade edilmiştir²⁰⁶. Eserin bibliyografyası ele alındığında ise Hüseyin Namık Orkun'un *Attila ve Oğulları*, Gyula Nemeth'in hazırladığı *Attila ve Hunları* gibi eserlerin yanında Peyami Safa'nın *Attila* ile Geza Gordonyi'nin *Tanrı'nın Kılıcı* romanlarının da eserin kaynakları arasında olduğu gözlemlenmektedir²⁰⁷. Nitekim kaynak olarak kullanılan edebi eserlerin çalışmanın hem içeriğine hem de üslubuna yansıdığını belirtmek gerekir. Eser zaman zaman roman havasına bürünmektedir. Eserin önsözünde Attila'nın kişiliği hakkında kullanılan ifadeler de Peyami Safa'nın *Attila* adlı romanına yazdığı önsöz ile büyük ölçüde benzerlik taşımaktadır²⁰⁸. Attila'nın kişiliği hakkında kitapta yer alan bazı kısımların da büyük ölçüde Türk

²⁰⁰ Baydar, a.g.e., s.27.

²⁰¹ Baydar, a.g.e., s.7.

²⁰² Necati Kotan, *Attila*, Kemal Matbaası, Adana 1976.

²⁰³ Kotan, a.g.e., s.55.

²⁰⁴ Kotan, a.g.e., s.195.

²⁰⁵ Kotan, a.g.e., s.107.

²⁰⁶ Kotan, a.g.e., s.140.

²⁰⁷ Kotan, a.g.e., s.149.

²⁰⁸ Kotan, a.g.e., s.3.

Ansiklopedisi'nin *Attila* adlı maddesinden hareketle oluşturulduğunu ifade edebiliriz²⁰⁹.

“Attila” maddesinin bulunduğu bir diğer ansiklopedi de *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*'dir. Bu ansiklopedideki “Attila” maddesinin yazarı olan İsenbike Togan'ın Almanca ve Türkçe araştırmalardan faydalandığı görülmektedir²¹⁰. Attila dönemindeki Avrupa Hun tarihinin genel hatlarıyla anlatıldığı maddede Attila'nın birçok kavim üzerinde siyasi birlik kurmuş olmasına dikkat çekilmiştir²¹¹. Ancak maddede esas olarak dikkat çeken taraf Attila'nın birçok kavmi hakimiyet altına almış olmasına rağmen devletinin bürokratik yapıdan ve uzun ömürlü olmasını sağlayacak temellerden yoksun olduğuna dair yapılan vurgudur²¹².

Cemil Öztürk'ün “Attila ve Hunlar Macar mı, Türk mü?” adlı yazısı ise başlığından da anlaşıldığı gibi Attila ve Hunların kimliklerine odaklanan bir çalışmadır. Öztürk'ün yazısında bazı Macar ve Türk yazarların Attila ve Hunlara dair görüşlerine değindikten sonra ulaştığı sonuç Attila ve Hunların hem Türklük hem de Macarlık çerçevesi içerisinde değerlendirebileceği yönünde olmuştur²¹³. Fakat Hunların Türklük çerçevesi içerisinde değerlendirilmesinin asli sebebi olarak yazıda sunulan gerekçe dikkat çekmektedir. Öztürk, yakın tarihte Kıbrıs, Kafkasya, Bosna gibi coğrafyalarda Batı'nın sergilediği “ikiyüzlü” tutumları görünce Hunları daha iyi anladığını ve Türklük çerçevesi içinde kabul ettiğini ifade etmektedir²¹⁴.

Türkiye'de Attila hakkındaki en önemli çalışmalardan biri Şerif Baştav'a aittir. *Büyük Hun Kağanı Attila*²¹⁵ adlı bu eseri ele almadan önce Baştav'ın önceki dönemlerde de “Attila'nın Hayatı ve Ölümü”²¹⁶ ve “Attila ve Hunları”²¹⁷ gibi

²⁰⁹ Kotan, a.g.e., s.88-90; Türk Ansiklopedisi, “Attila”, s.194-195.

²¹⁰ İsenbike Togan, “Attila”, *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1983, c. I, s.504.

²¹¹ Togan, a.g.m., s.501-504.

²¹² Togan, a.g.m., s.503; 504.

²¹³ Cemil Öztürk, “Attila ve Hunlar Macar mı Türk mü?”, *Tarih ve Toplum*, sayı 129, Eylül 1994, s.26-31.

²¹⁴ Öztürk, a.g.m., s.31.

²¹⁵ Eser ilk olarak 1998 yılında yayınlanmıştır. Biz, çalışmamızda 2015 tarihli baskısından faydalandık Şerif Baştav, *Büyük Hun Kağanı Attila*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

²¹⁶ Şerif Baştav, “Attila'nın Hayatı ve Ölümü”, *Türk Kültürü*, sayı 1, Kasım 1962, s.33-38.

Attila ve Avrupa Hunları ile ilgili çalışmaları olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca Şerif Baştav'ın *Büyük Hun Kağanı Attila*'nın yayınlanmasından sonra da "Avrupa Hunları"²¹⁸ başlığı ile yayınlanan bir başka çalışması da mevcuttur. Şerif Baştav'ın Attila ve Avrupa Hunları ile ilgili bahsi geçen çalışmalarının içerik ve yaklaşım olarak aynı doğrultuda olduğunu söylemek mümkündür.

Bu hususlardan sonra öncelikle ifade etmek gerekir ki Baştav'ın *Büyük Hun Kağanı Attila* adlı eseri Türkiye'de Attila ve Avrupa Hunları ile ilgili daha önce kaleme alınmış eserlerin aksine sadece bir siyasi tarih çalışması değildir. Eserde Attila ve Hunlar kültürel, dini, ekonomik, toplumsal olmak üzere farklı çehreleriyle de ele alınmıştır. Ayrıca Hunlara dair arkeolojik veriler de eserde değerlendirilen konulardan bir diğeridir. Bunun yanında kitabın içerdiği bazı tezlerin de arkeolojik verilerle desteklendiği söylenebilir. Eserin bibliyografyası ele alındığında ise başta Almanca olmak üzere Fransızca, İngilizce kaleme alınmış çalışmaların kullanıldığı görülmektedir.

Baştav'ın eserinin bilhassa içerdiği yaklaşımlar ile kendisinden önceki çalışmalardan farklılaştığı görülmektedir. Attila'nın ele alındığı çalışmalarda genellikle Avrupa Hunlarının kökeninin de kısaca ele alındığı ve Asya Hunlarının devamı olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Attila ve Avrupa Hunlarının ele alındığı çalışmalarda egemen olan bu fikre Baştav'ın şüphe ile yaklaştığı ve bahsi geçen devamlılık tezinin ispatlanamamış olduğunu belirtmektedir. Ancak bu noktada Baştav'ın Asya Hunlarına dahil bazı kavimlerin Avrupa Hunları arasında da mevcudiyetinin bulunduğu dair görüşe sahip olduğunu ifade etmek gerekir²¹⁹. Baştav, Asya Hunları ile Avrupa Hunları arasındaki devamlılık görüşünü benimsemese de Avrupa Hunlarına dair bilgiler ihtiva eden antik kaynaklardan hareketle Hunların Türk tipine sahip olduğunu ifade eder²²⁰. Fakat, Baştav Avrupa Hunlarının dili hakkında ise kesin bir yargıda bulunmaktan kaçındığı ve Hunların dilinden sadece kişi isimleri kaldığı kişi isimlerinden yola

²¹⁷ Şerif Baştav, "Attila ve Hunları", *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s.37-53.

²¹⁸ Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", *Türkler*, ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, c. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.853-886.

²¹⁹ Baştav, *Büyük Hun...*, s.22.

²²⁰ Baştav, a.g.e., s.34.

çıkarak da bir dil hakkında net bir sonuca ulaşmanın mümkün olmadığını öne sürer. Baştav, Avrupa Hunlarının dilinin Türkçe olabileceği görüşüne öncelik verse de aynı zamanda İran dili olabileceği ihtimalinden de söz eder²²¹.

Kitapta Attila ve Avrupa Hunları ile ilgili bilgi veren yazılı kaynaklar hakkındaki değerlendirilmelerin de üzerinde durulması gerekmektedir. Baştav'a göre Hunlar hakkında bilgi veren kaynaklar mağlubiyet psikolojisi etkisi altındadır ve bu etki onların meselelere gerçekçi bir şekilde yaklaşımını engellemiş bunun sonucunda da ortaya olumsuz bir Hun imajı çıkmıştır. Baştav'ın bu görüşünün esasında Türk tarihçiliğinde Türkler hakkında olumsuz yaklaşımlar içeren kaynakların pek çoğuna yöneltilen bir eleştiri modeli olduğunu söylemek mümkündür. Bu hususun yanında eserde Hunlar hakkındaki olumsuz yaklaşımlar hakkında yapılan bir diğer değerlendirme ise kaynakların yazarlarının zihin dünyaları ile ilgilidir. Buna göre Hunlar hakkındaki olumsuz görüşler Antik Çağın gerçekçi olmayan efsanevi rivayetlerinin etkisi altında olan ve yerleşik toplum yapısının dışındaki yaşam modellerini anlama noktasında yetersiz bir zihin dünyasının ürünüdür²²².

Yukarıda bahsedilenlerin yanında kitapta Attila ve Avrupa Hunlarının bütüncül bir yaklaşımla da değerlendirildiğini ifade edebiliriz. Bu bütüncül yaklaşımın kilit noktası ise “göçebelik” kavramıdır. Şerif Baştav'ın çalışmasından önceki çalışmaların genellikle Hunların siyasi tarihine odaklandığına yukarıda da değinmiştik. Fakat Baştav, Hunların toplumsal yaşantısını da ele almış ve bu konuyu göçebelik çerçevesi içerisinde değerlendirmiştir. Nitekim eserde göçebe toplum yapısına sahip Avrupa Hunlarının devletinin de bu yapının ürünü olduğu ve Attila'nın göçebe imparator özellikleri taşıdığı görüşleri yer almıştır²²³. Bu noktada göçebelik kavramının Türk tarihçiliğindeki tartışmalı yeri hatırlanırsa Baştav'ın bahsi geçen yaklaşımlarının arz ettiği önem daha da iyi anlaşılabilir.

Baştav, Attila ve Avrupa Hunlarını göçebelik bağlamında değerlendirse de Avrupa Hun toplumunu durağan olarak görmez. Baştav'a göre Avrupa Hunları, Avrupa'da buldukları dönem boyunca toplumsal ve siyasi bazı dönüşümler

²²¹ Baştav, a.g.e., s.55-57.

²²² Baştav, a.g.e., s.49-54.

²²³ Baştav, a.g.e., s.57-83.

yaşarlar. Eserde sosyal yaşamda yerleşik yaşamın etkisi altında bir dönüşümden bahsedilmektedir²²⁴. Siyasi anlamda ise Baştav'ın bilhassa Attila döneminde devletin kabilevi yapıdan merkezi bir yapıya evrildiğine dikkat çektiği görülmektedir²²⁵.

Eserle ilgili buraya kadar bahsedilenlerden başka üzerinde durulması gereken ve eserin de en önemli taraflarından birini teşkil eden Attila ile ilgili anlatılanlardır. Daha önce de bahsedildiği gibi eserde göçebe hükümdar özelliklerine sahip olmak Attila'nın nitelikleri arasında zikredilmektedir. Baştav'ın bu görüşünü ise Attila hakkında kaynaklarda anlatılan fiziksel özellikler ve göçebelerin çok sık kullandığını söylediği bir yöntem olan hilenin Attila tarafından da benimsendiği düşüncesiyle temellendirmektedir. Bu hususların yanında göçebelerin yöntemlerinden olan “korkutma” da Attila'nın takip ettiği siyasette kendisine önemli rol bulmuştur²²⁶. Attila'nın faaliyetlerine dair yapılan değerlendirmeler arasında ise bilhassa Galya Seferi'nde Attila'nın ağır bir mağlubiyete uğradığı şeklindeki ifadesi dikkati çekmektedir²²⁷. Fakat Baştav Galya Seferi'nden sonra yapılan İtalya Seferi'nde ise Attila'nın Batı Roma İmparatorluğu'nu hazırlıksız bir şekilde yakaladığını da belirtir²²⁸.

Kanaatimizce eserde Attila ile ilgili bahislerde esas olarak Attila'nın rolü ile ilgili yapılan değerlendirmeler önem arz etmektedir. Baştav, Avrupa Hun İmparatorluğu'nun ulaştığı gücün yalnızca Attila'nın faaliyetlerine indirgenmesine karşı çıkmaktadır. Bu doğrultuda Attila'dan önce Avrupa Hunlarını yöneten hükümdarlara önem atfeden Baştav'a göre Attila güçlü bir imparatorluğun tahtına oturmuştu²²⁹. Eserde Attila'nın rolü ile ilgili olarak daha çok devleti yapılandırma ve yönetme tarzı üzerinde durulduğunu ifade etmek mümkündür. Baştav'a göre yukarıda da kısaca değinildiği gibi Attila döneminde Avrupa Hun İmparatorluğunun yönetim yapısı değişir. Devletin kabilevi yönetim yapısını dönüştüren Attila kendisine bağlı bir yönetici sınıf ve tabii krallar

²²⁴ Baştav, a.g.e., s.148-151.

²²⁵ Baştav, a.g.e., s.143-144.

²²⁶ Baştav, a.g.e., s.75-77.

²²⁷ Baştav, a.g.e., s.151-152.

²²⁸ Baştav, a.g.e., s.131.

²²⁹ Baştav, a.g.e., s.72.

aracılığıyla iktidarını mutlak ve tartışmasız bir hale getirir. Attila'nın getirdiği bu merkezîyetçi dönüşüm aynı zamanda Baştav'a göre daha önce esnek bir şekilde imparatorluğa bağlı toplulukların daha köklü bir şekilde itaat altına alınmaları anlamına gelir²³⁰. Tüm bu anlatılar ile birlikte Baştav'ın Attila'nın daha çok “teşkilatçı” yönünü ön plana çıkarttığını söylemek mümkündür.

Attila hakkındaki çalışmalar ele alındığında üzerinde durulması gereken başlıca isimlerden biri de Ali Ahmetbeyoğlu'dur. Ali Ahmetbeyoğlu'nun Attila ve dönemini müstakil olarak konu edinen çalışmaları arasında biz burada *Türkler Ansiklopedisi*'nde yer alan “Attila” maddesini ele aldık. Ahmetbeyoğlu'nun söz konusu maddesinde esas olarak Attila'nın siyasi faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Maddede ayrıca Attila'nın “cihan hakimiyeti ülküsü” doğrultusunda Doğu ve Batı Roma'yı itaat altına aldıktan sonra Sasani İmparatorluğu'na yöneleceği belirtilmiştir. Attila'nın faaliyetleri yanında gençlik yıllarına dair yapılmış bir değerlendirmeden de söz etmek gerekir. Ahmetbeyoğlu'nun Attila'nın gençlik döneminde Roma'da rehin olarak bulunduğu iddiasını benimsemediği görülmektedir. Ahmetbeyoğlu'na göre bu iddia kaynaklarca doğrulanmamıştır. Maddenin Türkiye'de Attila hakkındaki çalışmalar arasında en zengin kaynakçayı ihtiva ettiğini de ifade etmek gerekir.

İlhami Durmuş'un *Türk Tarihinin Öncüleri* adlı eserinde de Attila ele alınmaktadır. Bu çerçevede ilk olarak Attila'nın adının kökeni üzerinde durulmakta ve “Attila” adının Türkçe okunuşunun “Etil” olduğu belirtildikten sonra bu veriden hareketle Attila'nın doğum yeri olarak Volga, Don ve Dinyester boyları işaret edilmektedir²³¹. Attila'nın adı üzerinde durulmasının ardından “Attila'nın Yetiştirdiği Çevre” kısmında ise Hun yaşam tarzıyla ilgili birincil kaynaklardan alıntılar yapıldığı görülmektedir²³². Çalışmada Attila'nın gerek kişilik gerek fiziki özelliklerine de yer verilmekte ve “iyi bir komutan, iyi bir devlet adamı, iyi bir stratejist” olarak tanımlanan Attila hemen her açıdan olumlu özelliklerle donanmış bir kahraman olarak tasvir edilmektedir²³³. Durmuş, “Attila'nın Siyasi ve Askeri Faaliyetleri” adlı kısımda ise söz konusu faaliyetler

²³⁰ Baştav, a.g.e., s.165-166.

²³¹ İlhami Durmuş, *Türk Tarihinin Öncüleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s.85-87.

²³² Durmuş, a.g.e., s.87-90.

²³³ Durmuş, a.g.e., s.90-95.

hakkında bilgi vermekte ve Attila'nın dünya hakimiyetini hedeflediğini, politikalarını da bu eksen etrafında belirlediğine işaret etmektedir²³⁴. Eserde Attila ile ilgili son olarak Attila'nın takip ettiği askeri stratejiye değinilmekte ve Hun ordusunun esasını hafif süvari güçlerinden oluştuğuna ve savaş taktiğinin de bu doğrultuda belirlendiğine dikkat çekilmektedir²³⁵.

1.5.2 Siyasi Tarih Araştırmaları

Attila'yı merkezinde bulunduran ilk müstakil çalışmalardan bir diğeri ise Reşat Ekrem Koçu'ya aittir. Muallim Ahmet Halim Kitaphanesi'nin *Çocukları Tarih Kitapları* serisinin bir parçasını oluşturan ve *Attila ve Hunlar* başlığına sahip eserin *Türk Tarih Tezi*'ne uygun bir bakış açısıyla kaleme alındığı görülmektedir. Reşat Ekrem'e göre dünyayı tarımla, yazıyla kısaca medeniyetle tanıştıran ve büyük medeniyetlerin kurucuları Türklerdir. Kitabın *Türk Tarih Tezi* doğrultusunda kaleme alındığını ortaya koyan bir diğer husus ise *Türk Tarih Tezi*'nin dile getirildiği temel metinlerden biri olan *Tarih II* adlı ders kitabındaki görüşlerin eserde büyük ölçüde tekrarlanmış olmasıdır.²³⁶ Attila'nın Hunların yabancı devletlerin ordularında askerlik yapmalarına son verip tüm Türkleri tek çatı altında birleştirdikten sonra her iki Roma İmparatorluğuna, Germenlere, Slavlara ve Hint, Çin, İran coğrafyalarına hükmederek evrensel bir imparatorluk kurma şeklinde özetlenebilecek siyasi hedefleriyle ilgili anlatılanlar bu tekrarlardan birine örnektir.²³⁷ Nitekim eserin *Türk Tarih Tezi* etkisinde yazılmış olmasıyla paralel olarak Attila ve Avrupa Hunlarının birçok açıdan idealize edildiğini söylemek mümkündür. Attila hakkında birçok olumlu ifade kullanan yazarın görüşlerini şu ifadeleri tam manasıyla yansıtmaktadır: “Biz Attilada üç büyük şahsiyetin birleştiğini görürüz. Büyük bir kumandan, büyük bir diplomat, kelimenin en kuvvetli manasile büyük bir insan”²³⁸.

²³⁴ Durmuş, a.g.e., s.96-103.

²³⁵ Durmuş, a.g.e., s.103-104.

²³⁶ Esmen, a.g.e., s.137.

²³⁷ Reşat Ekrem, *a.g.e.*, s.26-27, Attila'nın siyasi hedefleriyle ilgili yukarıda anlatılan şablonun hem *TTAH* hem *Tarih II* hem de Reşat Ekrem'in eserinde yer aldığına işaret eden Esmen, söz konusu plan kurgusunun çıkış noktasının Marcel Brion'un Attila adlı romanı olduğunu ifade eder. Esmen, a.g.e., s.156 ve 170.

²³⁸ Reşat Ekrem, a.g.e., s.38.

Hasan Cemil Çambel'in *Attila'dan Atatürk'e* adlı çalışmasının da dönemin Attila'nın ele alındığı hemen her çalışmasında olduğu gibi Attila'dan övgü dolu ifadelerle bahsedildiği görülmektedir²³⁹. Çalışmada Attila İskender ile kıyaslanıp yönettiği coğrafyanın genişliği ve yönetim süresi açısından Attila'nın daha talihli olduğu ifade edilmiştir²⁴⁰. Çambel'in çalışmasında şüphesiz en dikkat çeken taraf ise savaş tanrısı Mars'ın kılıcının Alp Arslan, Cengiz, Timur, Fatih, Atatürk ve İnönü tarafından başarıyla kullanıldığına dair tespittir.²⁴¹

Attila'nın ele alındığı bir başka çalışma da Türk tarihçiliğinin önemli isimlerinden biri olan Faruk Sümer'e aittir. Faruk Sümer'in "Avrupa'yı Titreten Türkler (Hunlar ve Attila)" başlıklı yazısında Avrupa Hunları ile Osmanlı Türklerinin Avrupa'da hakimiyet kurmak açısından ortak bir hedef noktasında birleştikleri ifade edilir²⁴². Sümer'e göre Hunlar Avrupa'nın Ari ırktan olmayan ilk fatihleridir²⁴³. Yazıda ayrıca Attila ise İskender'den sonra evrensel bir imparatorluk kurma hedefine sahip ikinci hükümdar olarak tanımlanır²⁴⁴.

Attila'yı konu edinen bir diğer çalışma da Çağatay Uluçay'a aittir²⁴⁵. Uluçay'ın "Meşhur Hükümdarlar" serisinin kapsamında olan bu eser hamasi bir üslup ve yaklaşımı içermektedir. Uluçay, Attila'nın çocukluğundan başlayarak bir kahramanlık portresi çizmiştir²⁴⁶. Bu doğrultuda Attila'nın Uluçay'ın eserinde birçok açıdan yüceltildiği görülmektedir. Uluçay'a göre Attila, hem müstebit hem adil, sadeliği seven, insanlarda saygı ve korku uyandıran bir hükümdardır²⁴⁷. Ayrıca, Uluçay'a göre Attila Hristiyanları cezalandırmak için gönderildiğine dair bir düşünceye sahiptir²⁴⁸. Eserde, Attila'nın siyasi hedefleriyle alakalı yapılan bir

²³⁹ Hasan Cemil Çambel, *Attila'dan Atatürk'e*, Varoğlu Yayınevi, İstanbul 1948, s.4-6.

²⁴⁰ Çambel, a.g.e., s.7

²⁴¹ Çambel, a.g.e., s.7

²⁴² Faruk Sümer, "Avrupa Titreten Türkler(Hunlar ve Attila), *Resimli Tarih Mecmuası*, c. II, sayı 19 , İstanbul, s.810.

²⁴³ Sümer, a.g.m., s.812.

²⁴⁴ Sümer, a.g.m., s.812.

²⁴⁵ M. Çağatay Uluçay, *Attila*, Özyürek Yayınevi, İstanbul 1956.

²⁴⁶ Uluçay, a.g.e., s.7.

²⁴⁷ Uluçay, a.g.e., s.8-9.

²⁴⁸ Uluçay, a.g.e., s.11.

değerlendirmeye de değinmek gerekir. Bu değerlendirmede Attila'nın Asya ve Avrupa Türklerini birleştirmek gibi bir hedef taşıdığı belirtilmektedir²⁴⁹.

Attila'yla ilgili başka bir çalışma da "Attila'nın Son Gecesi" başlığına sahiptir²⁵⁰. Attila'nın düğünü ve ölümü daha çok edebi bir üslupla ele alınmıştır. Yazıda Attila'nın ölümüyle ilgili iddialar üzerinde durulurken Attila'nın düğünün ardından sefere çıkacağı iddia edilmiş ve bu sefer nedeniyle öldürülme ihtimalinden söz edilmiştir. Yazarın Attila'nın Oğuz Kağan'ın ve Çiçi Yabgu'nun soyundan geldiği tezini de benimsediği görülmektedir²⁵¹. Tüm bu hususlarla birlikte bu yazıda da Avrupa Hunları ve Osmanlılar aynı bağlamda değerlendirilmiş Avrupa Hunlarının Ortaçağı, Osmanlıların ise Yeniçağı başlattığı belirtilmiştir²⁵².

Attila dönemi Avrupa Hun tarihi ile alakalı bir diğer çalışma ise Mehmet Tezcan'a aittir²⁵³. Tezcan, "V. Yüzyılda Ermeni- Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği" başlıklı makalesinde Ermeni- Sasani savaşlarını ele almadan önce savaşa evrilen süreçte Kafkasya ve Anadolu bölgesindeki güç dengeleri ve hakimiyet mücadelelerinin üzerinde durmuştur. Ayrıca makalenin konusunu teşkil eden savaşlar hakkında bilgi veren Ermeni kaynaklarını da tanıtan Tezcan bu kaynakların arasındaki farklılıklara da değinmiştir²⁵⁴. Makalede, Sasanilerin Ermenilere uyguladığı ve onları Hristiyanlığı bırakıp Ahura-Mazda dinini kabul etmeye zorlama şeklindeki baskıları bu savaşların sebebi olarak sunulurken Sasani güçleri karşısında Ermenilerin gerek Doğu Roma gerek Hunlar başta olmak üzere yardım taleplerinin Hunlar tarafından kabul gördüğü belirtilmektedir²⁵⁵. Bu yardımın 451 Galya Seferi öncesi gerçekleştiği ve Ermenilere Hun atlı birliklerinin gönderilmesi üzerine Galya Seferi'ne oldukça az sayıda Hun süvarisinin katıldığı da makalede dikkat çekilen bir diğer husustur. Fakat Tezcan, Hun askeri yardımının amacına ulaşamadığı ve Hunların Ermenilere yardımının

²⁴⁹ Uluçay, a.g.e., s.7.

²⁵⁰ Erhan Demirutku, "Attila'nın Son Gecesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Kasım 1988, sayı 23, s.49-54.

²⁵¹ Demirutku, a.g.m., s.53.

²⁵² Demirutku, a.g.m., s.54.

²⁵³ Mehmet Tezcan, "V. Yüzyılda Ermeni- Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 32, 2007, s.183-202.

²⁵⁴ Tezcan, a.g.m., s.183-189.

²⁵⁵ Tezcan, a.g.m., s.189-193.

Sasaniler tarafından engellendiğini ve tüm bu koşullar içerisinde Avarayr Savaşı'nda Ermenilerin mağlup olduğunu da ifade etmektedir²⁵⁶. Mehmet Tezcan, bu savaşın Ermeni tarihinde oldukça önemli bir yer teşkil ettiğine ve Ermeniler için ifade ettiği öneme de vurgu yaparken bu duruma karşılık Hun yardımı konusunda ise bir kayıtsızlık olduğundan da bahsetmektedir²⁵⁷.

Saadettin Gömeç, *Dişi Kurtun Çocukları, Türk Tarihinin Kahramanları* adlı eserinde “Ata İllig(Attila)” başlığı altında Attila dönemine de yer vermektedir. Gömeç, bu kapsamda Attila'nın faaliyetlerini, kişisel ve fiziki özelliklerini ve tarihi rolünü ortaya koyarken eserin adıyla da paralel olarak Attila'yı büyük bir Türk kahramanı olarak tasvir etmektedir. Nitekim Gömeç'e göre “cihan tarihinin en büyük hükümdarlarından birisi” olan Attila düşmanları tarafından zehirlenerek ortadan kaldırılmıştır. Bu hususların yanında çalışmada Attila'nın Cengiz Han ve Kanuni Sultan Süleyman gibi Türk hükümdarlarıyla birlikte günümüzde de Avrupa dünyasında korkuyla hatırlandığına işaret edilmektedir²⁵⁸.

Osman Karatay'ın “Hunlardan Haberler: Venedik ve Aquileia” adlı makalesi de Attila dönemine odaklanan çalışmalardan birini teşkil etmektedir. Bu makalede esas olarak Attila'nın 452 yılında gerçekleştirdiği Roma Seferi sırasında meydana gelen Aquileia kuşatmasının sonucu üzerinde durulmuştur. Karatay, kuşatma hakkında kaynaklarda aktarılan ifadelerden hareketle Aquileia şehrinin Hunlar tarafından ele geçirilmesi ve Venedik'in önemli bir şehir olarak gelişimi arasında ilişki olduğunu öne sürmektedir. Nitekim bu doğrultuda Karatay Aquileia kuşatmasından önce de Venedik'te yerleşim olduğunu hatta şehrin bir kiliseye bile sahip olduğunu ancak Aquileia'nın Hunlar tarafından ele geçirilmesi neticesinden bu şehrin halkının Venedik'e göç etmelerinin Venedik'in gelişiminde oldukça önemli bir faktör olduğunu ifade etmektedir²⁵⁹.

²⁵⁶ Tezcan, a.g.m., s.195-198.

²⁵⁷ Tezcan, a.g.m., s.199.

²⁵⁸ Gömeç, *Dişi Kurtun...*, s.27-34.

²⁵⁹ Osman Karatay, “Hunlardan Haberler: Venedik ve Aquileia”, *Tarihin ve Tarihinin İzinden, Kâzım Yaşar Koprıman Armağanı*, ed. Altan Çetin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2014, s.37-42.

Fatma Çapan'ın "Avrupa Hun Devleti'nin Büyük Hükümdarı Attila'ya Suikast Girişimi" adlı makalesi ise başlığın da anlaşılacağı üzere Doğu Roma tarafından Attila'ya düzenlenen suikast teşebbüsünü merkezine almaktadır²⁶⁰. Makalede Doğu Roma İmparatorluğu'nun Attila'ya suikast yapması için teklifte bulunduğu Edecon'un Attila'ya olan yakınlığı sebebiyle böyle bir teklifi kabul etme olasılığının düşük olduğu ve teklifi aldığı sırada Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da elçilik görevinde bulunan Edecon'un bu planı açığa çıkartmak için teklifi kabul etmiş gibi davrandığı öne sürülmektedir²⁶¹. Nitekim başarısız olan suikast girişiminin planlanma yönünden hatalar içerdiğine yönelik tespit de makalede bir diğer dikkat çeken husustur²⁶². Suikast teşebbüsü karşısında Attila'nın takip ettiği siyaset ise Attila'nın dış politikası ekseninde açıklanmıştır. Buna göre Attila'nın hedefinde artık Batı Roma ve İran bulunmaktaydı²⁶³.

Attila hakkındaki çalışmalardan bir diğeri ise Yusuf Acar'ın *Attila'nın Batı ve Doğu Roma İmparatorluğu Üzerinde Uyguladığı Siyasi Politikalar* adlı yüksek lisans tezidir²⁶⁴. Acar'ın çalışması üç ana başlıktan oluşmaktadır. Birinci bölüm "Rua, Bleda ve Attila Dönemi Siyasi Hayatına Genel Bakış", ikinci bölüm "Attila Dönemi ve Doğu Roma Politikası" üçüncü bölüm ise "Attila Dönemi Batı Roma Politikası" başlıklarını taşımaktadır²⁶⁵. Birinci bölümde başlığın da anlaşılacağı üzere Avrupa Hun tarihine yönelik genel bir içerik sunulurken Attila'nın Germeñler üzerinde takip ettiği politikaya da yer verilmiştir. Acar'a göre Germeñler üzerinde sağlam bir iktidar tesis eden Attila'nın söz konusu çabaları sonucunda hem Hunlar hem de Germeñler fayda sağlamışlardır²⁶⁶.

²⁶⁰ Fatma Çapan, "Avrupa Hun Devleti'nin Büyük Hükümdarı Attila'ya Suikast Girişimi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ağustos 2015, sayı 217, s.41-52.

²⁶¹ Çapan, a.g.m., s.47.

²⁶² Çapan, a.g.m., s.50.

²⁶³ Çapan, a.g.m., s.50.

²⁶⁴ Yusuf Acar, *Attila'nın Batı ve Doğu Roma İmparatorluğu Üzerinde Uyguladığı Siyasi Politikalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çankırı 2016.

²⁶⁵ Acar, a.g.t., s. I.

²⁶⁶ Acar, a.g.t., s.33-34.

Tezin ikinci bölümünde ise Attila'nın Doğu Roma Politikası dönemin olayları üzerinden ele alınmıştır²⁶⁷. Aynı zamanda Acar, bu bölümde Attila'nın hem Doğu Roma hem de Batı Roma üzerinde takip ettiği politikaları bir bütünlük içerisinde değerlendirmiştir. Buna göre Attila'nın “tehdit, yıldırma ve itaat altına alma” yöntemleri ile 448'e kadar Uldız'ın Doğu Roma'yı hedef halinde gören fakat aksine Batı Roma ile olumlu ilişkiler kurulmasını benimseyen dış politika anlayışının devam ettirdiği belirtilmiştir. Attila'nın söz konusu dış politika anlayışını ise bahsi geçen dönemde terk ederek Batı Roma'yı da artık bir hedef olarak gördüğü dikkat çekilen bir diğer husustur²⁶⁸.

Üçüncü bölümde ise ikinci bölümde olduğu gibi Attila'nın Batı Roma politikası o dönemdeki gelişmelerden yola çıkılarak değerlendirilmiştir²⁶⁹. Yine bu bölümde de bir ölçüde Attila'nın Doğu Roma ve Batı Roma politikalarına bütüncül bir çerçevede yaklaşmıştır. Bu noktada “Attila'nın Doğu Roma- Batı Roma Politikalarının Ana Unsuru: Altın” alt başlığında Acar tarafından Attila'nın dış politikasındaki altının önemini ele alınmakla birlikte bilhassa Doğu Roma'nın Hunlara ödediği verginin Doğu Roma ekonomisi açısından ifade ettiği anlama dair görüşlere de yer verilmiştir²⁷⁰. Üçüncü bölümde dikkat çeken bir başka husus ise *logades*'ler ile ilgili olan kısımdır. *Logades*'lerin Attila'nın devlet yönetiminde güvendiği ve yetki sahibi kıldığı bilhassa Germen ve Yunan asıllı soylulardan oluşan bir yönetim mekanizması olduğuna dikkat çekilirken onların Attila'ya ve devletine hissettikleri güçlü aidiyet ve görevleri yanında dış politika konusunda da ön planda yer aldıkları ifade edilmiştir²⁷¹.

Acar'ın çalışmasını genel anlamıyla ele aldığımızda ise Attila'ya gerek askerlik gerekse de diplomasi yönüyle değer atfedildiğini, bu iki yönden de başarılı bir lider olarak tasvir edildiğini söylemek mümkündür²⁷². Attila'nın takip ettiği politikaların esas hareket noktası ise çalışmada “cihan hakimiyeti ülküsü”

²⁶⁷ Acar, a.g.t., s.36-55.

²⁶⁸ Acar, a.g.t., s.36.

²⁶⁹ Acar, a.g.t., s.56-93.

²⁷⁰ Acar, a.g.t., s.56-58.

²⁷¹ Acar, a.g.t., s.58-61.

²⁷² Acar, a.g.t., s.17, 31, 38, 71, 76, 103 ve 105.

olarak ifade edilmiştir²⁷³. Nitekim Acar, çalışmasında Attila'nın bu hedef doğrultusunda Doğu Roma ve Batı Roma'yı kontrol altına aldığını ancak yine cihan hakimiyeti için Sasanilere düzenleyeceği seferi hayatını kaybetmesi nedeniyle gerçekleştiremediğini belirtmektedir²⁷⁴. Bahsedilen hususlarla birlikte çalışmada Attila'nın yağmacılık²⁷⁵, ticaret ve diplomasiyi kullanarak devleti için fayda sağlama politikasını yönlendiren unsurlar arasında zikredilmiştir²⁷⁶. Acar'ın çalışmasının dönemin kaynaklarının yanı sıra Türkçe ve İngilizce araştırma eserleri ve çalışmalardan hareketle oluşturulduğunu da belirtmek gerekir.

Attila dönemini ele alan bir diğer çalışma ise Tunç Türel'in *Towards The End of An Empire: Rome In the West And Attila (425-455 AD)* adlı yüksek lisans tezidir²⁷⁷. Altı bölümden oluşan çalışmada birinci bölümde 395-423 yılları arasında kapsayan Honorius dönemi ele alınır²⁷⁸. Yazar, Aetius dönemini kavrayabilmek adına bu bölümü kaleme aldığını belirtir²⁷⁹. Söz konusu bölümde Batı Roma İmparatorluğu'nun heterojen yapısına dikkat çekilirken²⁸⁰ aynı zamanda Honorius döneminde imparatorluğun başta iç savaşlar ve istilalar olmak üzere karşılaştığı problemlere de yer verilmektedir²⁸¹.

Tezin ikinci bölümünün ise "Attila'dan Önce Hunlar" başlığı altında Avrupa Hunlarının kökenlerinden Macaristan'a yerleştikleri döneme kadar olan süreçteki gelişmeler, Avrupa Hunlarının siyasi, askeri ve toplumsal özellikleri olmak üzere çeşitli konuları geniş bir çerçeve içerisinde ele alan bir Avrupa Hunları tablosundan oluştuğu görülmektedir²⁸². Bu bölüm bahsedilen geniş çerçevesi içerisinde Avrupa Hunlarının amaçlarının fetih yapmak veya toprak ele geçirmek değil yerleşik komşularının zenginliklerini sömürmek olduğuna dair

²⁷³ Acar, a.g.t., s.37, 92, 93, 103 ve 105.

²⁷⁴ Acar, a.g.t., s.105.

²⁷⁵ Acar, a.g.t., s.31, 37.

²⁷⁶ Acar, a.g.t., s.51.

²⁷⁷ Tunç Türel, *Towards The End of An Empire: Rome In the West And Attila (425-455 AD)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara 2016.

²⁷⁸ Türel, a.g.t., s.16-29.

²⁷⁹ Türel, a.g.t., s.2, 18.

²⁸⁰ Türel, a.g.t., s.16-17.

²⁸¹ Türel, a.g.t., s.18-29.

²⁸² Türel, a.g.t., s.30-57.

bahsedilmesi gereken bir tespiti de içermektedir²⁸³. Bu hususun yanında söz konusu bölümde Avrupa Hunlarının bahsedilen sömürü siyasetiyle de ilgili olarak göçebe toplumsal yapıya sahip oldukları ifade edilmiş ve bu özelliklerinden dolayı farklı topluluklara hükümseler de Persler veya Romalılarla kıyaslanabilecek bir imparatorluk olmadıkları ve bunun nedeninin ise bu imparatorlukların aksine herhangi bir bürokratik yapılarının bulunmaması gösterilmiştir. Bu noktada ikinci bölümde geçen değişim vurgusuna değinmek gerekir. Yazar, Avrupa Hunlarının değişim süreci yaşayıp göçebe özelliklerinin bazı açılardan farklılaştığını belirtse de siyasi yapılarının bürokrasiye sahip olmayışının ise değişmediğini belirtmiştir²⁸⁴.

Üçüncü bölümde ise esas olarak Aetius'un faaliyetleri yanında Vandalların faaliyetleri ve Hunların Romalılarla olan ilişkileri üzerinde durulmuştur²⁸⁵. Aetius'un faaliyetleri bahsinde bilhassa Aetius'un imparatorluğun yönetiminde söz sahibi olma ve yürüttüğü askeri seferlerdeki başarısının kaynağı olarak Hun askeri yardımına yapılan vurgu dikkat çekmektedir²⁸⁶. Vandallar bahsinde ise yazar Kartaca'nın Vandallar tarafından ele geçirilmesini Batı Roma açısından telafisi oldukça zor bir kayıp olarak tanımlamakta ve bu kaybın başta ekonomik olmak üzere Batı Roma için ciddi problemlere yol açtığını belirtmektedir²⁸⁷. Aynı zamanda Kartaca'nın kaybedildiği 439 yılında Hunların askeri yardımı kesmesi ile birlikte Batı Roma'nın bir başka önemli problemle karşı karşıya kaldığına da değinilmektedir²⁸⁸. Hunlar ele alınırken ise onların Doğu Roma'ya gerçekleştirdiği seferler ve takip ettikleri politika üzerinde durulurken bunun dostane bir karakterde olmadığı²⁸⁹ ve söz konusu politikayı altın ihtiyacı, ticaret ve Hunların düşmanlarıyla iş birliği yapmama gibi taleplerin şekillendirdiği ifade edilmektedir²⁹⁰. Doğu Roma'nın aksine Batı Roma ile olan ilişkilerin dostane bir bağlamda gelişirken ardından bu iyi ilişkilerin nasıl düşmanlığa dönüştüğü de ele

²⁸³ Türel, a.g.t., s.41.

²⁸⁴ Türel, a.g.t., s.39.

²⁸⁵ Türel, a.g.t., s.58-115.

²⁸⁶ Türel, a.g.t., s.62, 75.

²⁸⁷ Türel, a.g.t., s.86.

²⁸⁸ Türel, a.g.t., s.99.

²⁸⁹ Türel, a.g.t., s.100.

²⁹⁰ Türel, a.g.t., s.102-103.

alınmış ve yine bu noktada da Hunların hakimiyetleri altındaki toplulukların kontrolü için duydukları altın ihtiyacına işaret edilmiştir²⁹¹.

Tezin dördüncü bölümünde ele alınan konu ise Attila'nın Galya Seferi'dir²⁹². Bu seferi neticelendiren "Campus Mauricaus Savaşı"nın sonucunda ise Aetius'un Attila'ya karşı Galya'yı güvence altına alan bir pirus zaferi kazandığı belirtilmektedir²⁹³. Ayrıca savaşın karakteri hakkındaki bazı görüşlere de değinen yazar savaşın ne dini ne etnik bir mücadele olmayıp tarafları yönlendiren politik gerekçeler olduğunu öne sürmektedir²⁹⁴. Tezin beşinci bölümünde ise Attila'nın İtalya Seferi ele alınmaktadır²⁹⁵. Bu bölümde yazar Galya'da statükonun muhafaza edilmiş olmasına rağmen Attila ve ordusunun ortadan kaldıramadığını ancak bu sefer sonucundan Attila'nın prestij kaybına uğradığını dile getirmektedir. İtalya Seferi'nin temelinde ise bu prestij kaybını telafi etme çabasının olduğu öne sürülmektedir²⁹⁶. Yazar, aynı zamanda İtalya Seferi'nde Attila'nın bu amacına tam olarak ulaşamadığı ve seferde elde edilen ganimet gelirinin seferi başarılı olarak tanımlamak için yeterli olmadığını da belirtmektedir²⁹⁷. Tezin altıncı bölümünde ise Attila, Üçüncü Valentinian ve Aetius'un ölümlerinin üzerinde durulmaktadır²⁹⁸.

Yukarıdaki hususlarla birlikte ele alındığında tezin sonuç bölümünde de Hunların Batı Roma'yı çöküşe götüren süreçte başrolü oynamadığı, bu süreci başlatan esas nedenin Kartaca'nın kaybı olduğu ifade edilmiştir²⁹⁹. Yazara göre Hunların rolü Romalılara askeri destek sağlamak ve onların zenginliklerini yağmalamakla sınırlıydı ve bu doğrultuda da varlıkları Roma sınırlarında geçici bir problem olmaktan ibaretti. Nitekim yazar Hunları Napolyon Fransa'sı ve Nazi Almanya'sı ile karşılaştırmış ve onlara kıyasla etkilerinin kalıcı olmadığını iddia etmiştir³⁰⁰. Çalışma genel olarak ele alındığında Avrupa Hunlarının Romalılarla

²⁹¹ Türel, a.g.t., s.114.

²⁹² Türel, a.g.t., s.116-131.

²⁹³ Türel, a.g.t., s.128.

²⁹⁴ Türel, a.g.t., s.130.

²⁹⁵ Türel, a.g.t., s.132-136.

²⁹⁶ Türel, a.g.t., s.132.

²⁹⁷ Türel, a.g.t., s.135.

²⁹⁸ Türel, a.g.t., s.137-143.

²⁹⁹ Türel, a.g.t., s.144-146.

³⁰⁰ Türel, a.g.t., s.144-145.

olan ilişkisi ve onlar üzerindeki etkilerine dair öne sürdüğü tezleriyle farklı bir yaklaşımı temsil etmektedir. Bu hususun yanında İngilizce kaleme alınan çalışmada gerek dönemin kaynakları gerekse de konu hakkındaki Batı literatürü yoğun bir şekilde kullanılmıştır.

Hayrettin İhsan Erkoç'un "Attila'nın 447 Yılı Balkan Seferi" adlı bildirisi de Attila'nın dönemi hakkındaki müstakil çalışmalar arasında yer almaktadır³⁰¹. Erkoç'un çalışmasında Attila'nın 447 yılındaki Balkan Seferi hakkında kaynaklarda yer alan kayıtlar ve araştırma eserlerindeki görüşler ele alınmıştır. Bu yönüyle çalışma konu hakkında kapsamlı bir kaynakçaya sahiptir³⁰². Erkoç, çalışmasında 447 Balkan Seferi hakkındaki kayıtlar ve görüşler arasındaki farklılık ve benzerliklere de değinmiştir³⁰³. Çalışmada bahsi geçen seferle alakalı kaynaklarda Hun ve Doğu Roma kuvvetlerinin askeri vaziyetleri hakkında fazla malumat bulunmadığına da dikkat çekilmiştir. Yazar, bu hususta Rudi Paul Lindner'in Hunların Macaristan'da "göçebe" yaşam tarzlarını eski dönemlerdeki ölçüde devam ettiremedikleri ve en fazla 15 bin süvari çıkarabileceklerine yönelik görüşlerini zikretmiş ve kendisinin de Lindner'ın tezlerini benimsediğini belirtmiştir. Erkoç, bu doğrultuda Hun ordusunda süvari varlığının devam etmesi ile birlikte hakimiyet altına alınan Germen kavimlerinin varlığıyla da Hun ordusunun piyade yoğunluklu bir görünüm arz ettiğini ifade etmiştir³⁰⁴. Tüm bu hususların yanında çalışmanın 447 Balkan Seferi hakkında kaynakların bahsettiği yerlerin harita üzerinde gösterildiği 4 önemli eki de içerdiğini belirtmek gerekir³⁰⁵.

1.5.3 Kültür Araştırmaları

Attila'yı farklı açılardan ele alan bazı çalışmalar da Haydar Tolun tarafından yapılmıştır. Tolun ilk olarak *Türkün* isimli dergide "Alman Edebiyatında Türk Tesirleri" adlı bir yazı kaleme almıştır³⁰⁶. Yazısında Attila'dan

³⁰¹ Hayrettin İhsan Erkoç, "Attila'nın 447 Yılı Balkan Seferi", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, c. I, Çanakkale 2017, s.60-87.

³⁰² Erkoç, a.g.m., s.84-85.

³⁰³ Erkoç, a.g.m., s.70-71 ve 77.

³⁰⁴ Erkoç, a.g.m., s.80-81.

³⁰⁵ Erkoç, a.g.m., s.86-87.

³⁰⁶ Haydar Tolun, "Alman Edebiyatında Türk Tesirleri", *Türkün*, Sayı 8, Birinci Teşrin 1936, s.31-33.

“Başbuğ” ve “Attilamız” olarak bahseden Tolun, “zavallı” tarihçilerin sebep olduğu medeniyetsiz Avrupa Hunları algısının “alim” tarihçilerin çalışmaları ve ortaya çıkan arkeolojik buluntularla değiştiğini öne sürmektedir. Yazıda en çok dikkat çeken husus Tolun’un Attila’nın Alman destanlarında neden yer bulduğuna dair söyledikleridir. Tolun söz konusu durumu sosyal psikoloji açısından şu cümlelerle açıklamıştır: “Bu destanların özüne tahlili bir gözle bakılırsa, orada, Asya yaylalarından Baltık kıyılarına inen Cermenlerin bu yeni yurdlarına komşu olan yerli kavimlerin üstünlüklerine karşı bir aciz duygusu(Sentiment de l’inferioritee) ile üzölmüş oldukları ve Attila gibi kuvvetli bir kurtarıcı tahayyül etmek suretile itilmiş(Refoule) hakimiyet ve kahramanlık arzularını içe atılma(Refoulement)dan kurtardıkları ve bu suretle de bir nevi telafi (Compensation) temin ettikleri açıkça görünür”³⁰⁷.

Haydar Tolun yukarıdaki bahsedilen yazısının devamı olan “Alman Edebiyatında Türk Tesirleri II” adlı yazısında ise Nibelungen Destanı’nı ele almış ve bu destanda Attila’nın “bütün büyüklüğü ve sevimliliği” ile yer aldığını belirtip destanın özetini nakletmiştir³⁰⁸. Hasan Tolun’un yine aynı konuyu bu sefer İbni Sina’nın etkisini de dahil ederek ele aldığı bir başka yazısının Attila’yı konu edinen kısmı “Alman Edebiyatında Türk Tesirleri” başlıklı yazısıyla hemen hemen benzer olsa da burada farklı olarak Nietzsche’nin “üstün insan” kavramında Attila’nın etkisi olduğunu ifade etmiştir.

Şükrü Akkaya’nın “Eski Alman Destanlarında Attila’nın Akisleri” çalışmasının ise Haydar Tolun’un bahsi geçen yazıları ile yaklaşım ve içerik bakımından önemli benzerlikler taşıdığı söylenebilir³⁰⁹. Akkaya, çalışmasında esas olarak “Hildebrand”, “Valthari” ve “Nibelungen” destanlarında yer alan

³⁰⁷ Tolun, a.g.m., s.31-32; Çalışmamızda Haydar Tolun’un hayatı ve eğitimi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşmamız söz konusu olmadı. Aynı hususun Tolun’un 1934 yılında yayınlanan *Felsefe Vokabülleri Sözlüğü* adlı kitabını da ele alan bir makalede de dile getirilmektedir. Aynı makalede Tolun’un çalışmalarının künyeleri de bulunmaktadır. Bu çalışmalar arasında “İki Büyük Pedagog Agazzi-Amoros”, “Üç Büyük Pedagog” gibi başlıklara sahip yazıların olduğu görölmektedir. Bu verilerden hareketle Tolun’un yukarıda bahsi geçen psikolojik izah tarzını anlamlandırmak da mümkün olmaktadır. Söz konusu makale için bkz. Recep Alpyağıl, “Latin Harfleriyle Yazılan İlk Felsefe Sözlükleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.IX, Sayı 17, 2011, s.421-432.

³⁰⁸ Haydar Tolun, “Alman Edebiyatında Türk Tesirleri II”, *Türkün*, Sayı 8, Birinci Teşrin 1936, s.31-33.

³⁰⁹ Şükrü Akkaya, “Eski Alman Destanlarında Attila’nın Akisleri”, *DTCF Dergisi*, c. II, sayı 4, s.555-568.

Attila'nın izlerini ortaya koymaktadır. Yazar, makalenin esas konusuna geçmeden Avrupa Hunlarının tarihi ve Attila'nın kişiliği üzerinde durmuştur. Makalenin bu kısmında çizilen genel çerçevede gerek Bizans ve Roma'ya gerekse de Cermenlere kıyasla askeri ve idari olarak üstün bir Avrupa Hunları tablosu oluşturulurken Doğu Roma kaynağı Priscus ve Batı Roma kaynağı Ammianus Marcellinus'tan faydalandığı gözlemlenmektedir³¹⁰. Ayrıca Akkaya'ya göre Attila'nın eski Alman destanlarında yer almasının nedeni de Avrupa Hunlarının ve Attila'nın bahsi geçen üstün hasletleridir³¹¹. Bahsedilen hususların yanında makalede Avrupa Hunlarını Osmanlı Türkleri gibi yönettikleri toplulukları kendi iç düzenlerinde serbest bırakıp sadece vergi almak ve askeri açıdan değerlendirmek gibi dikkat çeken bir kıyası içeren tespit de bulunmaktadır³¹².

Turhan Kaçar'ın "Attila ve Hunlara Yaklaşımlar" adlı yazısı ise esas olarak John Mahn'ın *Tanrı'nın Kırbacı Attila* ve William Napier'in *Attila* adlı romanını tanıtmak için kaleme alınsa da Attila ve Hun algısına dair söyledikleriyle de önem arz etmektedir³¹³. Kaçar'a göre Avrupa'nın günümüze kadar da ulaşan Hunlara yönelik olumsuz bakış açısının kaynağı Eski Yunan'da var olan kendi kültürlerine dahil olmayanları "barbar" olarak sınıflandıran düşünce dünyasıdır. Aynı zamanda Türkiye'de Attila'ya karşı duyulan aidiyetin rağmen dünya çapında çalışmalar ortaya koyulmadığına dair yazıda bulunan tespit de bir diğer önemli noktayı teşkil etmektedir³¹⁴.

F. Aysel Dıngıl Ilgın'ın "Batı Edebiyatında ve Sanatında Hun ve Attila Algısı" adlı çalışması ise efsane, destan, sinema, tiyatro, opera eserlerinden hareketle Batı dünyasındaki Attila ve Hun imajını ele almaktadır³¹⁵. Ilgın'a göre tüm devletler ve hükümdarlar içinde Attila ve Hunlar Batı dünyasının hafızasında en ön sırada gelmektedir³¹⁶. Attila ve Hun algısı ise Ilgın'a göre tarih boyunca

³¹⁰ Akkaya, a.g.m., s.555-562.

³¹¹ Akkaya, a.g.m., s.561.

³¹² Akkaya, a.g.m., s.556.

³¹³ Turhan Kaçar, "Attila ve Hunlara Yaklaşımlar", *Virgöl*, Temmuz- Ağustos 2007, sayı 109, s.20-22.

³¹⁴ Kaçar, a.g.m., s.20.

³¹⁵ F. Aysel Dıngıl Ilgın, "Batı Edebiyatında ve Sanatında Attila ve Hun Algısı", *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri*, ed: Mualla Uydu Yücel-F. Aysel Dıngıl Ilgın, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s.33-46.

³¹⁶ D. Ilgın, a.g.m., s.33.

toplumların hafızasında farklı şekillerde ortaya çıkmıştır³¹⁷. Çalışmada bilhassa 1870 yılındaki Fransa-Prusya Savaşı ve 1914-1918 arasındaki Birinci Dünya Savaşı'nda Hunların Almanlarla eşdeğer tutulduğuna dair tespit dikkat çekmektedir³¹⁸. Çalışma ayrıca Attila hakkındaki çeşitli tasvirleri içermesi yönüyle de zengin bir görsel içeriğe sahiptir. Türkçe, Almanca ve İngilizce araştırma eserleri ise çalışmanın kaynaklarını oluşturmaktadır.



³¹⁷ Ilgın, a.g.m., s.46.

³¹⁸ Ilgın, a.g.m., s.43.

İKİNCİ BÖLÜM

Suvar-Avar- Oğur Tarihi Araştırmaları

Türkiye’de Hun-Hazar dönemleri arasındaki tarih araştırmalarının kapsamı içerisinde Suvarlar, Avarlar ve Oğurlar hakkındaki çalışmaların nicelik olarak diğer çalışmalara kıyasla daha az olduğu görülmektedir. Bu kapsam içerisinde ise en az çalışmanın Oğur tarihi hakkında olduğunu, bu manada Oğur tarihi araştırmalarını da Suvar ve Avar çalışmalarının takip ettiğini belirtebiliriz. Bahsedilen çerçeve içerisinde de en çok çalışma yapılan Avarlar sahasındaki araştırmaların ise hem genel kapsamlı çalışmaların bütünlüğü içerisinde hem de müstakil olarak oluşturulduğunu, konu dağılımı açısından ise bu çalışmaların esasen genel nitelikli içeriğe sahip olduklarını söylemek mümkündür. Az sayıdaki Oğur tarihi çalışmalarında ise esas itibarıyla Oğurların faaliyetleri ve tarihi rolleri çerçevesi içerisinde ele alındığı görülmektedir. Yine kısıtlı miktarda çalışmanın bulunduğu Suvar tarihi alanında da çalışmaların genel nitelikli kapsama sahip olduklarını belirtebiliriz.

2.1. Suvar Tarihi Araştırmaları

Suvarlar ile ilgili ilk olarak ele alacağımız çalışma Şerif Baştav’ın “Sabir Türkleri” adlı makalesidir³¹⁹. Baştav söz konusu makalesiyle önemli faaliyetlerde bulunmuş ve ülkemizde yeteri kadar tanınmamış bir kavim olarak tanımladığı Suvarlar hakkında esaslı bir monografi meydana getirme amacında olmayıp yapılmış araştırmaların sonuçlarını ortaya koymayı hedeflediğini ifade etmektedir³²⁰. Suvarlar hakkındaki kaynaklar ve araştırma eserleri hakkında da bilgi verilen makalede bu hususta Arap, Ermeni ve Fars kaynakları zikredilirken en önemli bilgi kaynağının ise Bizans kaynakları olduğu ifade edilmektedir. Baştav, Suvarlar hakkındaki araştırma eserlerinin ise çoğunlukla Macar alimler tarafından ortaya koyulduğunu belirtmektedir³²¹.

³¹⁹ Şerif Baştav, “Sabir Türkleri”, *Bellekten*, Nisan 1941, c.V, sayı 17-18, s.53-99.

³²⁰ Baştav, a.g.m., s.53.

³²¹ Baştav, a.g.m., s.53-57.

Baştav'ın çalışmasında Suvarlar gerek kökenleri gerekse faaliyetleri açısından kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Suvarların kökeni hakkındaki tartışmalara ve görüşlere değinen Baştav'a göre yapılan araştırmalar bu kavmin Türk olduğuna işaret etmektedir³²². Makalede bu konuda "Sabir" ismi ve "Sabirler"den kalan isimler ayrıntılı olarak değerlendirilmiş ve bunların Türkçe olduğu ifade edilmiştir³²³. Suvarların coğrafi olarak çıkış noktasının ise Batı Sibiryaya olduğu ifade edilirken³²⁴ Volga, Hazar ve Kafkas coğrafyasında kurdukları hakimiyetin sarsılması hususunda ise İran hükümdarı I. Hüsrev'in (531-578) kuzey kavimlerine karşı 545 senesinde gerçekleştirdiği askeri hareket³²⁵ ve Avarların bölgedeki ilerleyişine dikkat çekilmektedir³²⁶. Bahsedilen coğrafyadaki faaliyetleri konusunda ise Suvarların Doğu Roma ve İran arasında gerçekleşen savaşlardaki rollerinin geniş bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Nitekim bu doğrultuda Baştav, Suvarların her iki güç arasındaki mücadelelerde esnek ve değişken bir politika takip ettiklerini, kimi zaman Doğu Roma'yı desteklerken kimi zaman da İranlıları desteklediklerini ifade etmektedir³²⁷. Doğu Roma ve İran arasındaki mücadelelerde üstlendikleri rolden dolayı kaynaklara yansıyan hususların da etraflıca ele alındığı makalede dönemin savaş tekniği içerisinde Suvarların çağdaşlarının hayretini çekecek bir noktada oldukları ve kuşatmalarda kendi tasarladıkları bir düzenek kullandıkları hususuna da dikkat çekilmiştir³²⁸.

Şerif Baştav'ın bahsi geçen çalışmasının ülkemizde Suvarlar ile ilgili yapılan ilk müstakil çalışmayı temsil ettiğini ifade etmek gerekir. Bu makalenin uzun yıllar bu hüviyetini koruduğu gibi günümüzde de bu sahada ülkemizde yapılmış en önemli çalışmalardan birini teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Makaleye bahsedilen ilmi değerini kazandıran ise esas olarak çalışmanın mahiyetidir. Makalede sahanın kaynaklarının ve literatürünün oldukça geniş bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Baştav'ın kaynaklar ve literatür

³²² Baştav, a.g.m., s.53.

³²³ Baştav, a.g.m., s.80-84.

³²⁴ Baştav, a.g.m., s.59.

³²⁵ Baştav, a.g.m., s.63.

³²⁶ Baştav, a.g.m., s.72.

³²⁷ Baştav, a.g.m., s.62-63.

³²⁸ Baştav, a.g.m., s.90-92.

konusundaki titiz yaklaşımı makalesini kaleme alıp tamamladıktan sonra Suvarlar ile ilgili malumat barındıran yeni yayınlarda dikkatini çeken hususları çalışmasının sonuna ek olarak ilave etmesinden de anlaşılmaktadır³²⁹.

Şerif Baştav'ın bahsi geçen çalışmasından sonra ele alacağımız çalışma, İbrahim Kafesoğlu'nun *Türk Milli Kültürü* adlı eseridir. Bu eserin kapsamı içerisinde kısa olarak nitelenebilecek ölçüde Suvarların tarihine de yer verilmiştir. Kafesoğlu'nun Sabirleri "Sabar Devleti" alt başlığı altında ele aldığını ve Suvarları adlandırma konusunda ise başlıktan da görüleceği üzere "Sabar" kullanımını tercih ettiğini ifade edebiliriz. Eserde V- VI. yüzyıllar arasında Batı Sibiryaya ve Kafkasların kuzeyinde önemli rol üstlenmiş bir kavim olarak tanımlanan Suvarların Slav, Moğol veya Fin-Ugor gibi kavimler ekseninde kökenlerini açıklama girişimlerinin geçerliliğini kaybettiği belirtilirken eldeki verilerin onların Türk olduğunu ortaya koyduğu ifade edilmiştir. Bu hususun yanında Suvarların erken dönemlerinin yeterince bilinmediğine dikkat çekilmekte ve kaynaklara yansıyan faaliyetleri ana hatlarıyla ortaya koyulmaktadır³³⁰.

"Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları –Altın Orda Öncesi Dönem–" başlıklı makalesinde "Sabir/Suvar Türkleri" alt başlığı altında Suvarlara yer veren³³¹ Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi" isimli çalışmasıyla ise Suvarlar hakkında ülkemizdeki ikinci müstakil çalışmayı meydana getirmiştir. Karatay'ın "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi" başlıklı makalesinin teorik yönden oldukça zengin olduğunu ve bu yönüyle de farklı bir perspektif sunulduğunu belirtmek mümkündür³³². Nitekim bu topluluğun adı konusunda makalede de bahsedildiği gibi Türk tarihçiliğinde yoğun olarak tercih edilen "Sabir" adlandırması yerine "Suvar" ismini tercih etmektedir. Yazar bu tercihinin ise bu topluluğun adının Kaşgarlı Mahmut tarafından da bu şekilde kullanılmış olması ve kaynaklarda da herhangi bir adlandırmanın baskın bir görünüm arz etmediği iddiasıyla açıklamaktadır³³³.

³²⁹ Baştav, a.g.m., s.92-99.

³³⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s.151-153.

³³¹ Karatay, ""Doğu Avrupa Türk...", s.16-20.

³³² Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. X, sayı 1, s.99-116.

³³³ Karatay, a.g.m., s.99-100.

Karatay'ın makalesi esas olarak Suvarların ana yurdu meselesi etrafında şekillenmektedir. Suvarların kökenine ilişkin görüşler makalede ayrıntılı olarak değerlendirilirken yazara göre ise Kafkaslardaki varlıklarından önce Batı Sibirya'da bulunan Suvarların esas yurtları ise Kuzey Irak bölgesiydi ve karşılaştıkları baskılar neticesinde önce Azerbaycan'a ardından ise Kafkasların kuzeyine yönelmişlerdi³³⁴. Nitekim bu doğrultuda Suvarlara dair Orta Asya coğrafyasında herhangi bir iz bulunamadığı ve Suvarların kökenini kadim Ortadoğu'da Van Gölü ile Bağdat arasındaki bölgede yaşayan Sabar adlı toplulukla açıklamanın doğru olacağı iddia edilmektedir. Bu açıklama şekli yazara göre Sümerce-Türkçe-Macarca arasındaki ilişkiyi de aydınlatmaktadır. Sümercenin kendisinden sonraki dillerle en çok kelime ortaklığına sahip olduğu dillerin Türkçe ve Macarca olduğunu ifade eden Karatay bu iddiasını Sümer-Subar ilişkisi ekseninde temellendirmektedir³³⁵. Bu doğrultuda Suvarların Macarların ortaya çıkışında da rol aldıkları tezi makalede üzerinde durulan bir diğer husustur³³⁶. Belirtmek gerekir ki yukarıda bahsedilen göç güzergahının kapsamına Suvarların bir kısmının uymadığı ve doğuya yönelerek Hindistan'a yerleşmiş olabilecekleri ihtimali iddiası da makalenin dikkat çeken bir diğer yönüdür³³⁷. Karatay'ın bahsi geçen tezlerini açıklarken Antik Helen kaynaklarından İslam kaynaklarına kadar geniş bir veri yelpazesini kullandığı ve özellikle etimolojik verilerden faydalandığı görülmektedir.

Suvarlar hakkında bir diğer öne çıkan çalışma ise *Doğu Avrupa Türk Tarihi* adlı eserde yer alan Umut Üren'in kaleme aldığı "Suvarlar" adlı bölümdür³³⁸. Başlığından da anlaşılacağı üzere Üren de adlandırma konusunda Suvar ismini tercih etmiş ve Karatay gibi tercihinin Kaşgarlı Mahmut'un bu yöndeki kullanımı ile temellendirmiştir³³⁹. Üren'in çalışmasında Suvarların tarihinin bir bütün olarak ele alındığı görülmektedir. Bu çalışmada da Suvarların kökeni Kuzey Irak bölgesinde aranırken Orta Asya'nın bu konuda cevap

³³⁴ Karatay, a.g.m., s.99.

³³⁵ Karatay, a.g.m., s.103-105.

³³⁶ Karatay, a.g.m., s.112.

³³⁷ Karatay, a.g.m., s.106.

³³⁸ Umut Üren, "Suvarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed: Osman Karatay- Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul, 2015, s.189-202.

³³⁹ Üren, a.g.e., s.189.

olmadığı öne sürülmektedir. Nitekim bu minvalde Orta Asya coğrafyasındaki birçok Türk kavmi için malumat sunan Çin kaynaklarının Suvarlar konusunda sessiz olduğuna dikkat çekilmektedir³⁴⁰.

Yukarıda bahsedilenlerin yanında çalışmada Suvarların faaliyetlerinin de detaylı bir biçimde ele alındığını ifade etmek gerekir. Bizans ve İran arasındaki mücadelelerde Suvarların üstlendikleri rolün yanında Avarların bölgedeki ilerleyişlerinin Suvarları da etkilediği ifade edilmekte ancak Avarların Suvarlar üzerinde kesin ve uzun ömürlü bir hakimiyet kuramadıkları belirtilmektedir³⁴¹. Suvarların siyasi ilişkileri bağlamında Göktürklerin Suvarlar üzerinde hakimiyet tesis ettikleri ve Bizans'ın Suvarlara olan müdahalelerinin Göktürklerde rahatsızlık yarattığı da üzerinde durulan bir diğer husustur³⁴². Suvarların bahsedilen tarafları yanında arkalarında bıraktıkları izlere de değinildiği³⁴³ çalışmanın Türkiye'de Suvarlar hakkında üçüncü kapsamlı çalışmayı teşkil ettiğini ve çalışmanın geniş bir kaynak ile literatür havuzundan istifade edilerek meydana getirildiğini söylemek mümkündür.

Suvarlarla ilgili ele alacağımız bir diğer çalışma ise Fatih Şengül'ün *Sabir, Sekel, Avar ve Bulgar Etnik Meselelerinin Çözümü* adlı çalışmasıdır³⁴⁴. Başlığından da anlaşılacağı üzere eserde müstakil olarak tek bir kavim ele alınmamaktadır. Eserin başlığı içeriği hakkında aydınlatıcı olduğu gibi “çözüm” ifadesinden anlaşılacağı üzere yapısına da işaret etmektedir. Bu bağlamda Şengül'ün eserinin de yoğun bir teorik zemine sahip olduğu görülmektedir. Çalışmanın bu niteliği Suvarlar bahsinde de kendini göstermektedir. Yukarıda bahsedildiği gibi ülkemizdeki Suvarları ele alan çalışmalarda bu kavmin adlandırılması hususunda gerek Suvar gerek Sabir gibi kullanımlar tercih edilmektedir. Şengül ise meseleye daha da farklı bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Bu yaklaşıma göre Suvar ve Sabirler ayrı birer kavimdir. Suvarlar Oğurlardan ayrılan bir kavim olarak nitelenirken Sabirler ise Altay bölgesinden Kırgızların

³⁴⁰ Üren, a.g.e., s.191-193.

³⁴¹ Üren, a.g.e., s.194-197.

³⁴² Üren, a.g.e., s.198.

³⁴³ Üren, a.g.e., s.201-202.

³⁴⁴ Fatih Şengül, *Sabir, Sekel, Avar ve Bulgar Etnik Meselelerinin Çözümü*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2013.

arasından ortaya çıkmış ayrı bir kavimdi. Şengül, bu teorisine paralel olarak Suvar'ın kelime manasını Kara Oğur olarak açıklarken Sabir adının ise demirciler anlamına gelebileceğine işaret etmektedir³⁴⁵. Yazar, eserinde kaynak eserleri de kullanmakla birlikte bilhassa yoğun olarak etimolojik açıklamalardan faydalanırken kitapta da belirtildiği gibi coğrafya eksenli açıklamalar ise ön plana çıkmaktadır³⁴⁶.

2.2 Avar Tarihi Araştırmaları

2.2.1 Genel Nitelikli Çalışmalar

Avarlar hakkında ülkemizde Cumhuriyetin ilk dönemlerinde kapsamlı çalışmaların yapılmadığı ve genel nitelikli çalışmalarda ise Avarların yüzeysel olarak ele alındığı görülmektedir. Nitekim *TTAH* ve *Tarih II* adlı eserlerde Avarlara dair bahisler söz konusu duruma örnek olarak gösterilebilir. *TTAH*'de Avarlar kısa bir paragrafın sınırların içerisinde ele alınmakta ve VI. yüzyıl ve IX. yüzyıl arasında Orta Avrupa bölgesindeki hakimiyet kurmuş Hunlarla akraba bir kavim olarak tanımlanmaktadır³⁴⁷. *Tarih II* adlı eserde ise *TTAH*'den biraz fazla olarak Avarlara bir sayfa ayrılmıştır. Burada Avarlar Hunlarla akraba bir Türk kavmi olarak nitelenip siyasi tarihlerine dair kısa bir özet sunulurken medeniyet bahsine de değinilmiş ve gelişmiş bir medeniyet meydana getirdikleri öne sürülürken Avarlardan kalan eserlere Avrupa müzelerinde rastlanabileceği belirtilmiştir³⁴⁸.

Hüseyin Namık Orkun'un üç ciltlik *Türk Tarihi* adlı eserinin ikinci cildinde bulunan Avarlar bölümü ise çalışmanın bütünü içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu bölümde Avarlar tarihi kökenlerinden son dönemlerine kadar esas olarak siyasi tarihleri üzerinden ele alınmıştır. Avarların kökeni meselesinde Orkun, Juan-Juanlar ile Avarların aynı kavim olduğu görüşünü savunmaktadır. Ancak Orkun'a göre Juan-Juanlar da Büyük Hun İmparatorluğu'nun devamıydılar. Bu bağlamda Juan-Juanların Hunların kurduğu devletin M.S 200'de ortadan kalkmasından sonra Orta Asya'da bir devlet kurdukları ve bu devletin de

³⁴⁵ Şengül, a.g.e., s.110-131.

³⁴⁶ Şengül, a.g.e., s.7.

³⁴⁷ *TTAH*, s.477.

³⁴⁸ *Tarih II*, s.38-39.

altıncı asırda Göktürkler tarafından ortadan kaldırılması neticesinde geriye kalan Juan-Juanların bir kısmının Çin'e kaçtıkları bir kısmının Göktürk hakimiyetini kabullendikleri ve bir kısmının da batı istikametine yönelip Avar devletini meydana getirdiği iddia edilmiştir³⁴⁹. Bahsi geçen bölüm içerisinde özellikle Bayan Kağan devrine önemli bir yer ayrıldığı³⁵⁰ ve Bayan Kağan'ın 565 yılında tahta çıkan ve Avarlara en güçlü dönemlerini yaşatan bir hükümdar olarak tanımlandığı görülmektedir. Orkun, 600 yılından itibaren ise Bayan Kağan'ın adına kaynaklarda rastlanmadığını belirtmektedir³⁵¹. Ayrıca Orkun, Bayan Kağan dönemini denizcilik açısından da önemsemektedir. Nitekim yazar bu döneme kadar denizcilik alanında çok fazla etkinlikleri olmayan Türklerin bu dönemde denizcilik konusunda faaliyet göstermeye başladıklarını öne sürmektedir³⁵². Bahsedilen bölümde Avarların bilhassa Bizans ile ilişkileri geniş ölçüde ele alınırken Slavlarla olan ilişkileri konusunda ise dikkat çeken düşüncelerin öne sürüldüğünü söylemek mümkündür. Orkun'a göre Slavlar Avarların köleleri hükmünde iken ardından Avar erkekleri ve Slav kadınlarının münasebetleri neticesinde Slavlara Avarların asaleti karışmıştı. Nitekim yazar bu karışma neticesinde de Slavların uşak olma vasıflarını yitirdiğini ve efendileri Avarlara isyan edip bağımsızlıklarını kazandıklarını ifade etmektedir³⁵³. Çalışmada Avarların Hristiyanlıkla olan ilişkilerine de değinildiğini belirtmek gerekir. Orkun, Avarlar arasında Hristiyanların misyonerlik faaliyetlerinde bulunmalarına rağmen Avarların bu dini kabul etmediğini ifade ederken³⁵⁴ Avarların yurdunun 803 tarihinde kesin olarak Franklar öncülüğünde ele geçirildiğini, bu tarihten itibaren ise Avarlar arasında Hristiyanlığın yayıldığını belirtmektedir³⁵⁵.

Akdes Nimet Kurat'ın *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* adlı eserinde ise Avarlar, "Avrupa Avarları(M.S 558-805)" başlığı altında ele alınmıştır. Başlıktan da görüleceği üzere eserin bu bölümünde Avarların altıncı asrın ikinci yarısından dokuzuncu asrın başına dek

³⁴⁹ Hüseyin Namık Orkun, *Türk Tarihi II*, Akba Kitabevi, Ankara 1946, s.78-79.

³⁵⁰ Orkun, a.g.e., s.82-100.

³⁵¹ Orkun, a.g.e., s.99-100.

³⁵² Orkun, a.g.e., s.88.

³⁵³ Orkun, a.g.e., s.112.

³⁵⁴ Orkun, a.g.e., s.116-117.

³⁵⁵ Orkun, a.g.e., s.124.

olan faaliyetleri genel olarak ele alınmıştır. Bu kapsamda Kurat, Avarların kökeni meselesinin tartışmalı bir halde olduğuna değinirken Avarların Göktürk İmparatorluğu'nun kurulmadan önce bölgenin hakimi konumunda olan Juan-Juanlar oldukları yaklaşımını makul bulmaktadır. Nitekim Kurat, Avarların İdil Nehri'nin batısına yönelmelerinin Göktürklerin 552'deki yükselişleri ile ilişkili olduğunu da belirtmektedir. Avarların kökeni meselesinde Bizans kaynaklarında "Hakiki Avar" ve "Sahte Avar" gibi ayrımlara rastlanabildiğini de belirtirken 558 yılından itibaren Avrupa coğrafyasında görünen Avarların Juan-Juanlar olduğu neticesine kaynaklardaki kayıtlardan hareketle ulaşılabildiğini de öne sürmektedir³⁵⁶. Köken bahsinin yanında Avarların Karadeniz'in kuzeyindeki varlıklarının ortaya çıkardığı tablonun ana hatlarıyla üzerinde durulduğu eserde Avarların bu coğrafyada kısa sürede hakimiyet kurduğu ifade edilirken bu hakimiyetin kurulması sürecinde Bizans, Slavlar ve bölgedeki Türk varlığı ile olan ilişkileri de ele alınmış ve özellikle Avar hakimiyetinin Slavlar üzerindeki etkilerine dikkat çekilmiştir³⁵⁷. Çalışmada Bayan Kağan isimli Avar hükümdarının döneminde Avarların yayılmacı bir politika takip ettikleri ve Panonya ve çevresinde tam anlamıyla bir hakimiyet kurdukları da üzerinde durulan hususlardan bir diğeridir. Bahsi geçen tüm bu hususların yanında Avarların 626 yılında Sasanilerle ortak bir şekilde İstanbul'u kuşattıklarına da değinilmiş ve bu kuşatmanın neticesinde Bizans üzerindeki Avar etkisinin zayıfladığı ifade edilmiştir³⁵⁸. Değinildiği üzere Avarların tarihinin genel bir kapsam içerisinde sunulduğu bu çalışmanın gerek saha ile alakalı kaleme alınmış araştırma eserlerinden gerek kaynak eserlerden faydalanılarak kaleme alındığını belirtmek gerekir.

Akdes Nimet Kurat'ın yukarıda bahsi geçen çalışmasının yanında Avarlarla ilgili bir diğer çalışmasının da üzerinde durmak gerekmektedir. Doğrudan Kurat tarafından yayınlanmayan bu çalışma Kurat'ın öğrencilerinden İsmail Aka'nın evrakı içerisinde bulunmuş ve Serkan Acar tarafından yayına

³⁵⁶ Kurat, a.g.e., s.24-25.

³⁵⁷ Kurat, a.g.e., s.25-27.

³⁵⁸ Kurat, a.g.e., s.27-29.

hazırlanmıştır³⁵⁹. Acar, bu yazının ders notları şeklinde hazırlandığını belirtmektedir. Ancak “Avarlar ile ilgili günümüzde dahi böylesine mufassal bir makalenin bulunmaması düşündürücüdür” ifadeleriyle de çalışmanın önemi ortaya koyulmaktadır. Yine Acar tarafından belirtildiği gibi birincil kaynaklardan istifade edilerek 19 alt başlık halinde hazırlanan³⁶⁰ bu çalışma Kurat’ın *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* adlı eserinin Avarlarla ilgili yukarıda da değindiğimiz bölümü ile örtüşmekte ise de söz konusu ikinci çalışma Acar tarafından da belirtildiği üzere oldukça ayrıntılıdır. Nitekim bu çalışmada Avarların siyasi faaliyetlerinin gerek Bizans ile ilişkiler gerek Franklarla ilişkiler gerekse Slavlarla olan ilişkiler bağlamında oldukça kapsamlı bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Söz konusu ilişkiler ağı çerçevesinde Avarların Kutrigur ve Onogur gibi Türk toplulukları ile kurdukları ilişkiler de yazıda ele alınan hususlar arasındadır. Yazıda Bayan Kağan’ın Avar tarihi açısından arz ettiği öneme de dikkat çekilmekte ve Avarları önemli bir güç haline getiren bir hükümdar olarak tanımlanırken³⁶¹ onun hükümdarlığı döneminde devletin sınırlarının “Baltık Denizi’nden Peloponnes’e, Orta ve Doğu Almanya’dan Doğu Tirol’e, Şarki Avrupa’da ise Polesie’den Don nehrine kadar” büyük bir coğrafyayı kapsadığı ifade edilmektedir. Bu noktada dikkat çeken bir kıyaslama da yapılmakta ve geniş bir coğrafyaya ve birçok kavmi yönetme bakımından Avarların devletinin “Attila İmparatorluğu”na benzediği ancak bu imparatorluğun bir Hun-Germen konfederasyonu yapısına sahipken Bayan Kağan’ın yönettiği devletin ise Avar-Slav devleti görünümüne sahip olduğu belirtilmektedir³⁶². Bu noktada Avarların tarihi rolleri üzerinde önemli tespitleri içeren yazıda Balkanların Slavlaşmasının Avar hakimiyeti döneminde gerçekleştiği belirtilirken Avar hakimiyetin Slavlar üzerindeki etkileri üstünde detaylı bir şekilde durulmaktadır. Bu bağlamda Slavların teşkilatlanma yönünden gelişmemiş ve ancak Avar hakimiyetinden sonra devlet kurma teşebbüslerine girişmiş bir topluluk olarak tanımlandığı görülmektedir. Avarların Slavlar üzerinde siyasi ve kültürel etkilerinin yanında etnik olarak da tesirde bulunmuş

³⁵⁹ Akdes Nimet Kurat, “Avarlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Yay. Haz. Serkan Acar, , c. XXVI, sayı 1, Temmuz 2011, s.81-110.

³⁶⁰ Kurat, a.g.m., s.81.

³⁶¹ Kurat, a.g.m., s.87.

³⁶² Kurat, a.g.m., s.98.

olabileceği bu bahiste işaret edilen bir diğer noktadır³⁶³. Tüm bu kapsam içerisinde Avarların Orta Avrupa’da hakimiyet tesis etmelerinin Ortaçağın başlangıcı olarak kabul edilebileceğine dair görüşler olduğundan bahseden Kurat, bu yaklaşımı tam olarak benimsememekle birlikte Avarların Avrupa tarihinde önemli bir rol üstlenip derin izler bırakmış bir kavim olduğunu belirtmektedir³⁶⁴. Yazıyla ilgili bahsedilen tüm bu hususlardan da anlaşılabilir gibi Avarların tarihi her açıdan bir bütünlük içerisinde ele alınmış ve gerek faaliyetleri gerek tarihi önemleri hemen her yönüyle ortaya koyulmuştur.

Avarlar hakkındaki çalışmalar arasında bilhassa Avar kültürünü ele alan Bahaeddin Ögel’in *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* adlı eserindeki “Avarlar” başlığına sahip bölüm dikkati çekmektedir. Bahsi geçen bölümde Avar kültürünün kökenleri ve etkileşim içine girdikleri kültür çevreleri de göz önünde bulundurularak bütüncül bir yaklaşım içerisinde ele alındığı görülmektedir³⁶⁵. Nitekim bu doğrultuda da Avar sanatının özellikleri kendine özgü yönleri ve diğer kültürler ile benzeştiği noktalar ile birlikte çalışmada yer almaktadır. Örneğin Hun sanatı ile Avar sanatının ortak özellikler taşıdığı belirtilirken farklı özelliklere de sahip olduğu, süslemeler açısından Hun sanatında geometrik Avar sanatında ise hayvan üslubunun esas olduğuna dikkat çekilmektedir³⁶⁶. Avar sanatının gelişim süreci bahsinde ise ilk dönem Avar sanatının melez bir karaktere sahip olduğu VII. yüzyıldan sonra ise öz Avar sanatının şekillendiği öne sürülmektedir. Ayrıca Avar sanatını meydana getiren başlıca iki etken olduğu ve bunların ise Hun-Got geleneği ile Orta Asya karakterli Avar zevk ve üslubu olduğu ifade edilmektedir³⁶⁷. Bölümün başında verilen bibliyografyanın çalışmanın dayandığı kaynak ve literatür zenginliğini ortaya koyduğunu belirtmek gerekir³⁶⁸. Bu bölümün bahsedilen hususları yanında esas olarak Avarların kültürüne odaklanan bir çalışmayı temsil etmesi yönüyle de önem taşıdığını söylemek mümkündür.

³⁶³ Kurat, a.g.m., s.99-102.

³⁶⁴ Kurat, a.g.m., s.87.

³⁶⁵ Ögel, a.g.e., s.113-125

³⁶⁶ Ögel, a.g.e., s.114.

³⁶⁷ Ögel, a.g.e., s.118.

³⁶⁸ Ögel, a.g.e., s.113-114.

Avarların ele alındığı bir diğer çalışma ise İbrahim Kafesoğlu'nun ilk olarak 1977 yılında yayınlanan *Türk Milli Kültürü* adlı eseridir. “Avar Hakanlığı” başlıklı bölümde 558-805 yılları arasında Avrupa'daki dengelerin belirleyici unsuru oldukları öne sürülen Avarlara dair genel bir tablo ortaya koyulduğunu ifade edebiliriz. Bu tablo içerisinde Avarların kökenine dair görüş ve tezlerin üzerinde durularak Avarları Juan-Juanlarla dolayısıyla Moğollarla ilişkilendiren görüşlere karşı çıkmaktadır. Kafesoğlu, kaynaklardaki veriler ve dilsel kayıtlar ile arkeolojik malzemeden hareketle Avarların Türk olduklarını ifade etmektedir. Avarların faaliyetleri hususunda ise bilhassa İstanbul kuşatmalarının üzerinde durulmakta, Sasaniler ile işbirliği halinde 617 veya 619 tarihleri ile 626 tarihi olmak üzere iki kere İstanbul'u kuşattıkları belirtilirken bu kuşatmanın muhatapları nezdinde önemli tesirler bıraktıkları ancak başarılı bir netice elde edilememesinin ise devletin yıkılışına giden yolu açtığı öne sürülmektedir. Avarların Avrupa'daki varlıkları sürecinde karşılaştıkları kavim ve topluluklarını etkiledikleri de ifade edilirken özellikle Slavlar üzerinde kuvvetli bir Avar etkisinden bahsedilmektedir. Kafesoğlu'na göre Slavların Doğu Avrupa ve Balkanlarda yayılması da Avarların etkisiyle ortaya çıkan bir tarihi süreçtir³⁶⁹.

Avarların ele alındığı bir diğer çalışma ise *Tarihte Türk Devletleri I* adlı eserin Şerif Baştav tarafından kaleme alınmış “Avar İmparatorluğu” adlı bölümüdür³⁷⁰. Burada da Avarların siyasi faaliyetleri ana hatları ile ele alınırken Avarların Kafkasya coğrafyasından itibaren Orta Avrupa'ya ilerleyişleri esnasında bu coğrafyalardaki vaziyet ve kavimlerin durumu üzerinde de durulduğu görülmektedir. Bu doğrultuda Baştav tarafından Bayan Kağan devrinde Avarların ulaştığı güce dikkat çekilirken bu yükseliş Bizans'ın 591 yılına kadar İran ile olan savaşlarla meşgul olmasıyla açıklanmaktadır³⁷¹. Avarların 558'de Sabirlerin devletini ortadan kaldırdığı ve Onogur, Utigur ve Kutrigur gibi Türk topluluklarını da ilerleyişleri sırasında Orta Avrupa'ya götürdükleri ifade edilmektedir. Baştav, Avarları harekete geçiren faktörün ise Göktürklerin ilerleyişi olduğunu belirtmektedir. Tüm bu hususlarla birlikte Avarların

³⁶⁹ Kafesoğlu, a.g.e., s.154-160.

³⁷⁰ Şerif Baştav, “Avar İmparatorluğu”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s.195-205.

³⁷¹ Baştav, a.g.m, s.198.

Macaristan coğrafyasında kurdukları hakimiyetin Macaristan'ın tarihte ilk kez tek bir siyasi güç tarafından kontrol edilmesi anlamına geldiği ve Slav kavimlerinin de Avar hakimiyeti ile ilk kez tek bir siyasi çatı altında toplandıkları yönünde yapılan tespitler de Avarların siyasi rolleri hakkında çalışmanın barındırdığı diğer önemli noktaları teşkil etmektedir³⁷². Ancak belirtmek gerekir ki söz konusu bu bölümde Avarların sadece siyasi faaliyetleri ele alınmamış ve toplumsal çehrelerine de değinilmiştir. Nitekim Avarların Avrupa coğrafyasında bir değişim süreci yaşadıklarını belirten Baştav, Bizans karşısında ağır bir mağlubiyet aldıkları 601 tarihine kadar göçebe olarak yaşadıklarını ve bu tarihten itibaren ise yerleşik yaşama geçmeye başladıklarını ifade etmektedir. Çalışmada aynı zamanda Avarların devlet teşkilatının da ele alındığı ve bu hususta bilgi verilirken devlet teşkilatının “Cengiz Han'ın müstebit devlet sistemi” ile benzerlik taşıdığı iddiasının öne sürüldüğü görülmektedir³⁷³. Baştav'ın çalışmasını ortaya koyarken yazılı kaynaklar ve araştırma eserlerinin sunduğu verilerin yanında arkeolojik verilerden de istifade ettiğini ifade etmek mümkündür.

Avarlar hakkındaki bir diğer çalışma ise Ahmet Taşağıl'ın “Avar'ların Göçünün Türk ve Avrupa Tarihine Etkisi” başlıklı yazısıdır. Söz konusu çalışmada Avarların siyasi tarihinin baştan sona bir bütün olarak ele alınmasının yanında esas olarak tarihteki yerlerine dikkat çekilmektedir³⁷⁴. Bu doğrultuda çalışmada Avarlar Avrupa coğrafyasında Hunların ardından etkin olarak var olan ikinci Türk kavmi olarak tanımlanırken bu coğrafyada çeşitli noktalardan tesirlerde bulunduğu da belirtilmektedir³⁷⁵. Taşağıl'a göre Avarlar Avrupa'nın demografik yapısını değiştirmiş ve gerek Slavlar gerek Bizans üzerinde etkilerde bulunmuşlardır³⁷⁶. Belirtmek gerekir ki çalışmada ayrıca Avar sanatı da ele alınmıştır. Avar sanatı ile Orta Asya kaynaklı Türk sanatı arasındaki benzerliğe

³⁷² Baştav, a.g.m., s.196-197.

³⁷³ Baştav, a.g.m., s.200-201.

³⁷⁴ Ahmet Taşağıl, “Avar'ların Göçünün Türk ve Avrupa Tarihine Etkisi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 44, Ağustos 1990, s.45-51.

³⁷⁵ Taşağıl, a.g.m., s.45.

³⁷⁶ Taşağıl, a.g.m., s.49-50.

işaret edilirken Avarların kendilerine özgü bir kültür geliştirdikleri de öne sürülmektedir³⁷⁷.

Osman Karatay'ın Avarlarla ilgili de müstakil çalışmaları bulunmaktadır. Bunlardan biri "Avar Hakimiyeti ve Balkanların Slavlaşması" başlığına sahip *Balkanlar El Kitabı* adlı eserdeki kitap bölümüdür. Burada Karatay, esas olarak Balkanların Slavlaşması sürecinde üstlendiği itici rolü ele almaktadır. Bu doğrultuda 582'de Sirmium ve 584'te Singidunum adlı şehirlerin Avarlar öncülüğünde ele geçirilmesiyle başlayan süreçte Balkanların Slavlar için yerleşime açık hale geldiği ve yedinci yüzyılın ilk on yılındaki süreçte de Balkanların bir Slav mülkü haline geldiği belirtilmektedir³⁷⁸. Ancak Karatay, Avarların Slavlar üzerindeki hakimiyetinin tüm Slavları kapsamadığını "şimdiki Sloven, Hırvat, Boşnak, Sırp ve Karadağlıların ataları"nın Avarlarca hakimiyet altında tutulurken Bulgaristan, Makedonya ve Yunanistan'a akan Slav kitlelerinin ise Aşağı Tuna Slavları olduğunu ve Avarlar ile aralarında kötü ilişkiler bulunduğunu da vurgulamaktadır³⁷⁹. Avarlar dönemindeki Oğurlar gibi toplulukların da Balkanlardaki Slavlaşma çerçevesinde ele alındığı çalışmada³⁸⁰ görüldüğü gibi çalışmanın odak noktasını Avarların Balkan coğrafyasında üstlendikleri tarihi rol oluşturmaktadır.

Karatay'ın Avarları konu edinen bir diğer çalışması ise "Avarlar ve Bosna: İki Devlet, İki Millet, Bir Tarih" başlığını taşımaktadır. Başlıktan da anlaşılacağı üzere Karatay, bu çalışmasında da Avarların yine Balkan coğrafyasındaki tarihi rolleri bu sefer ise Bosna özelinde ele almaktadır³⁸¹. Bu bölgenin Avarlar devrinde *jupan* adlı yöneticiler tarafından yönetildiğini ve bu dönemde bölgenin demografik yapısının gerek Slavlar gerek Kutrigurlar tarafından gerçekleştirilen göçlerle değiştiğini belirten Karatay, Avarların devletlerinin ortadan kalkmasından sonra ise bazı Avarlar için bu coğrafyanın sığınak rolü ifa ettiğini de ifade etmektedir. Söz konusu çerçeve içerisinde Bosna'nın bir siyasi yapı

³⁷⁷ Taşağıl, a.g.m., s.51.

³⁷⁸ Osman Karatay, "Avar Hakimiyeti ve Balkanların Slavlaşması", *Balkanlar El Kitabı*, ed. O. Karatay – B. A. Gökdağ, c. I, Karam Yayıncılık- Vadi Yayınları, Çorum-Ankara 2006, s. 86-94.

³⁷⁹ Karatay, a.g.m., s.89.

³⁸⁰ Karatay, a.g.m., s.91.

³⁸¹ Osman Karatay, "Avarlar ve Bosna: İki Devlet, İki Millet, Bir Tarih", *Prof. Dr. Fikret Türkmen Kitabı*, yay. Z. Kaymaz – A. İnyet, İzmir, 2012, s.275-287.

şeklinde meydana gelmesinde Avarlar ve Kutrigurların teşkil ettiği role değinilmekte ve bu iki topluluğun Bosna coğrafyasında yönetici kesimi temsil ettiği öne sürülmektedir³⁸². Tüm bu hususların yanında Karatay bahsi geçen Türk etkisine Bosna'nın sonraki dönemlerinde idari, toplumsal ve dini açılardan da rastlanabildiğini de ortaya koymaktadır³⁸³. Karatay'ın bahsi geçen bu çalışmalarının Avarların bilhassa Balkanların tarihindeki önemine müstakil olarak odaklanmaları ve bu çerçevede farklı bakış açıları sunmaları sebebiyle önem arz ettiğini söylemek mümkündür.

Avarların ele alındığı çalışmalardan biri de Öner Tolan'ın *Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Türk Varlığı(IV-X. Yüzyıl)* başlıklı doktora tez çalışmasıdır. Tolan, çalışmasının öncelikle "Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Kurulan Türk Devletleri" adlı birinci bölümünde Avarların kökenlerinden varlıklarının son bulmasına değin olan Avar siyasi tarihini bütüncül bir şekilde ortaya koymaktadır³⁸⁴. Bu kapsamda Avarların Avrupa'da bir güç olarak ortaya çıkmalarının Slavların Balkanlardaki nüfuzlarına yeni bir ivme kazandırdığına dikkat çekilirken³⁸⁵ Avarların 626 yılında gerçekleştirdikleri başarısız İstanbul kuşatmasının ardından güçlerinin ağır bir darbe aldıkları hususuna da işaret edilmekte³⁸⁶ ve Avar varlığını ortadan kaldıran faktör olarak sunulan Avar-Frank savaşları da çalışmada ortaya koyulmaktadır³⁸⁷.

Tolan'ın çalışmasının "Kuzey Karadeniz ve Balkan Türk Devletlerinde Kültür ve Medeniyet" alt başlığına sahip ikinci bölümünde ise Avar devlet teşkilatı³⁸⁸, ekonomisi³⁸⁹ ve toplumu³⁹⁰ konularının ele alındığı görülmektedir. Çalışmada Avarların devlet teşkilatları konusunda öncelikle idari sistem incelenmektedir. Avar devlet teşkilatının Hun devlet teşkilatı ile olan benzerlikleriyle birlikte idari düzende meydana gelen değişime dikkat çekilmekte ve iktidarın kağanda toplandığı ilk dönemlerin aksine gücün zayıflamaya

³⁸² Karatay, a.g.m., s.278-279.

³⁸³ Karatay, a.g.m., s.279-285.

³⁸⁴ Tolan, a.g.t., s.68-103.

³⁸⁵ Tolan, a.g.t., s.75.

³⁸⁶ Tolan, a.g.t., s.93-94.

³⁸⁷ Tolan, a.g.t., s.99-103.

³⁸⁸ Tolan, a.g.t., s.172-173 ve 181-185.

³⁸⁹ Tolan, a.g.t., s.193-194, 197, 199-200 ve 203.

³⁹⁰ Tolan, a.g.t., s.212-213, 216-220, 228-229 ve 233-234.

başladığı dönemlerde merkezi otoritenin etkisini kaybettiği ifade edilmektedir³⁹¹. Avarların devlet teşkilatları kapsamında idari sistemin ardından ise Avar ordusu ele alınmaktadır. Bu doğrultuda “oldukça başarılı, iyi silahlanmış ve savaş taktiklerini iyi bilen atlı savaşçılar” olarak tanımlanan Avarların ordu yapılanması hakkında gerek savaş taktikleri gerek silahları üzerinde de durularak bilgi verilirken Avarların Bizans üzerindeki askeri tesirlerine de dikkat çekilmektedir. Ayrıca çalışmada Avarların üzengi, uzun mızrak ve bileşik yayı Avrupa’ya taşıyan kavim olarak da nitelenmektedir³⁹². Tolan, Avarların ekonomisini ele alırken ise onların gelir kaynakları ve iktisadi faaliyetlerini incelemekte bu hususlardaki verilerin yetersizliğine işaret ederken bilhassa ilk dönemlerinde göçebe olarak yaşamlarını sürdüren Avarların sonraki dönemlerinde aşamalı olarak yerleşik yaşamı benimsediklerini ancak bunun ölçüsünün tayin edilemediğine dikkat çekmektedir³⁹³.

Tolan’ın çalışmasının “Karadeniz’in Kuzeyinde ve Balkanlarda Türk İzleri” alt başlığına sahip üçüncü bölümünde ise ilk olarak Avarların Prag, Drava, Adriyatik ve Balkanlarda yerleşmesinde ve devlet yönetimi konularında Slavlar üzerindeki etkilerinin vurgulanmasının yanı sıra gerek askeri gerek sanat boyutlarıyla Avrupa’daki Avar tesiri üzerinde durmaktadır³⁹⁴. Bu hususun ardından ise Avrupa’daki Avar izlerini ortaya koyan yer adlarına dikkat çekilmekte ve eski adı Civitas Avarorum (Avarların şehri) olan Karadağ’ın Bar-Tivar şehrinde Karagöz Yörükleri ile Avarların karışmasıyla oluşmuş Türkçe konuşan bir kitle olduğu da ifade edilmektedir³⁹⁵.

Çalışmanın Avar toplumunu ele alan kısımlarında ilk olarak Avar yaşam şeklinin üzerinde durulmaktadır. Tolan, bu konuda yazılı kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmadığını ve arkeolojik verilerin belirleyici olduğuna işaret ederken arkeolojik bulgulardan hareketle Avarların yerleşik yaşamlarıyla ilişkilerini bu bahiste de şu şekilde ortaya koymaktadır: “İlginç olan bir diğer husus, bir geç Avar dönemine ait sürekli yerleşim birimi erken veya orta Avar dönemine ait olan

³⁹¹ Tolan, a.g.t., s.172-173.

³⁹² Tolan, a.g.t., s.181-185.

³⁹³ Tolan, a.g.t., s.193-194, 197, 199-200 ve 203.

³⁹⁴ Tolan, a.g.t., s.239-241.

³⁹⁵ Tolan, a.g.t., s.244.

bir diğferinden köklü bir farklılık göstermemektedir. Bu da Karpatlar havzasına geldikten sonra Avarların göçebe yaşamı çok sürdürmediğini göstermektedir”³⁹⁶. Yazar bu bahiste ayrıca Avarların müzik kültürüne dair deliller de olduğunu ifade etmekte ve gelişmiş bir Avar müziği olduğu sonucuna ulaşmaktadır³⁹⁷.

Tolan, Avarların yerleşim düzenleriyle ilgili olarak ise Avar yerleşimleri hakkında yapılan arkeolojik çalışmaların kesin sonuçlara ulaşabilmek için yeterli düzeyde olmadığına işaret etmesinin yanı sıra yapılan çalışmalardan yola çıkarak Avar yerleşimlerini ele almaktadır³⁹⁸. Bu kapsam içerisinde de Avarların bazı yerleşimlerinde hendeklerin dikkat çektiğini ifade ederken hendekler hakkında bilgi vermekte ve ayrıca hendeklerin kökeni ve işlevleri hakkındaki görüşlere de çalışmasında yer vermektedir³⁹⁹. Tolan, Avar yerleşimlerini incelerken Avarlar için Bizans kültürünün ilgi çekici olduğunu belirtmekte ancak bu durumun Bizans kültürünün tamamen benimsenmesi sonucunu doğurmadığına ve ancak belli oranda Bizans kültürü etkisinde kaldığına da dikkat çekmektedir⁴⁰⁰. Çalışmada Avarların yerleşim yerlerinin ardından ise inançları bahsi ele alınmakta ve bu konudaki veri yokluğundan bahsedilirken “...benzer etnografik çalışmaların kanıtları, Avar döneminde Karpat havzasında yaşayan nüfusun büyük bir kısmının bir tür Şamanizm inancına sahip olduğunu göstermektedir” ifadeleriyle Avar inanç dünyasının genel çerçevesine işaret edilmesinin yanı sıra bu konuyla ilgili arkeolojik bulguların üzerinde durmaktadır⁴⁰¹. Bahsi geçen hususların ardından Tolan’ın ele aldığı konu ise Avarların kullandıkları yazıdır. Bu doğrultuda Avarlara ait eserler üzerindeki yazılar hakkında yapılan araştırmalarda söz konusu eserlerdeki yazıların çeşitli Türk topluluklarının yazılarıyla olan benzerliklerine dair ulaşılan sonuçlar ortaya koyulmaktadır. Tolan ayrıca aidiyeti konusunda tartışmalar olduğunu belirttiği Nagyszentmiklós buluntularının da Avarlara ait olduğu kanaatinin güçlendiğine dikkat çekmektedir⁴⁰².

³⁹⁶ Tolan, a.g.t., s.-212.

³⁹⁷ Tolan, a.g.t., s.212-213.

³⁹⁸ Tolan, a.g.t., s.216-220.

³⁹⁹ Tolan, a.g.t., s.218-219.

⁴⁰⁰ Tolan, a.g.t., s.219.

⁴⁰¹ Tolan, a.g.t., s.228-229.

⁴⁰² Tolan, a.g.t., s.233-234.

Doğu Avrupa Türk Tarihi adlı eserde yer alan “Avarlar (558-822)” adlı başlığa sahip İsmail Mangaltepe tarafından kaleme alınan bölüm de Avarlarla ilgili çalışmalardan bir başkasını teşkil etmektedir⁴⁰³. Avarların tarihinin esas olarak siyasi zeminde ele alındığı bu çalışmada da Avarların kökeni meselesi ele alınmış ve Avarların tek bir ırk veya boy tarafından meydana gelmediği ancak kaynaklara yansıyan ifadelerin de bu kavmin hakim sınıfının Türk olduklarına işaret ettiği ifade edilmiştir. Avarların Orta Asya’dan Batı yönüne istikametlerinin ise Göktürklerin baskısıyla açıklanmıştır⁴⁰⁴. Avarlar ve Bizans arasındaki ilişkiler ve bu ilişkiler kapsamındaki Avarların 626 yılındaki İstanbul kuşatması ise söz konusu bölüm içerisinde birer alt başlık halinde incelenirken çeşitli hususların vurgulandığı görülmektedir. Yazar, Avarların bilhassa Bizans’ın sınırları aleyhine yayılmalarının ve bu doğrultuda gelişen mücadeleleri ortaya koymadan önce Bizans’ın kuzeyinde bu devlet için tehlike arz eden kavimlere karşı vergi karşılığında faaliyetlerde bulunmasının “ücretli askerlik” olarak yorumlanmasına itiraz etmiş ve bu durumun iki devlet arasındaki anlaşma olarak görülmesi gerektiğini belirtmiştir⁴⁰⁵. İstanbul kuşatması bahsinde ise kuşatma sürecinin ayrıntıları ortaya koyulmuş ve kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Avarların iktidarının sarsıldığı ve hakimiyet altında bulundurulmuş Slav ve Bulgar kavimlerinin kendi idarelerini kurmalarına yol açan bir sürecin başladığına dikkat çekilmiştir. Bahsi geçen bölümde Avarlar için sarsıcı sonuçlar doğuran bu başarısızlığın nedeni olarak ise Avar ordusunun heterojen yapısı işaret edilmiştir⁴⁰⁶. Avar-Frank ilişkilerinin de ayrı bir alt başlık altında incelendiği bölümde bu iki kavim arasındaki mücadele zemininin Bizans tarafından oluşturulduğu fikrine ise karşı çıkılmaktadır. Yazara göre Avarların Bizans diplomasisi ekseninde faaliyet gösteren bir “figüran” olduklarını iddia etmek güçtür⁴⁰⁷. Çalışmada Bayan Kağan da bir alt başlık halinde değerlendirilmiştir. Bu bahiste Bayan Kağan “bilinen en büyük Avar hükümdarı” olarak tanımlanırken gerek isminin etimolojisi gerekse hükümdarlığının hangi dönemi kapsadığı

⁴⁰³ İsmail Mangaltepe, ““Avarlar (558-822)”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul 2018, s.203-240.

⁴⁰⁴ Mangaltepe, a.g.e., s.203-208.

⁴⁰⁵ Mangaltepe, a.g.e., s.212.

⁴⁰⁶ Mangaltepe, a.g.e., s.224-229.

⁴⁰⁷ Mangaltepe, a.g.e., s.231.

hususlarının üzerinde durulmuştur. Bu konudaki görüşlerden bahsedilmekle birlikte hükümdarlık süresinin net olarak ortaya koyulamadığı fakat ölüm yılının 583 olarak tarihlenebileceği öne sürülmüştür. Tüm bu hususların yanında çalışmada Bayan Kağan teşkilatçı ve Avarları Doğu Avrupa'nın başat gücü haline getiren aynı zamanda da merhametli bir hükümdar olarak nitelenmektedir⁴⁰⁸. Bahsedilen hususlardan da görüleceği üzere çalışma esas olarak Avarların siyasi faaliyetleri üzerinde şekillenmiş olsa da Avarlardan geriye kalan buluntulara da kısaca değinilmekte ve bu eserlerde Orta Asya etkisinin varlığından bahsedilmektedir⁴⁰⁹.

2.2.2 Siyasi Tarih Araştırmaları

Avarlarla ilgili bir diğer çalışma ise Süreyya Baydargil'in "Avar Türkleri İstanbul Önlerinde" adlı yazısıdır⁴¹⁰. Yazıda 626'da Avarların Sasaniler ile birlikte gerçekleştirdiği İstanbul kuşatması konu edinilmiştir. Avarların İstanbul'u kuşatmasının sebebi ise Sasanilerin bu yöndeki teşvikleri olduğu belirtilmiştir. Baydargil, kuşatma sırasındaki Avar ordusunun durumu hakkında da bilgi vermekte ve Bizans tarihçilerine göre Avar ordusunun 80 bin kişilik bir mevcudu olduğunu ifade etmektedir. Yazıda ayrıca İstanbul'u denizden de baskı altına alabilmek için kayıkların inşa edildiği ve kuşatmanın tesirini artırabilmek adına kuşatma kuleleri yapıldığına değinilmektedir⁴¹¹. Baydargil Doğu Roma'nın gösterdiği mukavemet neticesinde kuşatmanın başarısız olduğunu belirtse de⁴¹² bu kuşatmanın şehrin o dönemine kadar karşılaştığı en büyük tehlike olduğunu⁴¹³ ve şehrin esaslı bir şekilde ilk kez Avarlar tarafından kuşatıldığını öne sürmüştür⁴¹⁴. Baydargil'in bu çalışmasının esas olarak hamasi bir üslup ve yaklaşım doğrultusunda kaleme alındığını ifade edebiliriz.

Mustafa Yazıcı'nın "Avar İmparatorluğu (III.–IX. Yüzyıl)" başlıklı yazısında ise Avarlar genel bir siyasi tarih çerçevesi içerisinde ele alınmaktadır.

⁴⁰⁸ Mangaltepe, a.g.e., s.234-238.

⁴⁰⁹ Mangaltepe, a.g.e., s.28-240.

⁴¹⁰ Süreyya Baydargil, "Avar Türkleri İstanbul Önlerinde", *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı 6, Haziran 1976, s.34-38.

⁴¹¹ Baydargil, a.g.m., s.36-37.

⁴¹² Baydargil, a.g.m., s.38.

⁴¹³ Baydargil, a.g.m., s.36.

⁴¹⁴ Baydargil, a.g.m., s.34.

Nitekim bu yaklaşım çerçevesinde Avarların tarihi III- IV. yüzyıllar arasında kapsayan Asya dönemi ve VI-IX. yüzyıllar arasında kapsayan Avrupa dönemi olmak üzere iki dönem olarak tasnif edilmektedir. Söz konusu tasnifin kapsamı içerisinde ise Avarların Asya dönemlerinde Büyük Hun İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından "Türklerin ikinci imparatorluk hanedanı" olarak bir imparatorluk kurduklarını, bu imparatorluğa Göktürklerin son verdiğini ve Göktürk hakimiyetini kabullenmeyip Batıya ilerleyen Avar kitleleri ile de Avrupa dönemlerinin başladığını ve bu coğrafyada da 238 yıl ayakta kalan bir Türk imparatorluğu kurdukları ifade edilmiştir⁴¹⁵.

Avarlar hakkındaki bir başka çalışma ise Sezgin Güçlüay'ın "Avar- Bizans Siyasi İlişkileri" başlıklı yazısıdır. Bu çalışmada Avarlar ve Bizans arasındaki ilişkiler Bizans İmparatorlarının hüküm sürdükleri yıllar esas alınarak ele alınmıştır. Söz konusu çerçeve içerisinde 527- 641 yılları arasında hüküm sürmüş Bizans hükümdarlarının dönemlerinde Avarlar ve Bizans arasındaki ilişkiler Bizans'ın içerisinde bulunduğu durum da göz önünde bulundurularak değerlendirilmiş ve ilişkilerin genel karakteri üzerine bazı tespitler de bulunulmuştur. Bizans-Avar ilişkilerinin Bizans'ın Avarlara vergi ödemesi karşılığında geçici barış atmosferinde gelişirken bu koşullar sağlanamadığı takdirde ise ilişkilerin savaş ekseninde ilerlediği belirtilmiştir. Avar devletinin etkin bir güç vasfını kaybetmesine dek ilişkilerin bu çerçevede geliştiğini belirten Güçlüay, her iki güç arasındaki ilişkilerin ve Bizans'ın üstünde kurulan Avar baskısının diğer sebeplerle birlikte Bizans'ı evrensel bir imparatorluk olmaktan çıkarıp doğulu bir Yunan devleti haline getirdiğini de öne sürmektedir⁴¹⁶. Güçlüay'ın çalışmasının sahanın literatüründen hareketle kaleme alındığını söylemek mümkündür.

"Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi" başlıklı çalışma ise Saadettin Yağmur Gömeç tarafından meydana getirilmiştir⁴¹⁷. Avarların siyasi tarihlerinin başından sonuna dek bir bütün olarak ele alınıp sunulduğu bu çalışmada Avarların

⁴¹⁵ Mustafa Yazıcı, "Avar İmparatorluğu (III. –IX. Yüzyıl)", *Kemalist Ülkü*, c. XVIII, sayı 207, s.17.

⁴¹⁶ Sezgin Güçlüay, "Avar-Bizans Siyasi İlişkileri", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, sayı 267, Mart 2009, s.18-22.

⁴¹⁷ Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi", *Türk Tarihinden İzler I*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s.185-207.

kökeni meselesinin de üzerinde durulmuştur. Bu konudaki görüşlere değinen Gömeç, meselenin aslında oldukça açık olduğunu ve Avarların kökenini, Ak Hun İmparatorluğu'nun iki önemli unsuru ve konar-göçer kesimini meydana getiren topluluklar olarak tanımladığı Uar-Hunların teşkil ettiğini ifade etmektedir⁴¹⁸. Gömeç ayrıca Avarların diğer Türk toplulukları ile olan ilişkilerine de değinmekte ve Bizans ile anlaşmaları sebebiyle Sabir, Kutrigur ve Utrigur gibi Türk topluluklarıyla “anlamsız bir kavgaya” giriştiklerini belirtmektedir⁴¹⁹. Çalışmada Avarların tarihi rolleri ve önemleri üzerine de değerlendirilmelerde bulunulmuştur. Nitekim bu çerçevede Gömeç, VI. yüzyıla kadar bir sosyal teşkilatlanmaları olmayan Slavların devlet kurmayı Avarlardan öğrendiklerini öne sürmektedir⁴²⁰. Yine Slavların tarihi gelişimi açısından Doğu Avrupa ve Balkanlarda Slav etnik yapısının teşekkülünde Avarların önemli bir etken role sahip oldukları ifade edilirken Türk tarihi açısından ise Avarlar Doğu Avrupa'daki mevcudiyetleri ile daha sonraki dönemlerde gerçekleşen Türk fütuhatına zemin hazırlayan bir güç olarak tanımlanmıştır⁴²¹. Gömeç'in çalışmasında Avarlarla ilgili Türk ve Batı literatüründen geniş bir ölçüde faydalandığını ve çalışmanın bu yönüyle oldukça zengin bir kaynak zeminine sahip olduğunu da ifade etmek gerekir.

Avarlarla ilgili ele alacağımız bir diğer çalışma ise “Süryani Tarihçisi Efesli John'un(Ioann Ephesus)'un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler” başlığına sahiptir. Başlıktan da anlaşılacağı üzere çalışmayı meydana getiren Dinçer Koç müstakil olarak Avarlara odaklanmamaktadır. Esas olarak eserin tanıtımı ve Efesli John'un Göktürkler ve Avarlar hakkında *Kilise Tarihi* adlı eserinde kaleme aldığı bahislerin tercümesini içeren bu çalışmada eserin önemi üzerine de değerlendirmeler yapılmaktadır⁴²². Efesli John'un Göktürkler ve Avarlarla ilgili sunduğu verilerin doğrudan bu halklarla temas kurmuş kişilerden elde edilmesi dolayısıyla *Kilise Tarihi* güvenilir bir kaynak olarak

⁴¹⁸ Gömeç, a.g.e., s.185-190.

⁴¹⁹ Gömeç, a.g.e., s.191.

⁴²⁰ Gömeç, a.g.e., s.196.

⁴²¹ Gömeç, a.g.e., s.207.

⁴²² Dinçer Koç, “Süryani Tarihçisi Efesli John'un(Ioann Ephesus)'un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 198, Haziran 2012, s.93-109.

tanımlanmakta⁴²³. Avarlar bağlamında ise eserin içerdiği bilgilerin Avarların devletinin kuruluş devriyle ilgili olduğu belirtilmektedir. Yazar ayrıca Efesli John'un bahsi geçen eserini Avarlar ve Bizans arasındaki ilişkiler hususunda ana kaynak olarak nitelemektedir⁴²⁴.

2.3 Oğur Tarihi Araştırmaları

Oğurlarla ilgili ilk olarak ele alacağımız çalışma Osman Karatay'ın *Hırvat Ulusunun Oluşumu* adlı eseridir⁴²⁵. Çalışmada Karatay esasen bir Oğur topluluğunun Hırvatlığın oluşum sürecinde üstlendikleri rolü ele almaktadır⁴²⁶. Karatay'a göre bugünkü Hırvatları oluşturacak topluluğu Balkanlara göç ettiren ve onlara Hırvat ismini veren de Oğurlardı. Çalışmada bahsi geçen tez gerek dönemin kaynakları gerek siyasi gelişmelerinden hareketle izah edilmekte nitekim dönemin siyasi çerçevesinin de bu tezi doğruladığı belirtilmektedir⁴²⁷. Aynı zamanda etimolojik çözümlenmelerle de bahsi geçen görüş temellendirilmeye çalışılmakta ve Hırvat kelimesi Türkçenin sınırları içinde açıklanmaktadır⁴²⁸. Karatay, Hırvatlığın kökeniyle ilgili diğer görüşleri de eserinde ele almaktadır. Bu doğrultuda Hırvatların kökenini Slavlar veya İrani unsurlar üzerinden açıklamanın tarihi temelden yoksun olduğu ifade edilmektedir⁴²⁹. Bahsedilen tüm bu hususların yanında Karatay'ın çalışmasının Oğurların Balkanların tarihinde üstlendiği role odaklanması yönüyle ve içerdiği tezlerle oldukça özgün bir araştırmayı temsil ettiğini söylemek mümkündür.

Karatay'ın Oğurları ele aldığı çalışmalarından biri de “Hırvat ve Sırp Göçlerinde Oğur İlgisi” başlığına sahiptir. Yazar bu çalışmasında Oğurlara, Doğu Avrupa'yı şekillendirme hususunda diğer Türk boylarına kıyasla hepsinden daha fazla önem atfetmekte ve Oğurları bu coğrafyadaki siyasi yapılanmaların meydana

⁴²³ Koç, a.g.m., s.96.

⁴²⁴ Koç, a.g.m., s.108.

⁴²⁵ Söz konusu çalışma ilk olarak 2000 yılında yayınlanmıştır. 2003 yılında ise eserin odak noktasından hareketle *In Search of the Lost Tribe, The Origins and Making of the Croatian Nation* adıyla İngilizce neşredilmiştir. Çalışmamızda ise eserin ikinci baskısından faydalanılmıştır. Osman Karatay, *Hırvat Ulusunun Oluşumu, Balkan Kimliğinde Türk Damgası*, Kripto Kitaplar, Ankara 2016, s.13.

⁴²⁶ Karatay, a.g.e., s.21.

⁴²⁷ Karatay, a.g.e., s.143.

⁴²⁸ Karatay, a.g.e., s.138-141.

⁴²⁹ Karatay, a.g.e., s.137-138.

gelişinde öncü rol üstlenen bir topluluk olarak tanımlamaktadır. Bu doğrultuda da çalışmada günümüzdeki Hırvatlar ile Hırvatlığı meydana getirenler arasında ciddi bir ortaklık olmadığı görüşüne dikkat çekilmekte Hırvatlığın temelini Oğurlar tarafından atıldığı ancak soy hazinesi, kültür ve dilin başka faktörlerce oluşturulduğu ifade edilmektedir. Karatay, aynı zamanda ilk Sırp ve Boşnak devletlerini meydana getirenlerin de Oğurlar olduğunu belirtmektedir. Bu hususta bilhassa yazarın Koturoğur olarak da adlandırdığı Kutrigurların bu oluşumlardaki rollerine dikkat çekildiği görülmektedir⁴³⁰. Nitekim yazar bahsi geçen devletlerin oluşumunu detaylandıran iki makale de kaleme almıştır⁴³¹. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki Karatay “Kafkasya Bulgarları Tarihi” adlı çalışmasında Oğur Türkleriyle alakalı bahsi geçen düşüncesinden farklı bir yaklaşım geliştirmiştir. Bu çalışmasında Karatay, Kutrigur ve Utrigurların bilinmeyen bir tarihten beri Kuzey Kafkasya’da bulduklarını Oğurların ise 463’ten sonra İdil nehrini geçtiklerini⁴³² ve Nemeth’in Kutrigur ile Utrigurların isimlerinde bulunan –gur hecesinden hareketle Oğur ilişkisi kurmasına karşı çıkmakta ve bunun zorlama bir yorum olduğunu öne sürmektedir⁴³³.

Osman Karatay’ın Hırvatlığı oluşturan topluluğun Oğurlar olduğu fikrinden hareketle meydana getirilen ve esas olarak bu topluluğun kaynaklardaki yansımalarının ele alındığı çalışmalarından biri de “Doğu Avrupa’da Türkler: Ak Hırvatlar Dair Doğu Kaynaklarındaki Haberler” adlı makalesidir⁴³⁴. Bu çalışmada da Karatay Hırvatların İrani köklere sahip olduğu görüşünü tenkit ederken⁴³⁵ Hırvatlığın oluşumunun Slavlıkla da ilişkilendirilemeyeceğini öne sürer⁴³⁶. Makalede başlığından da anlaşılacağı üzere İslam ve Rus kaynakları olmak üzere Doğu kaynakları irdelenmiş ve kaynaklarda geçen Mrvat, Ak Ugor

⁴³⁰ Osman Karatay, “Hırvat ve Sırp Göçlerinde Oğur İlgisi”, *Türkler*, c. II, ed. K. Çiçek – S. Koca - H. C. Güzel, Ankara, 2002, s.591-599.

⁴³¹ Osman Karatay, “Kuber Han’ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları”, *Bilig*, Sayı 18, Yaz 2001, s.27-47; “Bosna Krallık Soyu Kotromaniçlerin Aslı Hakkındaki Tartışmalar”, *Bilig*, Sayı 23, Güz 2002, s.103-127.

⁴³² Osman Karatay, “Kafkasya Bulgarları Tarihi”, *Karaçay-Balkarlar: Tarih, Toplum ve Kültür*, Der: Ufuk Tavkul-Yaşar Kalafat, KaraM Yayınları, Ankara, 2003, s.23-25.

⁴³³ Karatay, a.g.m., s.29.

⁴³⁴ Osman Karatay, “Doğu Avrupa’da Türkler: Ak Hırvatlar Dair Doğu Kaynaklarındaki Haberler”, *Turan*, sayı 16, 2012, s.41-52.

⁴³⁵ Karatay, a.g.m., s.48.

⁴³⁶ Karatay, a.g.m., s.41.

ve Ak Hırvat halkları hakkındaki faaliyetlerin Sarı Oğurların faaliyetleri ile örtüştüğü, dolayısıyla da bu bahsi geçen halkların aynı topluluğu ifade ettiği belirtilmiştir⁴³⁷.

Osman Karatay'ın Oğurlarla ilgili bir diğer çalışması ise Oğurların tarihi rollerini bir bütün olarak ele aldığı *Doğu Avrupa Türk Tarihi* adlı eserde yer alan "Oğurlar" adlı bölümdür. Bu kitap bölümünde de Oğurların Hırvatların ortaya çıkışındaki rolleri incelenmiş ve kaynaklarda geçen Ak Hırvatlar ve Ak Oğurların aynı kavim olduklarına dikkat çekilmesinin yanında bu kavmin Avarların 626 yılındaki İstanbul kuşatmasından sonraki içine girdikleri sıkıntılı süreçte Galiçya'dan Dalmaçya'ya göç ederek bir Türk-Slav devleti kurdukları ifade edilmiştir. Karatay yönetici tabakayı teşkil eden Türklerin ise sonraki dönemlerde yönetilen konumundaki Slavlar arasında kimliklerini kaybettiklerini ve netice olarak da ortaya Türkçe bir ada sahip ancak Slav dili konuşan ve IX. yüzyıldan sonra ise Katolik inancını benimseyen bir milletin meydana geldiğini öne sürmektedir. Çalışmada Kara Oğurlar olarak tanımlanan Onoğurların ise Macarların ortaya çıkış sürecindeki rollerine odaklanılmaktadır. Bu noktada kaynaklarda Macarların göçüne kaynaklarda Kara Oğur göçü olarak da rastlanabildiği ve Onoğurlar ve Macarlar arasında bir etnik devamlılık ilişkisi de kurulabileceği belirtilmektedir⁴³⁸.

⁴³⁷ Karatay, a.g.m., s.41-52.

⁴³⁸ Osman Karatay, "Oğurlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi, 2015, s.241-250.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Bulgar Tarihi Araştırmaları

Türkiye'deki Bulgar tarihi araştırmaları kapsamının genişliğiyle paralel olarak çeşitlilik arz etmektedir. Bu doğrultuda Bulgar tarihini, kökenleri, Büyük Bulgar Devleti, Tuna Bulgar Devleti ve İtil Bulgarlarını kapsayacak şekilde ele alan genel niteliğe sahip çalışmalar meydana getirildiği gibi bu konu başlıklarına müstakil olarak odaklanan araştırmalar da ortaya koyulmuştur. Söz konusu çerçevede içerisinde nicelik olarak en az çalışma ise Büyük Bulgar Devleti hakkındadır. Esasen bu çalışmaların da genel nitelikli oldukları görülmektedir. Keza Tuna Bulgarları hakkındaki araştırmaların da ağırlıklı olarak aynı kapsam ve siyasi tarih etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. İtil Bulgarlarını ele alan çalışmalar arasında da genel nitelikli araştırmalar bulunduğu gibi İtil Bulgarlarının dini, kültürel ve tarihi kaynaklarını ele alan çalışmaların da bu sahadaki araştırmaların bütünü içinde dikkat çektiği görülmektedir.

3.1 Genel Nitelikli Araştırmalar

Bulgarların bütüncül bir şekilde ele alındığı çalışmalardan biri İbrahim Kafesoğlu'nun *Bulgarların Kökeni* adlı eseridir⁴³⁹. Söz konusu çalışmada başlığından da anlaşılacağı üzere Bulgarların kökeni ele alındığı gibi Büyük Bulgar Devleti, Tuna Bulgar Devleti, İdil Bulgar Devletinin tarihlerinin de üzerinde durulmuş ayrıca Bulgarların kültürü bahsi de çalışmada yer almıştır. Kafesoğlu'nun çalışmasının maksadı ise "yabancı tarih literatüründe umumiyetle Proto-Bulgarlar (yalnız Macar ilmi araştırmalarında Bulgar-Türkler) diye anılan Türk- Bulgarlar'ın tarihi ile, Tuna Bulgar Türk Devleti'nin gelişme safhaları ve kültürünü ana-hatlarıyla tanıtmaya çalışacağız" ifadeleriyle ortaya koyulmaktadır⁴⁴⁰. Kafesoğlu, Bulgarların kökeni bahsinde Bulgarların Avrupa Hun İmparatorluğu'nun çöküşünden sonraki süreçte Attila'nın oğullarından

⁴³⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985; Söz konusu çalışma ilk olarak 1983 yılında *Güney- Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*'nin 10-11. sayısında "Türk-Bulgar'ların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış" başlığı ile yayınlanmıştır. Biz ise çalışmanın 1985 yılında yapılan neşrinden faydalandık.

⁴⁴⁰ Kafesoğlu, a.g.e., s.IX.

İrnek'in beraberindeki topluluklarla birlikte Karadeniz'in kuzeyine göç etmesi sonucu bu bölgedeki Oğur Türklerinin karışması neticesinde ortaya çıktığını öne sürmektedir. Kafesoğlu'na göre karışmak, karıştırılmak gibi anlamlara gelen Bulgar adı da bu karışma hadisesinden ileri gelmektedir⁴⁴¹.

Büyük Bulgar Devleti konusunda ise Kafesoğlu, bu devletin Kafkasların kuzeyinde 630 yılında Göktürk İmparatorluğu'nun yıkılması ve Avarların da 626 İstanbul kuşatmasından sonra girdiği sıkıntılı sürecin oluşturduğu elverişli koşullar altında 635 yılında kurulduğunu ancak bu devletin ömrünün kurucusu Kurt ile sınırlı kaldığını ifade etmektedir. Çalışmada 685'ten sonra otoriteyi sağlayacak güçlü bir liderin olmaması ve Hazarların baskısı gibi nedenlerle Büyük Bulgar Devleti'nin son bulduğu belirtilmektedir⁴⁴². Değinildiği üzere çalışmada Bulgarların kültürü de ele alınmış, gerek Bulgarların geneli gerek Tuna Bulgarları için verilen örneklerle Bulgarların kültürünün Türk kültürünün bir parçası olduğu öne sürülmüştür⁴⁴³.

Bulgarların bilhassa erken dönemi hakkında ön plana çıkan çalışmalara imza atmış isim ise Osman Karatay'dır. Karatay, bu dönem hakkındaki tarihçiliğin benimsediği ortak kabullerden oldukça farklı yaklaşımlar geliştirmiştir. Bu doğrultudaki çalışmalardan biri ise "Kafkasya Bulgarları Tarihi" başlığını taşımaktadır. Yazar çalışmasında Bulgar-Hun-Oğur ayniyeti ve bağlantısını esas alan ve Bulgarların Doğu Avrupa'daki varlıkları için 463 tarihini başlangıç kabul eden genel kabule karşı çıkmaktadır. Çalışmada esas olarak ise eldeki verilerin Oğurların 463 tarihinde Doğu Avrupa coğrafyasına ulaştıkları ancak gerek Bulgarların gerek Oğurlar arasında değerlendirilen Kutrigur ve Utrigur adlı toplulukların tayin edilemeyen bir dönemden beri Kafkasların kuzeyinde var olduklarına işaret ettikleri öne sürülmektedir⁴⁴⁴.

Osman Demiral'in "Bulgarların Menşei Tartışmalarında Orta Asya İhtimali Adlı" çalışması ise Türkiye'de Eski Bulgar tarihi hakkında yapılan tek

⁴⁴¹ Kafesoğlu, a.g.e., s.1-3.

⁴⁴² Kafesoğlu, a.g.e., s.11-15.

⁴⁴³ Kafesoğlu, a.g.e., s.33-56.

⁴⁴⁴ Osman Karatay, "Osman Karatay, "Kafkasya Bulgarları Tarihi", *Karaçay- Balkarlar: Tarih, Toplum ve Kültür*, Der: Ufuk Tavkul, Yaşar Kalafat, KaraM Yayınları, Ankara 2003, s.18-46.

doktora özelliğini taşımaktadır⁴⁴⁵. Demiral'in çalışması ilk olma yönüyle olduğu gibi içerdiği yaklaşımlarla da dikkat çekmektedir. Tezin ilk bölümü "Bulgarlığın Tarifi, Teşekkülü ve Eski Tarihi" alt başlığına sahiptir. Bu bölümde Demiral esas olarak Bulgarlığın oluşumunu geniş bir çerçeve içerisinde ele almıştır⁴⁴⁶. Yazar bu bağlamda konu hakkındaki görüşlerin de üzerinde durmakta ve Bulgarlığın oluşumunu Hun kalıntıları ile Oğurların karışması ile açıklayan ve bu çerçevede Bulgar ismini de "bulamak, karışmak" anlamına gelen -bulga fiili ile izah eden görüşe karşı çıkmaktadır. Çalışmada söz konusu görüşün tarihi zemine uymadığı öne sürülmektedir. Yazara göre Oğurların bölgeye geliş tarihi 463 yılı iken "Bulgar" adının kaynaklarda net olarak zikredilmesi ise 480 yılıdır. Demiral, aradaki 17 yılın böylesi bir karışma için yeterli bir zaman dilimi olmadığı görüşündedir. Yazar bahsedilen görüşe karşı çıkmasının yanında kendi tezini de öne sürmektedir. Bu doğrultuda da çalışmada kaynakların Kafkasya'da V. asırdan önce de Bulgar varlığını kanıtladığı belirtilmektedir. Söz konusu çerçeve içerisinde de Bulgarların bir Batı Hun topluluğu olmadığı ve Hun göçünden önce de Kafkasya coğrafyasında yer aldıkları ifade edilmektedir⁴⁴⁷. Tüm bu hususların yanında yazar Bulgarlığı oluşturduğu iddia edilen unsurları da ele almakta ve Kutrigur ve Utrigurların sondaki -gur ekinden dolayı Oğur olarak tanımlanmalarına rağmen kaynakların bu iki topluluğun herhangi bir göç olayı yaşamadıkları ve Kafkasya coğrafyasının yerlisi olduklarına işaret ettiğini belirtmektedir⁴⁴⁸. Onoğur-Bulgar ilişkisi meselesinde ise Bizans kaynaklarında söz konusu iki topluluğun birlikte zikredilmelerinin Onoğurların Bulgarlar oldukları veya bir Bulgar kitlesi oldukları sonucunu doğurduğunu ancak bunların İslam kaynaklarında ayrı ayrı değerlendirildikleri ve her ikisinin de farklı birer topluluk oldukları vurgulanmaktadır⁴⁴⁹. Bulgarlığın bir üst kimlik olarak bölgedeki diğer unsurları kapsamaması ise yazara göre şu şekilde gerçekleşmişti: "...Bulgarlar ve sonraki dönemde Bulgar boyları arasında sayılan Utrigur ve Kutrigurlar, başlangıcını tam olarak bilmediğimiz bir zamandan beri Kafkasların

⁴⁴⁵ Ali Osman Demiral, *Bulgarların Menşei Tartışmalarında Orta Asya İhtimali*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

⁴⁴⁶ Demiral, a.g.t., s.19-67.

⁴⁴⁷ Demiral, a.g.t., s.19-31.

⁴⁴⁸ Demiral, a.g.t., s.32-36.

⁴⁴⁹ Demiral, a.g.t., s.39-43.

kuzeyinde yaşıyorlardı. Bunlar 375 yılından sonra Hun yönetimine girmişlerdir. Hun devletinin yıkılış anında ise, 463 yılından itibaren Orta Asya ve Güney Sibirya'dan üç yeni boy, Oğur, Onoğur ve Sarı Oğurlar İdil nehrini geçmişler, bölgedeki oyuncular arasına karışmışlardır. Diğer birçok Hun kalıntısıyla birlikte bunların tamamı bir süre sonra Bulgar üst ismi altında etnik birleşme süreci yaşamıştır. Dolayısıyla köken olarak elimizde, asli ve nazari olarak iki çeşit Bulgar vardır⁴⁵⁰. Yazara göre bahsi geçen ve çeşitli Türk boylarını kapsayan Bulgarlaşma hadisesi Hunların çöküşü ve IX. asırda Peçeneklerin bölgeye ulaştığı devir arasında devam etmiştir⁴⁵¹. Demiral bu bölümde Büyük Bulgar Devleti'nin kuruluşu ve faaliyetlerini de irdelemektedir. Bahsedilen bağlam içerisinde ise Kubrat Han'ın bu devletin kurucusu olarak değerlendirilemeyeceği ve eldeki verilerin Kubrat Han'dan önce en azından başka birinin de bağımsız devlete hükmettiği belirtilmektedir. Yazar Büyük Bulgar Devleti'nin yönetici ailesini ise Hunların Dulo hanedanının teşkil ettiğini ifade etmektedir. Büyük Bulgar Devleti'nin bilhassa Avarlarla olan mücadelesine de çalışmada yer verilirken devletin yıkılışı bahsinde ise Hazarlarla verilen yoğun bir mücadelenin ardından devletin son bulunduğu değinilmektedir⁴⁵². Bu bölümde ayrıca Bulgar Türkçesi'nin özellikleri de incelenmiş ve Oğurların konuştuğu gibi Bulgarların da *r* dilini konuştukları ifade edilmiştir⁴⁵³.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise tezin odak noktasını oluşturan Bulgarların Orta Asya'daki varlığı meselesinde kaynakların sunduğu bilgiler ve çeşitli veriler ele alınmıştır. Bu noktada bilhassa Ortaçağ İslam kaynaklarındaki ifadelerin üzerinde durulmakta ve bu verilerin Bulgarların Orta Asya'daki varlıklarına delil oluşturduğu öne sürülmektedir. Bahsedilen İslam kaynakları arasında ise İbnü'n-Nedîm, İdrisî, Bekrî, Mes'ûdî, Abu'l-Farac gibi isimlerin eserleri bulunmaktadır⁴⁵⁴. Yazar, bu kaynaklar arasında özellikle Bekrî'ye önem atfetmekte ve Orta Asya'daki Bulgar mevcudiyetine dair en açık bilgileri onun

⁴⁵⁰ Demiral, a.g.t., s.44.

⁴⁵¹ Demiral, a.g.t., s.45.

⁴⁵² Demiral, a.g.t., s.51-61.

⁴⁵³ Demiral, a.g.t., s.62-67.

⁴⁵⁴ Demiral, a.g.t., s.68-90.

sunduğunu belirtmektedir⁴⁵⁵. Çalışmada arkeolojik buluntulardan da faydalanıldığı görülmektedir⁴⁵⁶. Bu hususun yanında dilsel verilerin de öne sürülen tezin temellendirilmesi noktasında çalışmada yer aldığını ifade etmek gerekir. Demiral'a göre Orta Asya'daki birçok yer adı dahi Bulgarların bu bölgedeki varlığına delil oluşturmaktadır⁴⁵⁷. Yazarın bu eksende sunduğu örnekler arasında Semerkant ve Taşkent şehirlerinin isimleri zikredilebilir. Demiral, bu şehirlerin isimlerinin etimolojik değerlendirmesini yaparak esasen bu isimlerin kökeninde Bulgarca bulunduğu sonucuna varmaktadır. Dil bahsinde Demiral'ın Orta Asya Bulgarcasını Türk dilleri arasında tasnif edilebilmesi zor bir görünüme sahip olabileceği düşüncesini de zikretmek gerekir. Yazara göre bunun nedeni ise çevredeki İrani dil etkisidir⁴⁵⁸. Bu hususların yanında bu bölüm yine kaynaklardaki verilerden hareketle Anadolu coğrafyasındaki Bulgar varlığı bahsini de içermektedir⁴⁵⁹. Esas olarak ise bu bölümde yukarıda bahsedilen dayanak noktalarından yola çıkılarak Semerkant ve çevresi merkez olmak üzere Orta Asya'daki Bulgar varlığı irdelenmiş ve bu varlığın tarihi olarak ise en az M. Ö II. asır başlarının kabul edilebileceği belirtilmiştir. Yazar, bu hususta ayrıca bu bölgenin tarihin herhangi bir döneminde homojen bir Hint-Avrupalı yurdu olarak görülemeyeceğini, söz konusu coğrafyanın kuzey bozkırlarından devamlı olarak göçler aldığını ve Hint-Avrupalıların bölgenin yerlilerini de teşkil etmeyip sonradan geldiklerini de ifade etmektedir⁴⁶⁰. Yazara göre Bulgarların bu bölgedeki varlığının sonunu getiren olay ise yıkıcı yönleri de barındıran Moğol faaliyetidir. Ancak Demiral söz konusu Moğol faaliyetinden önce de bölgedeki Bulgar nüfusunun oldukça azaldığını tahmin etmektedir⁴⁶¹.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Bulgarların kökeni meselesi Avrasya coğrafyasındaki etnik şekillenmeler ve göç hareketleri çerçevesinde geniş bir kapsam içerisinde ele alınmıştır. Bahsedilen doğrultuda Hun döneminden sonra göçlerin gelişiminin doğudan batıya olduğu ancak söz konusu göç güzergahının

⁴⁵⁵ Demiral, a.g.t., s.78-79.

⁴⁵⁶ Demiral, a.g.t., s.70.

⁴⁵⁷ Demiral, a.g.t., s.78, 86-88.

⁴⁵⁸ Demiral, a.g.t., s.74-77.

⁴⁵⁹ Demiral, a.g.t., s.79-83.

⁴⁶⁰ Demiral, a.g.t., s.89-90.

⁴⁶¹ Demiral, a.g.t., s.83-85.

her zaman için geçerli olmadığı ve batıdan doğuya göçlerin de yaşandığı belirtilmektedir. Bu çerçevede içerisinde Suvarlar örnek olarak gösterilmekte ve tarihi verilerin Suvarların batıdan doğuya göçtüğünü ortaya koyduğu öne sürülmektedir. Bulgarların da esas yurtlarının batıda bir bölge olduğu ve doğuya göç ettikleri düşüncesinin Avrasya'nın tarihi zeminine ters düşmediği ancak bu görüşü ortaya atmak için bile bir kanıtı sahip olunmadığı belirtilmektedir⁴⁶². Demiral'a göre Bulgarların göçü önce Orta Asya'nın güneyinde, sonraki dönemlerde ise Kafkasya bölgesinde görülen Massagetler örneğine benzemektedir ve bu minvalde açıklanabilir. Bahsi geçen göçün gelişimi ve tarihi bahsinde ise Demiral daha önce de değinildiği üzere M.Ö. II. asrı işaret etmekte ve bu olayın tetikleyicisi olarak ise bu dönemde Orta Asya'daki Bulgar varlığını tehdit eden Yüce/Tohar faaliyetlerini göstermektedir⁴⁶³. Ancak bu noktada yazarın Kafkasya'ya göçün tüm Bulgarları değil bir kısmını kapsadığına dair görüşünü de zikretmek gerekir. Kafkaslara gelen Bulgarlar Demiral'a göre Ermenistan coğrafyasının hükümdarı Val-Arşak tarafından dizginlenmiş ve aktif bir varlık göstermeleri önlenmiştir. Çalışmada bu durumun Bulgarları bir "etnik sükunet" sürecine soktuğu ve Kafkasların kuzeyindeki Bulgar varlığından Hunların devrinin sonuna dek tarihi önem arz etmeyen diğer Kafkas halkları gibi kaynaklarda bahsedilmediği öne sürülmektedir. Yazara göre bu süreç içerisinde Bulgarlar demografik bir ilerleme de sağlamışlar ve gerek Hun Dulo hanedanının idaresi altına girmeleri gerekse çeşitli Hun kalıntılarıyla yaptıkları kader birliği neticesinde yeniden tarihin bir aktörü olma hüviyetini edinmişlerdir⁴⁶⁴.

Tezin sonuç kısmında da yukarıda bahsedilen görüşler bir bütün olarak bir araya getirilmiş ve Bulgarların kökeni bahsindeki tartışmaların sonucu şu ifadelerle ortaya konulmuştur: "Sonuç olarak söyleyebileceğimiz şey, Türk olduklarından kuşku bulunmaya ve çok büyük ihtimalle Türkçe'nin ön biçimi olan *r* dilinde konuşan Bulgarların bildiğimiz ilk vatanlarının Orta Asya'nın güney kıyıları oluşudur. Batıya ileride önemli bir etnik dinamizme kaynaklık edecek bir nüfus sevk ettiklerine ve Orta Asya'daki varlıkları da en azından Moğol istilasını

⁴⁶² Demiral, a.g.t., s.91-95.

⁴⁶³ Demiral, a.g.t., s.100-103.

⁴⁶⁴ Demiral, a.g.t., s.105.

çağına kadar sürdüğüne göre, kaydadeğer ve kemikleşmiş bir etnik yapı oluşturmuş olmalıdırlar”⁴⁶⁵. Ayrıca Demiral, sonuç kısmında konu hakkında yapılacak gelecek çalışmalar için bir yol haritası da çizmektedir. Yazara göre, çalışmada da kapsamlı bir şekilde kullanılan, İslam kaynakları konu hakkında ele alınan hususların dışında yeni veriler sunamayacaktır ancak gerek Soğd ve Hint kaynaklarının gerek Çin yazmalarının değerlendirilmesi katkı sunabilecek bilgiler ortaya koyacaktır⁴⁶⁶.

Osman Karatay’ın “Ziezi ex quo Vulgares: Orta Asya’da Bulgar Aramak” başlıklı makalesinde ise yukarıda bahsedilen doktora tez çalışmasının içerdiği tartışmaların ve görüşlerin özü bir bütün olarak ortaya konulmuştur⁴⁶⁷. Karatay’ın bahsi geçen konuyla ilgili bir diğer çalışması ise “Bulgarların Orta Asya Bağlantısı: Yeni Bir İpucu” başlığına sahiptir. Bu çalışmada Karatay esas olarak Simon Kezai’nin *Gesta Hungarorum* adlı eserindeki Bulgarları ilgilendiren kayıtlar üzerine odaklanmaktadır⁴⁶⁸. Çalışmada *Gesta Hungarorum* 1258’den hemen önce kaleme alınmış ve oldukça karışık bilgiler içeren bir eser olarak tanımlanmaktadır. Karatay’a göre Kezai’nin karmaşık anlatımı Bulgarlarla ilgili kayıta da kendini son derece fazlasıyla göstermektedir⁴⁶⁹. Bu noktada çalışmayı tam manasıyla ele alabilmek adına Karatay’ın makalesinde yer verdiği kaydı burada da zikretmek yerinde olacaktır. Kezai’nin bahsedilen ifadeleri şu şekildedir: “Nihayet bir Lehistan (Polonia) prensi olan, Baktriya’yı (Bracta) yükündürmüş ve Bulgarların ve Moravyalıların imparatoru olarak hüküm sürmüş bulunan Morot’un oğlu Zvataplug (Svatopluk), Hunlar ortadan kalktıktan sonra Panonya’nın hakimi olmak için ilerledi”⁴⁷⁰. Yazar, Kezai’nin bu kaydının bilgi yanlışlarıyla dolu olduğunu ifade etmekte ve 870-894 yılları arasında hayatta olan bir Moravya hükümdarının Horasan’ın doğusunu kapsayan Baktriya bölgesini yönetmesinin imkansız olduğunu belirtmektedir. Bu doğrultuda eserde yer alan

⁴⁶⁵ Demiral, a.g.t., s.110.

⁴⁶⁶ Demiral, a.g.t., s.112.

⁴⁶⁷ Osman Karatay, “Ziezi ex quo Vulgares: Orta Asya’da Bulgar Aramak”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, c.III, sayı 5, 2008, s.48-67.

⁴⁶⁸ Çalışma ilk olarak 2014 yılında *Mustafa Keskin Armağanı*’nda yayınlanmıştır. Osman Karatay, “Bulgarların Orta Asya Bağlantısı: Yeni Bir İpucu”, *Bulgarlar, Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018, s.45-54.

⁴⁶⁹ Karatay, a.g.m., s.45-46.

⁴⁷⁰ Karatay, a.g.m., s.46.

Baktriya kaydının Attila ile ilgili olarak kullanılmasından da yola çıkılarak Kezai'nin bahsi geçen coğrafyanın konumu hakkında bilgisiz olmadığı söylenmektedir⁴⁷¹. Tüm bu hususların ardından çalışmada Kezai'nin Bulgarlar ve Baktriya coğrafyasını bir arada kullanmasının kaynağı irdelenmekte ve çeşitli ihtimaller ele alınıp 1150-1153 arasında Macaristan'da bulunmuş olan Endülüslü İslam alimi Gırnati'nin Kezai'ye kaynaklık etmiş olabileceği öne sürülmektedir⁴⁷².

Karatay'ın sahayla ilgili bir diğer çalışması ise “Kuzey Kafkaslardaki ‘Vlendur Bulgar’ Halkı Üzerine” başlıklı makalesidir. Bu makalesinde yazar, VII. asrın Ermeni kaynağı Horenli Musa'nın eserinde geçen “Vlendur Bulgar” ifadesine odaklanmakta ve buradaki Vlendur ifadesini anımsatan kullanımların yer aldığı kaynaklardaki anlatımlardan da hareketle Vlendur kelimesine açıklık getirmeye çalışmaktadır⁴⁷³. Bu doğrultuda kaynakların mukayeseli olarak değerlendirilmesinden de yola çıkılarak Vlendur kullanımının bir coğrafya adına tekabül ettiği ifade edilmektedir⁴⁷⁴. Karatay'a göre burada anlatılmak istenen bölge ise Hazarların önemli şehirlerden biri olan Belencer'dir⁴⁷⁵. Belirtmek gerekir ki çalışmasının sınırları içerisinde dilsel verileri de titiz bir yaklaşımla ele alan Karatay öne sürdüğü Vlendur-Belencer ayniyeti için de etimolojik bir açıklama öne sürmekte ve bu düşüncesini “Vlendur kelimesi Belencer'deki esas kelime olan Belen'in yukarıda bahsettiğimiz budun adı yapan –dur eki almış biçimi Belendur olsa gerektir” ifadeleriyle açıklamaktadır⁴⁷⁶. Tüm bu hususların yanında yazar Belencer isminin bahsi geçen bölgeyi tanımlamak için M.Ö II. asırda da kullanıldığını düşünmenin gereklilik olmadığını ve bu kullanımın sonraki dönemlerde de ortaya çıkmış olabileceğini ifade etmektedir⁴⁷⁷.

Umut Üren'in *Kuzey Kafkasya'daki Eski Türk Kavimlerinden Burcanlar* adlı yüksek lisans tez çalışmasının ise doğrudan Bulgarları ele almamakla birlikte

⁴⁷¹ Karatay, a.g.m., s.46-49.

⁴⁷² Karatay, a.g.m., s.49-54.

⁴⁷³ Çalışma ilk olarak 2005 yılında *Fikret Türkmen Armağanı*'nda yayınlanmıştır. Osman Karatay, “Kuzey Kafkaslardaki ‘Vlendur Bulgar’ Halkı Üzerine”, *Bulgarlar, Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s.87-106.

⁴⁷⁴ Karatay, a.g.m., s.87-92.

⁴⁷⁵ Karatay, a.g.m., s.98.

⁴⁷⁶ Karatay, a.g.m., s.104.

⁴⁷⁷ Karatay, a.g.m., s.106.

Burcan-Bulgar ilişkisini ele alması yönüyle tezimizin bu bölümü içerisinde üzerinde duracağız. Belirtmek gerekir ki Üren'in Burcanlar hakkındaki bu çalışması yazarın da belirttiği gibi üzerinde çalışma yapılmamış bakir bir sahadaki araştırmayı temsil etmektedir⁴⁷⁸. Üren'in çalışmasında Burcanlar hakkındaki verilerin azlığına da dikkat çekilirken üç bölümden oluşan tez çalışmasında bu verilerin çok yönlü olarak ele alındığını söylemek mümkündür. Bu kapsam içerisinde değinildiği gibi Burcan-Bulgar ilişkisi de ele alınmakta ve yazar bu ilişkiyi şu ifadelerle açıklamaktadır: “Tıpkı İç Asya’da olduğu gibi etnik isimlerin yükselişleri ve düşüşleri hususundaki esneklik Karadeniz’in kuzey bozkırlarında yaşayan kavimler için de geçerli idi. Zaman zaman yıldızı parlayıp iktidar olan halklar, adeta bir üst kimlik biçiminde adlarından söz ettirebiliyorlardı. Çalışmamızın konusu olan Burcanlar için de buna benzer bir durum söz konusudur. Bulgar adı çoğu zaman onları anlatmak için kullanılmışsa da, yer yer Burcan ismi yükselerek doğrudan Bulgarları niteler hale gelebilmiştir. Çoğu Ortaçağ Arap yazarı Tuna Bulgarları için Burcan adını kullanmıştır. Yine Dağıstan’da yaşayan Bulgarları ifade edebilmek gayesiyle Burcan adı seçilmiştir”⁴⁷⁹. Üren, söz konusu görüşlerinin yanında Burcanlar ve Bulgarların akraba olmakla birlikte farklı kavimler olduklarının da altını çizmektedir⁴⁸⁰.

Saadettin Yağmur Gömeç’in “Türk Tarihinde Bulgarlar” adlı çalışması ise esas olarak kapsamına gerek Bulgarların kökeni meselesini gerek Bulgarların meydana getirdiği devletleri de alması yönüyle Bulgarlar hakkında geniş ölçekli bir çalışmayı temsil etmektedir. Bu doğrultuda Bulgarların devlet kuruluş ve yıkılış süreçleriyle ilgili gelişmeler de çalışmada yer almaktadır⁴⁸¹. Gömeç çalışmasında Bulgar adının V. asrın ikinci yarısından sonra ortaya çıktığını ifade ederken VII. yüzyılın ortalarına doğru ise yarı müstakil devlet yapılanmalarının tamamlandığını belirtmektedir⁴⁸². Bulgarların kökeni bahsinde ise İrnek’e bağlı

⁴⁷⁸ Umut Üren, *Kuzey Kafkasyadaki Eski Türk Kavimlerinden Burcanlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010, s. IV.

⁴⁷⁹ Üren, a.g.t., s.1.

⁴⁸⁰ Üren, a.g.t., s.16, 24 ve 72.

⁴⁸¹ Saadettin Yağmur Gömeç, “Türk Tarihinde Bulgarlar”, *Türk Tarihinden İzler III*, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, s.95-118.

⁴⁸² Gömeç, a.g.e., s.95.

Türk toplulukları ile Oğurların etkileşimi tezi benimsenirken Oğurların kökeni ve faaliyetleri de ele alınmaktadır⁴⁸³.

Öner Tolan'ın *Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Türk Varlığı (IV.-X. Yüzyıl)* başlıklı tezi de Bulgarların genel bir kapsam içerisinde ele alındığı çalışmalardan biridir. Tolan'ın çalışmasının "Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Kurulan Türk Devletleri" alt başlığına sahip birinci bölümünde ilk olarak Bulgarların kaynaklarda ilk kez ortaya çıkışının yanı sıra Oğur boylarının da ele alındığı ve bu kapsamda Hırvat, Sırp ve Macarlarla aralarındaki bağlantılara dikkat çekildiği görülmektedir. Ayrıca Bulgarların Kutrigur ve Utrigurlarla olan ilişkilerine de değinilmekte ve bu toplulukların özdeşliklerine dair kesin bir verinin bulunmadığına ve kaynaklarda ayrı ayrı bahsedildiklerine de işaret edilmektedir⁴⁸⁴. Bu hususların ardından ise Büyük Bulgar Devleti ele alınmaktadır. Büyük Bulgar Devleti hakkındaki bilgilerin yetersizliğine değinen Tolan söz konusu devletin tarihini kuruluş yılı ve yeri hakkındaki görüşlerin de üzerinde durarak ana hatlarıyla ortaya koymaktadır⁴⁸⁵.

Tolan, çalışmasında Büyük Bulgar Devleti'nin ardından ise gerek iç gelişmeleri gerek dış gelişmeleri de göz önünde bulundurarak bütüncül bir şekilde Tuna Bulgar Devleti'nin tarihini ele almaktadır⁴⁸⁶. Bu kapsamda Tuna Bulgar Devleti'nin demografik yapısını da ele alan Tolan, Slavların halkın esas unsurunu meydana getirdiklerini ifade etmekte ancak Bulgarların nüfusun çok az bir kesimini teşkil ettikleri görüşüne de karşı çıkmaktadır. Tolan'a göre ise konuyla ilgili kayıtlar Bulgarların Slavlaşmasının sonraki dönemlerde gerçekleştiğine işaret etmektedir⁴⁸⁷. Çalışmada Tuna Bulgar Devleti'nin siyasi tarihi ortaya konulurken önem verilen hususlardan birinin de Kurum Han dönemi olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda Tolan, Kurum Han'ın siyasi faaliyetlerini de ortaya koyarken Kurum Han döneminin Tuna Bulgarları tarihi içerisinde arz ettiği önemi şu ifadelerle ortaya koymaktadır: "Krum Han adeta devleti yeniden kurmuştur

⁴⁸³ Gömeç, a.g.e., s.98-104.

⁴⁸⁴ Tolan, a.g.t., s.104-113.

⁴⁸⁵ Tolan, a.g.t., s.113-116.

⁴⁸⁶ Tolan, a.g.t., s.116-140.

⁴⁸⁷ Tolan, a.g.t., s.118-119.

denebilir”⁴⁸⁸. “Krum Han’ın temel devlet politikası Tuna bölgesinde bulunan bütün Bulgarları birleştirmek ve Moesia Slavlarının oturduğu bütün toprakları Bulgar Devleti içerisine katmaktı. Dışarıda bu politika doğrultusunda Bizans’la savaşarak sınırlarını genişleten Krum Han, içeride de merkezi otoriteyi güçlendirmeye ve VIII. yüzyılda Bulgaristan’da yaşanan krizin etkilerini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu konudaki en önemli faaliyetlerinden biri koyduğu yeni yasalardır”⁴⁸⁹. Kurum Han’ın yanı sıra Omurtag Han döneminin de çalışmada bilhassa üzerinde durulduğunu söylemek mümkündür. Bu kapsamda da Omurtag Han’ın Slav ve Hıristiyanlık etkisini önüne geçmek için bu unsurlara karşı sürdürdüğü sindirme politikalarına dikkat çekilmesinin yanı sıra onun imara yönelik faaliyetlerine de yer verilmektedir⁴⁹⁰. Tolan, Omurtag Han’ın oğlu Malamir döneminde de Hıristiyanlık karşıtı politikaların devam ettirildiğini ancak bu önlemlerle Hıristiyanlığın yayılmasının önüne geçilemediği ve Presim devrinde de bu politikanın terk edildiğini ifade etmektedir. Boris devrinde Hıristiyanlığın kabul edilmesine de değinen Tolan, bu tercihle kültürel olarak bölünmüş olan toplumun birleştirilmesinin hedeflendiğine de işaret etmektedir⁴⁹¹.

Tolan’ın çalışmasının “Kuzey Karadeniz ve Balkan Türk Devletlerinde Kültür ve Medeniyet” adlı ikinci bölümünde ise Bulgarların devlet teşkilatı, ekonomileri ve toplumları da ele alınmaktadır. Bu kapsamda devlet teşkilatları çerçevesinde ilk olarak Bulgarların idari sistemlerinin üzerinde durulmaktadır. Tolan, Bulgarların idari yapılanmalarını da gerek Türk tarihinin bütünlüğü içerisinde gerek kendisine özgü yönleriyle birlikte ortaya koymakta ve idari sistemin aygıtları hakkında bilgi vermektedir⁴⁹². Çalışmada idari sistemin ardından ise Bulgarların askeri hususiyetlerinin ele alındığını ve bu çerçevede de Bulgar ordu yapılanmasının hem göçebe gelenekleriyle ilişkili yönleri hem de kendi şartları içerisinde geliştirdiği yönleri ile birlikte ve ordunun etnik, sınıfsal

⁴⁸⁸ Tolan, a.g.t., s.133

⁴⁸⁹ Tolan, a.g.t., s.133

⁴⁹⁰ Tolan, a.g.t., s.136-137.

⁴⁹¹ Tolan, a.g.t., s.139-140.

⁴⁹² Tolan, a.g.t., s.173-175.

dağılımı, taktik ve silahlarının da üzerinde durularak ortaya koyulduğunu söylemek mümkündür⁴⁹³.

Tolan, Bulgarların ekonomisi konusunda ise ilk olarak Tuna Bulgarlarının iktisadi gelirleri üzerinde dururken bu konudaki verilerin yetersizliğine değinmekte ve Tuna Bulgarlarının para basımı ile tuz madeni işletmeciliği hakkında bilgi vermektedir⁴⁹⁴. Ekonomi hususunda ise gelir kaynaklarının ardından ele alınan konu Bulgarların hayvancılık faaliyetidir. Tolan, bu konuda hayvancılığın Bulgarlarda yerleşik yaşamı benimsemesinin ardından zirai faaliyetlerin arka planında kaldığını ifade ederken ayrıca Bulgarların yerleşik yaşamı benimsemesi süreci üzerinde de durmaktadır⁴⁹⁵. Hayvancılığın ardından ise tarım faaliyetleri ele alınmakta ve Tuna'nın güneyine gelmeden önce de tarımsal faaliyetler sürdüren Bulgarların söz konusu coğrafyanın tarıma uygun şartlarını değerlendirerek ziraat faaliyetlerine ivme kazandırdıklarına dikkat çekilmektedir⁴⁹⁶. Ekonomi bahsinde son olarak ise Bulgarların Karadeniz'in kuzeyinde ve Tuna'nın güneyindeki yoğun ticaret faaliyetlerini siyasi faaliyetlerine olan tesirleri de göz önünde bulundurularak ele alınmaktadır⁴⁹⁷.

Tolan, toplum bahsinde ise ilk olarak Bulgarların yaşam tarzını ele almakta ve bu kapsamda da toplumu meydana getiren sınıflar, Bulgar mimarisi ve çeşitli zanaat alanlarında sağladıkları ilerleme ve giyim-kuşam gibi hususların üzerinde durulmaktadır⁴⁹⁸. Yaşam tarzının ardından ise Bulgar yerleşimlerini inceleyen Tolan, yaylak-kışlak hayatından yerleşik yaşama geçiş sürecinin de üzerinde durarak Bulgar şehirleri ve yerleşimleri hakkında bilgi vermekte ve yerleşik hayat konusunda Bulgarların diğer Türk topluluklarına kıyasla çok daha ileri bir düzeye ulaşmış olduklarına dikkat çekmektedir⁴⁹⁹. Tolan, Bulgarların dini hususunda da verilerin yetersizliğine işaret etmesinin yanı sıra eldeki verilerden yola çıkarak Bulgarlar arasında rastlanan çeşitli inanış ve değerlerin üzerinde durmakta ve Bulgarların inanç yapısını “farklı inanç ve kültürlerin bir karışımı”

⁴⁹³ Tolan, a.g.t., s.185-188.

⁴⁹⁴ Tolan, a.g.t., s.194-195.

⁴⁹⁵ Tolan, a.g.t., s.198.

⁴⁹⁶ Tolan, a.g.t., s.200.

⁴⁹⁷ Tolan, a.g.t., s.203-204.

⁴⁹⁸ Tolan, a.g.t., s.213-214.

⁴⁹⁹ Tolan, a.g.t., s.220-224.

ifadesiyle tanımlamaktadır. Bu hususların yanında ayrıca Bulgarlar arasında tek Tanrı inancının da bulunduğunu belirtirken bu doğrultuda din-siyaset ilişkisine de işaret etmektedir⁵⁰⁰. Yazı bahsinde ise Bulgar kitabelerinin dili, işlevleri, buldukları yerler ve Bulgar runik işaretlerinin üzerinde durulmakta ve söz konusu işaretlerin henüz tam olarak çözülememiş olduğuna da dikkat çekilmektedir⁵⁰¹.

Tolan, çalışmasının “Karadeniz’in Kuzeyinde ve Balkanlarda Türk İzleri” alt başlığına sahip üçüncü bölümünde ise Bulgarların tarihi önemleri ve izlerine değinmektedir. Bu kapsamda Bizans’ın Balkanlarda istikrarı sağlayamamasına rağmen Bulgarların bu coğrafyada hem maddi hem manevi olarak kültürün ilerlemesini sağladıklarına ve Slavların Balkanları yurt edinmesinde Bulgarların da rol oynadıklarına dikkat çekmektedir⁵⁰².

Ali Ahmetbeyoğlu’nun “Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigurlar ve Utigurlar” başlıklı makalesi de genel kapsamlı araştırmalar arasında değerlendirilebilir. Bu çalışmada Ahmetbeyoğlu, Kutrigur ve Utrigurların Oğuzların batı kolunu oluşturan Oğurlara mensup olduklarını belirtmektedir. Ahmetbeyoğlu’na göre Kutrigur ve Utrigurların erken dönemleri hakkında yeterli ölçüde bilgi bulunmamaktadır. Yazar, Kutrigur ve Utrigurların Doğu Avrupa’ya hangi tarihte geldiklerinin de açık olmadığını ve Oğur boylarıyla birlikte mi bu bölgeye ulaştılar yoksa daha erken dönemlerde de bölgede bulunuyorlar mıydı şeklinde ihtilaf olduğunu ifade etmektedir. Yazara göre Kutrigur ve Utrigurların kökeni meselesinde Bizans kaynakları ise efsanelerin etkisinde kalmış bir anlatım sunmaktadır⁵⁰³. Değindiği gibi bahsi geçen boyların siyasi faaliyetleri de ele alınmakta ve bu iki boya karşı Bizans’ın takip ettiği birbirine düşürme politikası neticesinde her iki boyun da güçlerini kaybettikleri ve bir kısmının Avar bir kısmının ise Göktürk hakimiyeti altına girdikleri belirtilmektedir⁵⁰⁴. Tarihi önemleri noktasında ise Kutrigur ve Utrigurların çeşitli Hun toplulukları ve Oğur

⁵⁰⁰ Tolan, a.g.t., s.239-241.

⁵⁰¹ Tolan, a.g.t., s.234-236.

⁵⁰² Tolan, a.g.t., s.241.

⁵⁰³ Ali Ahmetbeyoğlu, “Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigurlar ve Utigurlar”, *Tarih Dergisi*, Sayı 51, 2010, s.1-4.

⁵⁰⁴ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.12-17.

boylarıyla beraber Bulgarları meydana getirdikleri ve Büyük Bulgar Devleti ile Tuna Bulgar Devleti'nin kurucu unsurlarını oluşturdukları öne sürülmektedir⁵⁰⁵.

Ali Ahmetbeyoğlu'nun "Bulgar Devletlerinin Kuruluşunda Onogurların Yeri" başlıklı makalesi de yukarıda bahsedilen çalışmasına benzer şekilde fakat bu kez farklı bir topluluk olan Onoğurların Bulgar tarihindeki rolünü ele almaktadır. Belirtilmelidir ki Onoğurların Doğu Avrupa coğrafyasından önceki dönemlerinden kaynaklarda son kez zikredildikleri VIII. asra kadar olan tarihleri de bütüncül bir şekilde çalışmada yer almaktadır⁵⁰⁶. Çalışmasında Onoğurları Oğuzların batı kolu olan Oğurlara mensup bir topluluk olarak tanımlayan Ahmetbeyoğlu, Onoğurların Macarlarla olan ilişkilerine de değinmekte ve Macarlar üzerinde siyasi, kültürel ve askeri açılarından tesirde bulduklarını ifade etmektedir⁵⁰⁷. Yazar, Onoğurların Bulgar tarihindeki rolleri hususunda ise Avrupa Hun kalıntılarının Bulgarların hükümdar ailesinin çekirdeğini teşkil ettiğini Onoğurların da Bulgarların esas kitlesini teşkil ettiklerini öne sürmektedir. Çalışmada ayrıca Onoğurlara kaynaklardan hareketle Büyük Bulgar Devleti ve Tuna Bulgar Devleti'nin kuruluşunda mühim bir rol oynayan bir topluluk olarak önem atfedilmektedir⁵⁰⁸.

Bu bölümde ele alacağımız bir diğer çalışma ise Birsal Küçüksipahioğlu'nun "Ankhalos Savaşı'nın Sonuna Kadar Bizans-Bulgar İlişkileri" başlıklı makalesidir. Bu çalışmasında Küçüksipahioğlu, Bizans-Bulgar ilişkilerini V. asrın ikinci yarısından 763 senesinde gerçekleşen Ankhalos Savaşı'nın bitimine kadar ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışmanın söz konusu zaman aralığı Bizans için Zenon(474-491) ve V. Konstantinos(741-775) devirleri arasında, Bulgarlar için ise 482'den 635 yılından Büyük Bulgar Devleti'ne kadar olan süreç, Büyük Bulgar Devleti ve Tuna Bulgar Devleti'nin ise 763 yılına kadar devrini kapsamaktadır⁵⁰⁹. Çalışmada Bulgarların İrnek'e bağlı olan topluluklar ve Oğurların birleşmesi neticesi ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bulgar adının ilk kez

⁵⁰⁵ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.18.

⁵⁰⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, "Bulgarların Oluşumu ve Bulgar Devletlerinin Kuruluşunda Onogurların Yeri Meselesi", *Tarih Dergisi*, Sayı 65, 2017, s.1-18.

⁵⁰⁷ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.16, 15.

⁵⁰⁸ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.5-7.

⁵⁰⁹ Birsal Küçüksipahioğlu, "Ankhalos Savaşı'nın Sonuna Kadar Bizans-Bulgar İlişkileri", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 14, 2008, s.209-226.

482 tarihinde kaynaklarda geçtiğini ifade eden yazar burada ifade edilmek istenenin Kutrigurlar yani Dokuz Oğur Bulgarları olduğunu da vurgulamaktadır⁵¹⁰. Bahsedilen zaman aralığında gerek savaş gerek barış koşulları altında gelişen Bulgarlar ve Bizans arasındaki ilişkiler çalışmada yansıtılırken bu ilişkilerin genel tabiatı üzerine de neticelere ulaşılmıştır. Yazara göre Bizans Bulgarlara karşı takip ettiği politikada ilkesiz bir tutum sergilemiş ve Bulgarlara ihtiyaç duyduğunda barışçı bir tutum geliştirmiş, ihtiyaç ortadan kalktığında ise bu tutum yerini düşmanca bir politikaya bırakmıştır. Bizans'ın takip ettiği bu politika ise Bulgarların bu devlette endişeler yaratan saldırılarına neden olmuştur. Küçüksipahioğlu, Bizans'ın 763 yılında gerçekleşen Ankhialos Savaşı'na kadar da Bulgarlara karşı kayda değer herhangi bir kazanım elde edemediğini bu savaştan da galibiyetle ayrılmasına rağmen savaştan sonraki süreçte de Bulgarların Bizans için önemli bir tehdit olmaya devam ettiğini de ifade etmektedir⁵¹¹.

Hüseyin Namık Orkun'un *Türk Tarihi* adlı eserinde "Bulgarlar" başlığı altında bir bölüm de bulunmaktadır. Orkun, eserinin bu bölümünde kısaca Bulgarlarının kökenine ve Büyük Bulgar Devleti'ne⁵¹² ve İtil Bulgarlarına⁵¹³ da değinmekle birlikte esas olarak Tuna Bulgarlarına odaklanmaktadır. Tuna Bulgarlarının tarihi de siyasi tarihleri merkeze alınarak ortaya konulmaktadır⁵¹⁴. Bu çerçevede Tuna Bulgarları arasında Kurum Han devrinde Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı Omurtag Han devrinde ise bu durumun hızlandığı ve Omurtag Han'ın zor kullanarak bu durumun önüne geçmeye çalışsa da başarılı olamadığı ve Boris Han'ın Bizans'a karşı bazı galibiyetler elde ettiği seferinin ardından barış teklifi ile Hıristiyanlığa geçmeyi teklif ederek vaftiz olduğu belirtilmektedir⁵¹⁵. Orkun'a göre Simeon devrinden sonra ise Tuna Bulgarları kimliklerini tam anlamıyla kaybederek Slavlaşmışlardı⁵¹⁶. Bu hususların yanında çalışmada Tuna Bulgarlarının arkeolojik kalıntıları hakkında da bilgi verilmekte

⁵¹⁰ Küçüksipahioğlu, a.g.m.,s.210-212.

⁵¹¹ Küçüksipahioğlu, a.g.m.,s.225-226.

⁵¹² Orkun, a.g.e., s.156-58.

⁵¹³ Orkun, a.g.e., s.174-176.

⁵¹⁴ Orkun, a.g.e., s.158-174.

⁵¹⁵ Orkun, a.g.e., s.170-171.

⁵¹⁶ Orkun, a.g.e., s.174.

ve bu kalıntıların Tuna Bulgarlarının özgün bir mimarisi olduğu sonucunu ortaya çıkarmasının yanı sıra kuyumculuk ve keramik alanlarında da ileri bir düzeye ulaşmış olduklarını ortaya koyduğu ifade edilmektedir⁵¹⁷.

3.2 Büyük Bulgar Devleti Tarihi Araştırmaları

İlker Alp'in "Bulgar Türk Devleti" adlı çalışmasında İtil Bulgarları ve Tuna Bulgarlarının yanında Bulgarların kökeni ve Büyük Bulgar Devleti'ne değinilmekte ve burada da Avrupa Hun İmparatorluğu'nun bakiyesi Türklerle Oğurların karışması neticesinde Bulgarların ortaya çıktığı ve Utrigurların başında bulunan Kubrat'ın öncülüğünde güçlü bir Bulgar birliği meydana getirildiği ifade edilmektedir. Alp'e göre Bulgar siyasi birliği üzerlerindeki Avar hakimiyetinin sarsılması sayesinde kurabilmişken Kubrat'ın ölümünün ardından ise bu birlik Hazarların etkisiyle dağılmıştır⁵¹⁸.

Büyük Bulgar Devleti hakkında yakın dönemdeki çalışmalardan biri ise Umut Üren'e aittir. "Büyük Bulgar Devleti" başlıklı söz konusu çalışmada Üren, Büyük Bulgar Devleti'nin tarihini ele aldığı gibi Bulgarların kökeni, Orta Asya ve Kafkasya'daki varlıkları ve çevrelerindeki kavimlerle olan ilişkileri gibi hususlara da yer vermektedir. Çalışmada Bulgar tarihinin erken döneminin bilmece görünümü arz ettiği hususunun ifade edilmesinin yanında Üren tarafından da Gyula Nemeth tarafından öne sürülmüş olan ve Bulgarların ortaya çıkışını İrnek'e bağlı Hunlar ve Oğurların karışması ile açıklayan görüş sorgulanmaktadır. Üren'e göre Hunlar ve Bulgarlar arasındaki etnik ilişkiyi tam manasıyla aydınlatılabilmek mümkün olmasa da Bulgar hanedan ailesini Hunların teşkil ettiği öne sürülebilir. Çalışmada Bulgarların ortaya çıkışı ile ilgili bahsi geçen tezin kabul edilmemesinin yanında kaynakların V. asırdan önce de Kafkasya'da Bulgar varlığına işaret ettiği ortaya koyulmaktadır. Kafkasya'daki Bulgar varlığı Avrupa Hunlarının dağılmasından önceki dönemlere tarihlendirilirken Orta Asya'daki Bulgar varlığının da göz ardı edilmemesi gerektiği belirtilmektedir. Ancak Üren'e göre Maveräünnehr sahasında kaynakların da işaret ettiği bir Bulgar varlığı söz konusu olmasına rağmen bu varlığın tarihini belirleme noktasında ise günümüzde

⁵¹⁷ Orkun, a.g.e., s.177-178.

⁵¹⁸ İlker Alp, "Bulgar Türk Devleti", *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s.251-252.

yeterli bir noktaya ulaşılmamıştır⁵¹⁹. Çalışmada Büyük Bulgar Devleti'nin kuruluşu konusunda ise yazar tarafından Bulgarların Avarların değil Göktürklerin kontrolünden çıkarak bağımsız hale geldikleri ifade edilmektedir. Büyük Bulgar Devleti'nin siyasi faaliyetleri bahsinde ise Kubrat Han'ın devri Bulgarların bir araya getirildiği bir dönem olarak tanımlanırken Kubrat Han'ın ölümünden sonra ise en az on yıl devam eden bir varlık mücadelesi sonucunda devletin dağıldığı belirtilmektedir⁵²⁰. Üren çalışmasında ayrıca Bulgarlar ve Burcanlar arasındaki bağlantıyı da ele almakta ve söz konusu iki kavmin akrabalıkları hakkında bir şüphe bulunmadığını öne sürmektedir⁵²¹. Üren'in çalışmasında gerek birincil kaynaklardan gerek araştırma eserlerinden geniş ölçüde faydalandığını söylemek mümkündür. Bu hususun yanında konunun kapsamına giren ihtilafli meseleler hakkındaki görüşlere de yer vermesi nedeniyle çalışmanın konuya kapsamlı bir yaklaşım imkanı sunduğunu da belirtmek gerekir.

Ali Ahmetbeyoğlu'nun "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu" başlıklı makalesi de Büyük Bulgar Devleti hakkında ele alacağımız çalışmalardan biridir. Ahmetbeyoğlu, bu makalesinde başlığından da anlaşılacağı gibi çalışmasının merkezine Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin kuruluş sürecini koymaktadır. Bu doğrultuda Kubrat Han'ın faaliyetleri, ölüm tarihi ve Büyük Bulgar Devleti'nin sınırları gibi ihtilafli meselelerde öne sürülen görüşlere de çalışmada yer verilmiştir⁵²². Yazar, ayrıca Kubrat Han ve Bulgarlar hakkındaki bilgilerin yetersiz olduğuna da değinmektedir⁵²³. Çalışmada "Ogurlar(Bulgarlar)"⁵²⁴"(Ogur-Bulgar)"⁵²⁵ ifadeleri şeklinde Ogur ve Bulgar adlarının birliktelik içinde kullanıldığını belirtmek gerekir. Ahmetbeyoğlu, çalışmasında bu doğrultuda Kubrat Han'ın tarihi öneminin de üzerinde durmakta ve "Ongurlar ve Kutrigurlar başta olmak üzere Karadeniz kıyılarındaki Ogurları(Bulgarları) birleştirip bir devlet kuran Kubrat, aynı zamanda kendisinden sonra yeni bir Bulgar Etnogenez'i

⁵¹⁹ Umut Üren, "Büyük Bulgar Devleti", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul 2015, s.251-260.

⁵²⁰ Üren, a.g.m., s.263-269.

⁵²¹ Üren, a.g.m., s.269-271.

⁵²² Ali Ahmetbeyoğlu, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 13, 2007, s.35-42.

⁵²³ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.40.

⁵²⁴ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.36, 42.

⁵²⁵ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.38.

başlatmıştır ki, bütün bu boylar daha sonra tek bir isimle Bulgar olarak adlandırılmışlardır” ifadeleriyle bu hususu açıklarken Bulgar adının nasıl yayıldığına da açıklama getirmektedir⁵²⁶.

3.3 Tuna Bulgar Tarihi Araştırmaları

3.3.1 Genel Nitelikli Araştırmalar

Talat Tekin’in *Tuna Bulgarları ve Dilleri* isimli çalışması Türkiye’de Tuna Bulgarlarını ele alan ilk müstakil çalışmalardan biridir. Eserin ilk 10 sayfasında kısaca Bulgarların tarihi de ele alınmakla birlikte⁵²⁷ çalışmada esas olarak Tuna Bulgarlarının diline odaklanılmaktadır. Tekin, Proto-Bulgarca ve Proto-Türkçe’nin özelliklerine değinip bunlar arasındaki farklılıkları belirttiikten sonra Tuna Bulgarlarından çok fazla dil malzemesi kalmamış olmasına rağmen yine de günümüze ulaşanların Tuna Bulgarcasının yapısı ve Bulgarcanın Kuban ile Volga kollarıyla olan yakınlıklarını ortaya koyabilecek kapsamda olduklarını ifade etmektedir. Çalışmada söz konusu dil verileri şu şekilde tasnif edilmiştir: “1.Bulgar Hanları listesindeki Proto-Bulgarca kelime ve ibareler; 2.Todor Doksov’un haşiyesindeki Proto-Bulgarca ibare; 3.Nagy-Szent Miklos hazinesindeki Proto-Bulgar yazıtları; 4.Proto-Bulgar kitabelerindeki Türkçe kelime ve ibareler; 5.Bizans kaynaklarındaki Türkçe etnik adlar; 6.Eski Kilise İslavcasındaki Proto-Bulgarlarca ödünç kelimeler”⁵²⁸. Yazar, bu tasnif doğrultusunda daha önce bu sahada yapılmış çalışmaları da titizlikle ele alarak bu verileri tercümelerini de içerecek şekilde ayrıntılı olarak incelemektedir⁵²⁹.

Ali Ahmetbeyoğlu’nun bu sahadaki çalışmalarından biri ise “Omurtag Han(814-831)” başlığını taşımaktadır. Bu çalışmada Omurtag Han devrinin gelişmeleri ele alınırken Omurtag Han kendisinden önceki hanların aksine barışçı bir siyaset takip eden bir hükümdar olarak tanımlanmaktadır⁵³⁰. Yine bu bağlamda Omurtag Han’ın komşu devletlerle imzaladığı barış anlaşmalarıyla barışı esas alan bir politika takip edip ticaret gelirlerini arttırdığı, ülkesinin imarına önem verip

⁵²⁶ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.42.

⁵²⁷ Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK Yayınları, Ankara 1987, s.1-10.

⁵²⁸ Tekin, a.g.e., s.11-12.

⁵²⁹ Tekin, a.g.e., s.12-68.

⁵³⁰ Ali Ahmetbeyoğlu, “Omurtag Han(814-831)”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 34, 1989, s.43.

pek çok şehir ve yapı inşa ettirdiği ve tüm bu hususların yanında kültüre de önem verdiği belirtilmektedir. Bahsedilen yönleriyle Omurtag Han devrinin Tuna Bulgar Devleti için “ihtişamlı” bir dönemi temsil ettiği belirtilirken bu devir aynı zamanda “Türk kültür ve medeniyetinin altın çağlarından biri” olarak nitelenmektedir. Omurtag Han’ın Hristiyanlığın yayılmasının önüne geçmek için çaba sarf etse de bu durumun ve Slavlaşmanın önüne geçemediği ve bu devirde tesis edilen müreffeh ortamın söz konusu süreci hızlandırdığı da çalışmada belirtilmektedir⁵³¹.

Türk tarihçiliğinde Tuna Bulgarlarının tarihini bir bütün olarak ele alındığı çalışmalardan biri ise Ayşe Kayapınar’ın “Tuna Bulgar Devleti(681-1018)” adlı çalışmasıdır. Kayapınar, Tuna Bulgar Devleti’nin tarihini Balkanlara göç ve kuruluş sürecinden yıkıldığı döneme kadar iç ve dış gelişmeleri kapsayacak şekilde incelemiştir⁵³². Çalışmada bütüncül bir Tuna Bulgar tarihi ortaya koyulmasının yanı sıra Tuna Bulgar Devleti’nin tarihinin iki ayrı dönem halinde tasnif edildiğini belirtmek gerekir. Bu doğrultuda Kayapınar, “Hristiyanlık öncesi Bulgar Devleti”, ve “I. Bulgar Devleti’nin Hristiyanlık Dönemi” şeklinde bir dönemlendirme yapmıştır. Söz konusu çerçeve içerisinde “Hristiyanlık öncesi Bulgar Devleti” döneminin devletin kuruluşundan Presyan Han(836-852) devri arasındaki zaman aralığını, “I. Bulgar Devleti’nin Hristiyanlık Dönemi”nin ise Knez Boris(852-889) ile Çar Samuil(997-1018) dönemlerini kapsayan zaman aralığını içerdiği belirtilmektedir⁵³³. Kayapınar’ın çalışmasının oldukça kapsamlı bir kaynak zenginliğine sahip olduğunu ve bilhassa Bulgar tarihçiliğinin eserlerinden kapsamlı bir şekilde faydalanılmış olmasıyla ön plana çıktığını da ifade etmek mümkündür⁵³⁴.

Osman Karatay’ın Tuna Bulgarları hakkında da önemli çalışmaları bulunmaktadır. Bu sahadaki ilk müstakil çalışması ise “Omurtak Han’ın Rüyası:

⁵³¹ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.43-46.

⁵³² Ayşe Kayapınar, “Tuna Bulgar Devleti(681-1018)”, *Türkler*, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, c. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.630-640.

⁵³³ Kayapınar, a.g.m., s.632.

⁵³⁴ Kayapınar, a.g.m., s.638-640.

Bulgarların Türklükten Çıkışının Hikayesi” başlığını taşımaktadır⁵³⁵. Karatay bu çalışmasında Tuna Bulgarlarının Slavlaşmasını oldukça geniş bir boyutta ele almaktadır. Çalışmasında söz konusu hadisenin dini, siyasi, kültürel olmak üzere tüm çehrelerini ele alan Karatay aynı zamanda dünya tarihinde bu hadiseye benzer olayları da ele almakta ve farklılık ile benzerlikleri de ortaya koymaktadır⁵³⁶. Çalışmada Slavlaşma hadisesinin tarihi arka planıyla birlikte Bulgar ve Slav ilişkilerinin başından itibaren ve Tuna Bulgar Devleti’nin tarihini de bütüncül olarak kapsayacak şekilde ele alındığını belirtmek gerekir. Bu doğrultuda Tuna Bulgar Devleti’nin gerek devlet yapısı gerek toplumsal yapısı ortaya konulmuştur. Yazara göre din, dil, kültürel farklılıklar ve bilhassa Bulgarların üst tabakasını temsil eden boyların muhalefeti gibi faktörler Slavlaşmanın önündeki engelleri teşkil etmişti⁵³⁷. Ancak Karatay 350 yılı kapsayan bir komşuluk ilişkisi ve 150 yılı kapsayan ortak bir toplum ve devlet yaşantısından sonra söz konusu Slavlaşmanın nispeten doğal karşılanabileceğini belirtmektedir⁵³⁸. Bu noktada çalışmada Slavların ve Hristiyanlığın etkisini engellemek için Omurtak Han’ın çabaları da ele alınmış ve bu çabalar arka planını da kapsayan bir yaklaşımla şu şekilde ifade edilmişti : “Türk bozkır kültürünü en saf şekilde yaşayan bir babanın oğluydu ve ne Slavlığa ne de o dönemde Bizanslaşma demek olan Hristiyanlığa yüz vermesi sözkonusu olamazdı. Rüyası, dünyanın ortasındaki en önemli devlet olan Bizans’ı defalarca dize getiren devleti kadar, bu devlet içindeki Türk- Bulgar unsuru da korumaktı. Zaten Slavlara göre sayıları çok az olan Türklerin karışık evlenme, din değiştirme vb. sebeplerle yavaş yavaş eridiğinin farkında idi. Bu toplumsal sürece doğrudan müdahale edip etmediğini bilmiyoruz, ancak üst tabakalarını ortadan kaldırarak Slavların toplum içindeki gücünü kırmayı ve gerektiğinde acımasızca katlederek de Hristiyanları ve Hristiyanlığı durdurmayı denemişti”⁵³⁹. Karatay gerek Omurtak Han’ın gerek onun söz konusu politikasını takip edenlerin

⁵³⁵ Bu çalışma ilk olarak 2002 yılında *Türk Dünyası Tarih Dergisi*’nin 183-189 sayıları arasında yayınlanmıştır. Biz çalışmamızda yazarın bu yayınları düzenleyerek tek bir bölüm halindeki yayınına esas aldık. Osman Karatay, “Omurtak Han’ın Rüyası: Bulgarların Türklükten Çıkışının Hikayesi”, *Bulgarlar, Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s.206-249.

⁵³⁶ Karatay, a.g.m., s.218-219, 241-243 ve 246-248.

⁵³⁷ Karatay, a.g.m., s.219-228.

⁵³⁸ Karatay, a.g.m., s.228.

⁵³⁹ Karatay, a.g.m., s.231.

Slavlaşma sürecini durduramadığını da eklemektedir⁵⁴⁰. Yukarıda değinildiği gibi güç bir süreç olarak tasvir edilen Slavlaşmanın nedenleri arasında bilhassa Bulgarlar ve Slavlar arasındaki nüfus dengesizliğine önem atfedildiği görülmektedir. Bu doğrultuda yazar, çeşitli kıyaslamalarla Tuna Bulgar Devleti'nin kuruluş yıllarında bile Slavların Bulgarlara oranla en az dört misli daha fazla bir nüfusun sahibiyken aradaki bu makasın Kuzey Trakya ve Makedonya'nın devletin sınırlarına dahil edilmesiyle daha da çok açıldığını ve nihayetinde Türklerin küçük bir azınlık haline geldiklerini belirtmektedir⁵⁴¹. Bahsedilen hususların yanında Boris'in 864 yılında Hristiyanlığa geçişi de çalışmada titizlikle değerlendirilmiş ve bu tercihin olası sebepleri tartışılmıştır⁵⁴². Karatay bu konuda Boris'in din değiştirme tarihi olan 864 senesinin kendi ifadesiyle "Türk-Bulgar Devleti"nin son bulma tarihi olarak değerlendirilmesine de itiraz etmekte ve bu tarihin Türk kültürünün etkisinin tamamen son bulduğu yıl olarak kabul edilmesinin tarihi gerçeklikle uyuşmadığını öne sürmektedir. Çalışmada tarihlendirme noktasında devletin kuruluş tarihi olarak 681 yerine 679 senesini devletin son bulduğu tarih olarak ise 684 yerine Bizans istilasının gerçekleştiği yıl olan 969 senesinin kabul edildiğini de belirtmek gerekir⁵⁴³.

Osman Karatay'ın *Doğu Avrupa Türk Tarihi* adlı eserde yer alan "Tuna Bulgarları" adlı bölüm de yazarın bu sahadaki çalışmalarından bir diğeridir. Çalışmada Tuna Bulgarlarının tarihi devletin kuruluşundan önceki göç sürecinden itibaren Boris'in 864 yılında Hristiyanlığı kabul ettiği döneme kadar bir bütün olarak ele alınmıştır⁵⁴⁴. Söz konusu zaman aralığındaki Tuna Bulgar tarihinin bütüncül bir yaklaşımla ortaya konulmasının yanında çalışmada Tuna Bulgarlarının tarihi önemi üzerine de görüşler yer almaktadır. Nitekim bu doğrultuda yazar İstanbul'a oldukça yakın bir bölgede Bizans'ın geniş bir toprak kaybı yaşamasının ve Bizans'a düşmanca politikalar güden bir devletin merkezi olmasının tarihte ilk kez Tuna Bulgarları eliyle gerçekleştirildiğini ifade

⁵⁴⁰ Karatay, a.g.m., s.233.

⁵⁴¹ Karatay, a.g.m., s.234.

⁵⁴² Karatay, a.g.m., s.235-240, 247.

⁵⁴³ Karatay, a.g.m., s.248-249.

⁵⁴⁴ Osman Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi, 2015, s.273-294.

etmektedir⁵⁴⁵. Çalışmada Tuna Bulgar Devleti'nin yönetim anlayışına da değinilmekte ve taht değişikliklerinde devletin kurucusu Dulo soyunun tek seçenek olarak kabul edilmediği ve kurultay kararıyla umut vaat eden herhangi bir beyzadenin de tahta çıkabildiği belirtilmektedir⁵⁴⁶. Karatay'ın bu çalışmasında da tabii olarak Slavlaşma hadisesinin ele alındığı ve yukarıda müstakil olarak konuya odaklanan çalışmasına paralel olarak konunun işlendiği ve bu süreci "...tarihteki sık görülen vakalardan biridir ve kendine has fazla bir özelliği yoktur. Benzer şekilde pek çok topluluk başka topluluklar içinde erimiştir" ifadelerinden de anlaşılacağı üzere hadisenin kendi dinamikleri içerisinde olduğu gibi evrensel bir çerçeveye içinde değerlendirildiği görülmektedir⁵⁴⁷. Tüm bu hususların yanında çalışmada Madara Kaya Kabartması'na değinilmektedir. Abidenin 708 yılında Tervel Han tarafından II. Iustinianos kumandasındaki Bizans ordusuna karşı kazanılan zafer için meydana getirildiği ifade edilirken Asparuh Han'a ait olduğu varsayılan yazılı yüzük dışında bugüne ulaşan ilk Tuna Bulgar belgesi olduğu da belirtilmektedir⁵⁴⁸.

Mithat Aydın'ın "Tuna Bulgarları Tarihine Genel Bir Bakış(681-1018)" adlı çalışması da ele alacağımız çalışmalardan biridir. Aydın'ın çalışması başlığından da anlaşılacağı üzere Tuna Bulgarları tarihine bütüncül bir yaklaşım sunmaktadır. Makalede esas olarak Tuna Bulgarlarını yöneten hanların merkeze alınmasıyla kronolojik bir tablo oluşturulduğu görülmektedir⁵⁴⁹. Yazar "...bugünkü Bulgaristan'ın tarihi temellerini ortaya koymakta ve Bulgar Türklerinin Balkanların ve Avrupa'nın siyasal ve kültürel şekillenmesindeki rollerine ışık tutan önemli ipuçları vermektedir" ifadeleriyle çalışmasının bahsedilen boyutunu da ifade etmektedir⁵⁵⁰. Nitekim bu doğrultuda yazarın makalede siyasi ve toplumsal olarak gelişmemiş bir vaziyette olan Slavlara Bulgarlarca "vatan, millet ve devlet" kavramlarının öğretildiğini ifade etmekte ve "Sonuçta Esperüh'ün 681 yılında kurmuş olduğu Tuna Bulgar Devleti, aynı

⁵⁴⁵ Karatay, a.g.m., s.276.

⁵⁴⁶ Karatay, a.g.m., s.285.

⁵⁴⁷ Karatay, a.g.m., s.293.

⁵⁴⁸ Karatay, a.g.m., s.278.

⁵⁴⁹ Mithat Aydın, "Tuna Bulgarları Tarihine Genel Bir Bakış(681-1018), *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 11, 2002, s.116-126.

⁵⁵⁰ Aydın, a.g.m., s.116.

zamanda Slav Bulgarların, günümüze kadar getirdikleri Bulgar tarihinin başlangıcı oldu” ifadeleriyle de yine Bulgarların Slav tarihindeki etkilerine işaret etmektedir⁵⁵¹.

Tuna Bulgarları hakkında çalışmalar gerçekleştiren bir diğer isim ise Erman Şan’dır. Şan’ın Tuna Bulgarları ile ilgili burada ilk olarak ele alacağımız çalışması “Ortaçağ İslam Kaynaklarının Tun Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler(Kronolojik Bir Değerlendirme)” başlığını taşımaktadır. Şan, bu çalışmasında Tuna Bulgarlarının tarihi kaynaklarını saydıktan sonra bunlar arasında yer alan Ortaçağ İslam kaynaklarından ise yeteri kadar faydalanılmadığına dikkat çekmektedir⁵⁵². Bu husustaki eksikliğe dikkat çeken Şan’ın çalışması da başlıktan görüleceği üzere bahsi geçen kaynaklara odaklanırken Tuna Bulgarları için Ortaçağ İslam kaynaklarında kullanılan etnonimler kronolojik olarak gruplandırılıp değerlendirilmiştir. Şan, çalışmasında söz konusu etnonimler arasında ise Tuna Bulgarlarının çağdaşı olan XII. ve IX. asırlara ait etnonimleri esas almıştır⁵⁵³. Yazara göre Ortaçağ İslam kaynaklarında Tuna Bulgarları için kronolojik olarak kullanılan etnonimler şu şekildedir: Burcan, Burgar, Bulgar, Bulgari, Bulgaru’d-dahil, Bulgar-ı Enderuni, Bulkar⁵⁵⁴. Çalışmada bu tasnife paralel olarak sırayla söz konusu kullanımların hususiyetleri ile birlikte ne zamandan itibaren ve hangi dönemin olaylarını anlatmak için kullanıldıkları ele alınmıştır⁵⁵⁵. Yazar bahsedilen tüm bu hususların yanında Burcan ve Burgar kullanımlarının diğerlerinden çeşitli yönleriyle ayrıldıklarını diğer tüm kullanımların ise Bulgar etnoniminin çeşitli varyantları olduğunu da ifade etmektedir⁵⁵⁶.

Erman Şan’ın Tuna Bulgarlarına odaklanan bir diğer çalışması ise “Tuna Bulgar Hanlığı-Bizans İmparatorluğu Münasebetlerine Dair Ortaçağ İslam

⁵⁵¹ Aydın, a.g.m., s.118.

⁵⁵² Erman Şan, “Ortaçağ İslam Kaynaklarının Tun Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler(Kronolojik Bir Değerlendirme)”, *Bellekten*, c.LXXIX, sayı 284, 2015, s.49-50.

⁵⁵³ Şan, a.g.m., s.50.

⁵⁵⁴ Şan, a.g.m., s.51.

⁵⁵⁵ Şan, a.g.m., s.51-65.

⁵⁵⁶ Şan, a.g.m., s.66.

Kaynaklarındaki Haberler” başlığına sahiptir⁵⁵⁷. Şan çalışmasının girişinde Tuna Bulgarları ve Bizans arasındaki ilişkinin karakterini de ortaya koymakta ve bu iki gücün arasındaki barış koşullarının kalıcılık arz etmediğini ve çoğunlukla mücadele içerisinde olduklarını belirtmektedir⁵⁵⁸. Şan, bahsi geçen iki gücün arasındaki ilişkinin çerçevesini bu şekilde çizdikten sonra konunun kaynaklarının neler olduğuna değinmekte ve bu doğrultuda çalışmasının odak noktasını oluşturan Ortaçağ İslam kaynaklarındaki haberlerin ise yeterince değerlendirilemediğini ifade etmektedir⁵⁵⁹. Tüm bu hususların ardından Şan, Tuna Bulgarları ve Bizans arasındaki ilişkilere dair İslam kaynaklarında ön plana çıkan haberleri geniş bir perspektiften ele almakta ve bu haberleri gerek kaynakları gerek ravileri üzerinden değerlendirerek aynı zamanda tarihi gerçekliğe uygun düşüp düşmediğini de irdelemektedir⁵⁶⁰. Çalışmada ele alınan haberlerin genel niteliği konusunda ise yazar söz konusu haberlerin az sayıda olduklarını ama iki gücün arasındaki ilişkilerin dönüm noktalarına değindiklerini ve kesin detaylar içerdiğini vurgulamaktadır⁵⁶¹.

Tüm bu bahsedilenlerin ardından Şan’ın Tuna Bulgarları hakkındaki bu çalışmalarının konuya bilhassa Ortaçağ İslam kaynakları yönünden odaklanması ve oldukça geniş bir kaynak dağarcığına sahip olması yönleriyle ön plana çıktığını belirtmek gerekir.

3.3.2 Siyasi Tarihi Araştırmaları

“Tervel Han(702-718)” başlığına sahip çalışma da ise Ahmetbeyoğlu, esas olarak Tervel Han döneminin gelişmelerini ele almaktadır⁵⁶². Yazar, Tervel Han’ın 705 senesinde II. Iustianianos’un ikinci kez tahta geçişini sağlayarak

⁵⁵⁷ Erman Şan, “Tuna Bulgar Hanlığı-Bizans İmparatorluğu Münasebetlerine Dair Ortaçağ İslam Kaynaklarındaki Haberler”, *Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür, Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na 75. Yaş Armağanı*, ed. Erman Şan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2017, s.525-546.

⁵⁵⁸ Şan, a.g.m., s.525.

⁵⁵⁹ Şan, a.g.m., s.525-526.

⁵⁶⁰ Şan, a.g.m., s.526-539.

⁵⁶¹ Şan, a.g.m., s.540.

⁵⁶² Ali Ahmetbeyoğlu, “Tervel Han(702-718)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Basımevi, 1991, s.563-568.

Bizans üzerinde tahakküm sahibi bir lider haline geldiğini⁵⁶³ ve 718 yılında İstanbul'u kuşatan Emevi ordusunu mağlup ederek de bu tahakkümünü daha da arttırdığını ifade etmektedir⁵⁶⁴. Bu çerçevede içerisinde yazar Tervel Han'ın karşısında Bizans'ın son derece etkisiz kaldığını belirtirken Tervel'i "...Bizans'ın iç işlerine her an müdahale edebilen Tervel, Bizans politikasının mühim bir unsuru ve korkulu rüyası" ifadeleriyle nitelemektedir. Çalışmada tüm bu hususların yanında 718'de hayatını kaybeden Tervel'in adil ve başarılı bir yönetim sürdüğü ve gerisinde refah seviyesi bir devlet bıraktığı da eklenmektedir⁵⁶⁵.

Ali Ahmetbeyoğlu, "Tuna Bulgar Hükümdarı Malamir Han(831-836)" başlıklı çalışmasında ise Malamir Han'ın kısa süren hükümdarlığına odaklanmakta ve bu dönemde yaşanan gelişmeleri aktarmaktadır⁵⁶⁶. Yazar, Malamir Han'ın hükümdarlık süresi hakkında Presiam ile Malamir Han'ın karıştırılması nedeniyle sahanın uzmanlarının ihtilaf yaşadıklarını bu doğrultuda da Presiam'ın Malamir'in hayatını kaybeden kardeşi Sivirik'in oğlu olduğunu ve Malamir tarafından ciddi şekilde sağlığını kaybetmesi nedeniyle Presiam'ın tahta çıkarıldığını ifade etmektedir⁵⁶⁷. Çalışmada Malamir Han devrinin en önemli meselesinin Hristiyanlık olduğu belirtilmekte ve Malamir'in babası Omurtag Han devrinde Bizans ile imzalanan 30 yıllık barış anlaşmasının Bizans'ın Bulgar sınırında gerçekleştirdiği ihlaller nedeniyle ortadan kalkmasından da yine bu dönemin gelişmelerinden biri olarak bahsedilmektedir. Ahmetbeyoğlu ayrıca çalışmasında bu devirden kalan iki kısa Grekçe kitabenin tercümesine de yer vermiştir⁵⁶⁸.

Tuna Bulgarlarının tarihiyle ilgili bahsedilen çalışmaları meydana getiren Ahmetbeyoğlu, "Yurt Tutan Hükümdar Asparuh Han ve Tuna Bulgar Devleti'nin

⁵⁶³ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.564-565.

⁵⁶⁴ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.567-568.

⁵⁶⁵ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.568.

⁵⁶⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, "Tuna Bulgar Hükümdarı Malamir Han(831-836)", *İsmail Aka Armağanı*, Beta Basım Yayın, İzmir 1999, s.217-220.

⁵⁶⁷ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.217-218.

⁵⁶⁸ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.218-220.

Kuruluşu” adlı çalışmasında ise bu devletin kuruluşuna odaklanmaktadır⁵⁶⁹. Tuna Bulgar Devleti’nin kuruluşunu Bulgarların bu bölgeye Asparuh öncülüğünde göç etmelerinden itibaren ele alan Ahmetbeyoğlu, Bulgarların ilk olarak 660’lı yılların sonunda Besarabya bölgesine yerleşse de buranın stratejik elverişsizliği yüzünden Dobruca’nın güneyindeki Bizans arazisine yöneldiğini ve 680 yılında IV. Konstantinos tarafından gerçekleştirilen Bizans seferinin de başarısızlığa uğratarak Tuna ve Balkan dağları arasındaki bölgenin ele geçirildiğini ifade etmektedir. Çalışmada Bulgarların bu zaferinin ardından Bizans ile on yıllık barışı ve Bizans’ın on yıllık vergi ödemesi gibi hususları içeren bir anlaşma imzalandığı ve bu anlaşmanın Bizans’ın Bulgar devletini tanınması anlamına geldiği belirtilmektedir⁵⁷⁰. Yazar devletin kuruluşundan sonra Asparuh Han’ın devleti teşkilatlandırma çalışmalarına da yer vermekte ve bu doğrultuda da Asparuh’un Bizans’a karşı Slavlar üstünde yürüttüğü dostluk ve iskan siyasetinin Slavların toplumsal ve siyasi gelişmelerinin önünü açtığını ve bunun da Bulgarların Slavlar arasında erimesine neden olduğunu öne sürmektedir⁵⁷¹. Çalışmada Tuna Bulgar Devleti’nin kuruluş sürecinde Avrupa ve Balkanların içinde bulunduğu siyasi manzaranın da göz önünde bulundurulduğunu belirtmek gerekir.

“Tuna Bulgar Devleti’nin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme(681-803)” başlıklı çalışma da yine Karatay’ın bu sahadaki çalışmalarından birini oluşturmaktadır. Bu çalışmada Asparuh’un öncülüğünde Bulgarların Aşağı Tuna bölgesine göç ederek Tuna Bulgar Devleti’ni oluşturdukları 681’den itibaren Kardam Han’ın hükümdarlığının son bulduğu 803 tarihine kadar olan siyasi süreç ele alınıp değerlendirilerek bu zaman aralığının nitelikleri hakkında sonuçlara ulaşılmıştır⁵⁷². Karatay bu doğrultuda Tuna Bulgar Devleti’nin tarihini Hristiyanlık öncesi ve sonrası şeklinde sınıflandırmanın bu devletin siyasi çehresinin yaşadığı dönüşümleri ortaya koymakta yetersiz olduğunu ve siyasi gelişmeleri esas alarak yapılacak bir dönemlendirmenin daha yerinde olacağını

⁵⁶⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, “Yurt Tutan Hükümdar Asparuh Han ve Tuna Bulgar Devleti’nin Kuruluşu”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya 2007, s.395-401.

⁵⁷⁰ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.395-400.

⁵⁷¹ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.400-401.

⁵⁷² Osman Karatay, “Tuna Bulgar Devleti’nin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme(681-803)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. X, sayı 2, 2010, s.1-18.

ifade etmektedir. Tüm bu çerçeve içerisinde Karatay imparatorluğun ilk 75 yıllık döneminde Bizans'a karşı üstünlük kurduğunu veya eşit koşullarda bir devir yaşadığını ancak devletin çeşitli sorunlarla karşı karşıya kaldığı 755-775 yılları arasındaki dönemin de bir fetret değil ancak siyasi istikrarsızlık devri olarak tanımlamanın daha doğru olacağını ve söz konusu atmosferin 780'lerde Bizans'a karşı üstünlük sağlama çabalarının da gösterdiği gibi değiştiğini belirtmektedir. Nitekim yazar çalışmasında bahsi geçen istikrarsızlık yıllarının Tuna Bulgar Devleti için yıkıcı bir süreci ifade etmediğini, devletin herhangi bir toprak kaybı yaşamamış olmasının da bu durumu ortaya koyduğunu vurgulamaktadır. Yine bu bağlamda yazar Asparuh'un devleti kurduğu devirden Kardam Han'ın öldüğü döneme kadar devletin sınırlarının ciddi bir değişikliğe uğramadığını ve 120 yıllık tüm bu dönemin "hakimiyetin pekişme çağı" olarak tanımlanarak ele alınabileceğini ve bu dönemin içerisinde "tutunma, istikrarsızlık ve toparlanma" olarak alt bir sınıflandırma da yapılabileceğini öne sürmektedir⁵⁷³.

Karatay'ın konuyla ilgili bir diğer çalışması ise "Kurum Han(803-814) Döneminde Tuna Bulgarları" başlığını taşımaktadır. Başlıktan da görüleceği gibi odak noktasını Kurum Han'ın oluşturduğu çalışmada Kurum Han gerek faaliyetleri gerek tarihi rolü de kapsanacak şekilde ele alınmıştır⁵⁷⁴. Yazar çalışmada Kurum'un 803 tarihinde Avarların çöküşünün ardından Tuna Bulgar Devleti'ne katılan Erdel Bulgar beylerinden birinin oğlu olarak tahta çıktığını bunun bir hanedan değişikliği olduğunu ifade etmektedir. Ancak yazar bu noktada Kurum'un Kuber Han'ın soyundan gelme ihtimali üzerinde de durmaktadır. Çalışmada Kurum Han döneminin askeri açıdan devletin tarihinde bir kırılmayı temsil ettiği görüşü de benimsenilmemekte ve bu dönemin askeri niteliğinin Kurum Han'dan önceki Kardam Han dönemiyle devamlılık ilişkisine sahip olduğu öne sürülmektedir⁵⁷⁵. Bulgarların tarihindeki ilk meydan savaşının Kurum Han döneminde gerçekleştirdiğine dair görüş de çalışmadaki bir diğer dikkat

⁵⁷³ Karatay, a.g.m., s.15-18.

⁵⁷⁴ Çalışma ilk olarak 2011 tarihinde *Turan* dergisinin 12. Sayısında yayınlanmıştır. Osman Karatay, "Kurum Han(803-814) Döneminde Tuna Bulgarları", *Bulgarlar, Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018, s.192-205.

⁵⁷⁵ Karatay, a.g.m., s.193-194.

çeken husustur⁵⁷⁶. Karatay, Kurum Han'ın ölümü bahsinde ise oldukça kapsamlı hazırlıkların ardından İstanbul kuşatması için yola çıkan Kurum'un 13 Nisan 814'de burnundan kan boşalarak tıpkı Attila gibi vefat ettiğini vurgulamaktadır⁵⁷⁷. Tüm bu hususların ardından çalışmada Kurum Han devrinde devletin doğu sınırlarının Dinyester'e, batı sınırının Belgrat'a ve Moravya boylarına ve kuzeybatının Tisa nehrine güneyin ise Rodoplara kadar ulaştığı ifade edilmektedir⁵⁷⁸. Çalışma Kurum Han devrinde devletin yaşadığı genişlemeyi gösteren bir haritayı da barındırmaktadır⁵⁷⁹. Yazarın Kurum Han'ın kanun koyucu yönünü de önemseydiği ve hükümdarlık döneminde herhangi bir isyana rastlanılmamasının da güçlü bir otoriteye sahip kanunların uygulandığı bir yönetimin işareti olarak kabul edilebileceğine dair görüşünü de zikretmek gerekir⁵⁸⁰.

3.3.3 Kültür Tarihi Araştırmaları

Bahaeddin Ögel'in *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi* adlı eserinde "Tuna Bulgarları" başlığında esas olarak Tuna Bulgarlarının kültürü ele alınmaktadır. Tuna Bulgarlarının Bizans kaynaklarının ifade ettiği gibi ilkel bir topluluk olmayıp onlardan kalan kalıntıların gelişmiş bir kültüre sahip olduklarına işaret ettiğini belirten⁵⁸¹ Ögel bu doğrultuda Tuna Bulgarlarına ait arkeolojik verileri geniş bir perspektif içerisinde Tuna Bulgarlarının kültürlerinin hususiyetlerini ve yaşadığı etkileşimleri de ortaya koyarak ele almaktadır⁵⁸². Belirtmek gerekir ki Ögel tarafından Bulgar sanat ve medeniyetinin en ileri düzeyine Omurtag Han devrinde ulaşıldığı hususu çalışmada vurgulanmaktadır⁵⁸³.

Ahmetbeyoğlu'nun söz konusu sahayla ilgili bir diğer çalışması ise "Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri" başlıklı makalesidir. Yazar bu çalışmasında 814-831 yılları arasında hüküm süren Omurtag Han devrinde babası Kurum Han için yaptırılmış Madara Kaya Kabartması'nı hakkında yapılan

⁵⁷⁶ Karatay, a.g.m., s.200-201.

⁵⁷⁷ Karatay, a.g.m., s.203.

⁵⁷⁸ Karatay, a.g.m., s.204.

⁵⁷⁹ Karatay, a.g.m., s.192.

⁵⁸⁰ Karatay, a.g.m., s.205.

⁵⁸¹ Ögel, a.g.e., s.256.

⁵⁸² Ögel, a.g.e., s.255-276.

⁵⁸³ Ögel, a.g.e., s.260, 267.

çalışmalar, içeriği ve tarihi önemini kapsayacak şekilde geniş bir çerçeve içerisinde ele almaktadır⁵⁸⁴. Bu abide hakkında bilgi veren Ahmetbeyoğlu, kabartmanın üzerinde bir süvari rölyefi ve 5 Grekçe kitabe bulunduğunu belirtmektedir. Değinildiği üzere kabartma hakkındaki çalışmaları da ele alan yazar bu noktada bilhassa Geza Feher'in çabalarına önem atfetmekte ve kabartma üzerinde yer alan kitabeleri Türk tarihi ve kültürünün çerçevesi içerisinde en iyi okuyup değerlendirenin Feher olduğunu ifade etmektedir⁵⁸⁵. Ahmetbeyoğlu bahsedilen kitabelerin tercümesine de çalışmasında yer vermekte ve kitabelerde bahsedilen olayları da ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır⁵⁸⁶. Abidenin Türk tarihi için önemi ise şu şekilde ifade edilmektedir: “Türk siyasi, kültür ve sanat tarihi açılarından oldukça mühim olan abide, aynı zamanda VIII-IX asır Doğu Avrupa Tarihimiz bakımından da kendi ana kaynağımız olarak karşımızda durmaktadır”⁵⁸⁷.

Ahmetbeyoğlu, “Tuna-Bulgar Hanı Krum(803-814) Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi” başlıklı çalışması ise Kurum Han döneminin gelişmelerine de yer vermekle birlikte esas olarak Kurum Han'ın kanunları üzerinde durmakta ve bu kanunları Türk tarihinin bütünlüğü ve Türk töresinin kapsamı içerisinde değerlendirmektedir⁵⁸⁸. Ahmetbeyoğlu hukuka saygılı bir hükümdar olarak nitelediği Kurum Han'ın ülkesindeki hukuk düzenini geliştirmek amacıyla devlet meclisinin de aracılığıyla Türk töresine uygun olarak beş maddeden oluşan kanunlarını yürürlüğe soktuğunu ve bu maddelerin sadece Suidas(Suda) ansiklopedisi isimli Bizans kaynağında bulunduğunu belirtmektedir. Yazar ansiklopedide söz konusu maddeler aktarılırken kaynağın kim olduğuna dair bir bilgi verilmediğini de eklemektedir⁵⁸⁹. Ahmetbeyoğlu, kanunların bütünüyle ele alındığında “adalet, ahlak, asayiş, sosyal adalet ve huzur” gibi ilkelere hareketle oluşturulduğunun dikkati çektiğini de ifade etmektedir.

⁵⁸⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, “Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri”, *Tarih Dergisi*, sayı 35, 1994, s.35-54.

⁵⁸⁵ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.35-40.

⁵⁸⁶ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.41-51.

⁵⁸⁷ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.51.

⁵⁸⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, “Tuna-Bulgar Hanı Krum(803-814) Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, 29-31 Mayıs 1995, Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s.15-27.

⁵⁸⁹ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.19-20.

Yazar, kanunların ağır cezalar içerdiğini belirtirken bu duruma Türk töresinde de rastlanabildiği görüşündedir⁵⁹⁰. Tüm bu hususlara ilaveten söz konusu beş maddenin ayrı ayrı incelenerek Türk töresiyle aralarındaki paralellikler ortaya konulmuştur ve maddelerdeki Türk töresi izlerine dikkat çekilmiştir. Ahmetbeyoğlu'na göre Kurum Han'ın kanunları ile Türk töresinin hükümleri arasındaki uyumun Türk kültürünün zaman ve coğrafyayı aşan boyutta bir devamlılık kabiliyetine sahip olduğunu ancak durağan bir nitelik de taşımadığını ihtiyaçlar çerçevesinde kendisini yenileyebilen dinamik bir özelliği de barındırdığını ortaya koymaktadır⁵⁹¹.

Sevcan Emin'in Tuna Bulgarlarıyla ilgili yüksek lisans tez çalışması ise *Bulgarların Hıristiyanlaşması Süreci* başlığını taşımaktadır⁵⁹². Çalışmanın giriş bölümünde Bulgarların coğrafi ve demografik yapısı ve Bulgar adının kapsamı gibi hususların yanında Bulgarların ve Slavların Hıristiyanlık öncesi sosyal ve toplumsal yapılarıyla birlikte dini inançları da aktarılmıştır. Dini inanç bahsinde Bulgarların Hıristiyanlıktan önce “geleneksel Türk inancı” olan Gök-Tanrı dinini benimsedikleri Slavların ise politeist bir inanç yapısına sahip oldukları ifade edilmiştir⁵⁹³.

Tezin birinci bölümü ise “Hıristiyanlığın Balkanlara Girişi ve Tuna Bulgar Devletinin Kuruluşu” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Hıristiyanlığın Balkanlarda Pavlus ve Andreas'ın faaliyetleri neticesinde yayılmaya başladığı ve bu sürecin Hıristiyanlık üzerindeki Bizans baskısını sonlandıran 313 tarihli Milano Fermanı ve 380 yılında da devletin resmi dini olarak kabul edilmesi ile hızlandığı belirtilmektedir⁵⁹⁴. V. asır sonları ve VI. asır başlarında bölgeye geldiği aktarılan Slavların ise ilk olarak bu dine karşı sert bir tutum takınmalarına karşın gerek Hıristiyanlığı benimsemiş yerli halk gerek Bizans ile olan ilişkileri neticesinde Slavlar arasında da Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı ifade

⁵⁹⁰ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.21.

⁵⁹¹ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.21-27.

⁵⁹² Sevcan Emin, *Bulgarların Hıristiyanlaşma Süreci*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

⁵⁹³ Emin, a.g.t., s.7-15.

⁵⁹⁴ Emin, a.g.t., s.16-21.

edilmektedir⁵⁹⁵. Tuna Bulgar Devleti'nin kuruluşu hakkında ise bu devletin kuruluşundan sonra Kurum Han(803-814) devrine kadar olan gelişmeler yerli halkla ve Bizansla olan ilişkileri de kapsayacak şekilde çalışmada yer bulmuştur⁵⁹⁶.

Tezin ikinci bölümünün başlığı ise “Tuna Bulgar Devletinde Hıristiyanlık”tır. Bu bölümde ilk olarak Hıristiyanlığın Tuna Bulgarları arasında nasıl yayıldığı ele alınmıştır. Bu bağlamda Emin, devletin yerli halkını temsil eden Hıristiyanlarla kurulan ilişkiler, Bizansla olan ticari münasebetler ve Bizansın yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerinin bu dinin Bulgarlar arasında yayılma sebepleri olduğunu belirtmektedir⁵⁹⁷. Çalışmada bahsedilen faktörlerle yayılmaya başlayan Hıristiyanlığın bilhassa Omurtag Han devrinde şiddetli bir takibata uğradığı ve Omurtag'ın ülkesinde yayılan Hıristiyanlık aracılığıyla Bizans'ın devletini zayıflatma düşüncesinde olduğu ifade edilmiştir. Fakat bu dinin önüne geçmek için alınan önlemlerin Hıristiyanlığın yayılışını durdurmadığı da zikredilmektedir⁵⁹⁸. Emin, Tuna Bulgar Devleti'nde Hıristiyanlığın resmi din olarak benimsenmesini ise iç ve dış sebepler ekseninde değerlendirmektedir. İç sebepler bahsinde Emin, toplumun iki farklı etnik ve kültürel taraftan oluşmasına karşı Hıristiyanlığın toplumsal bir türdeşlik oluşturup aynı zamanda da devletin merkezi gücünün artmasını sağlayacak bir çözüm yolu olarak görüldüğünü öne sürmektedir⁵⁹⁹. Dış sebep olarak ise Hıristiyanlığı benimsemiş dönemin Avrupa'sında Tuna Bulgar Devleti'nin yalıtılmış bir pozisyonda yer aldığı ve bu durumun önüne geçerek Avrupa siyasi sisteminin tam manasıyla bir parçası olmak arzusuna işaret edilmekte ve aynı zamanda Bizans ile Frank Krallığının Hıristiyanlığı yayma çabalarından bahsedilmektedir. Tüm bunlara ek olarak Boris'in “...Hıristiyanlığın geleneksel Bulgar inançlarından üstün olduğu” şeklindeki düşüncesinin de Hıristiyanlığın resmi devlet dini olarak kabul edilmesinin nedenleri arasında olduğu iddia edilmektedir⁶⁰⁰. Çalışmada Hıristiyanlığın devlet dini olarak kabul edilmesinden sonraki süreç de bu bölümün

⁵⁹⁵ Emin, a.g.t., s.21-23.

⁵⁹⁶ Emin, a.g.t., s.24-29.

⁵⁹⁷ Emin, a.g.t., s.30-33.

⁵⁹⁸ Emin, a.g.t., s.34-35.

⁵⁹⁹ Emin, a.g.t., s.35-37.

⁶⁰⁰ Emin, a.g.t., s.38-40.

sınırları içinde ele alınmıştır. Bu doğrultuda Hıristiyanlığın resmi olarak benimsenmesinin Bulgarların üst tabakasını oluşturan boyarla bu kararın Bizans hakimiyeti altına girmek olarak değerlendirildiği ve kendilerini destekleyen halkın bir kısmıyla isyan ettikleri ancak Boris taraftarlarınınca sayıları az olan isyancıların kolayca tasfiye edildikleri aktarılmaktadır⁶⁰¹. Bu hususun dışında Hıristiyanlığın kabulünün bazı sonuçları üzerinde de durulmuştur. Emin'e göre bu durum ülkede feodaliteyi güçlendirmiş, Tuna Bulgar Devleti'ne Hıristiyan Avrupa devletleri karşısında eşit statü kazandırmış ve Slavlar ile Bulgarları tek bir kültür etrafında bir araya getirdiği gibi Bulgarların kimliklerini kaybederek Slavlaşma sürecine girmelerine de yol açmıştır. Aynı zamanda devletin hukuk düzeninin de Hıristiyanlığa göre düzenlendiği ifade edilmekte ve Bizans'tan alınan Ekloga ve Nomonakon yasa külliyatlarının ülkede yürürlüğe sokulduğuna değinilmektedir⁶⁰². Tüm bu hususların yanında Boris'in ülkesindeki manevi kaosu ortadan kaldırmak, Bizans hakimiyetinin önüne geçmek ve Bulgarlara has bir kilise oluşturmak gibi gerekçelerle gerek Bizans gerek Vatikan nezdinde gerçekleştirdiği bağımsız bir kilise kurma faaliyetlerine de çalışmada yer verilmiş ve bu sürecin sonucunda İstanbul'a bağlı bir başpiskoposluk olarak Bulgar kilisesinin oluşturulduğu ancak bu durumun Tuna Bulgar Devleti'ne bir tür özerklik sağladığı ve Bizans'ın müdahale yetkisinin önüne geçtiği öne sürülmektedir⁶⁰³.

3.4 İtil Bulgar Tarihi Araştırmaları

3.4.1 Genel Nitelikli Araştırmalar

Türk tarihçiliğinin önemli isimlerinden Akdes Nimet Kurat'ın İtil Bulgarları hakkında da çalışmaları bulunmaktadır. MEB İslam Ansiklopedisi'nde yer alan Kurat'ın "Bulgar" maddesinin Türkiye'de İtil Bulgarlarının tarihi hakkında kaleme alınmış ilk müstakil ilmi çalışmalardan biri olduğunu söylemek mümkündür. Kurat'ın çalışmasının kapsam açısından ise İtil Bulgarlarının siyasi, iktisadi, idari ve kültürel yönlerine odaklanması yönüyle de ülkemizde bu

⁶⁰¹ Emin, a.g.t., s.50-52.

⁶⁰² Emin, a.g.t., s.52-56.

⁶⁰³ Emin, a.g.t., s.52-69.

sahadaki ilk bütüncül çalışmalardan birini teşkil ettiğini ifade edebiliriz⁶⁰⁴. Kurat, çalışmasında Bulgarların kökeninden itibaren başlayarak İtil Bulgar tarihini ele almakta gerek bu konuda gerek İtil Bulgarlarının “Utigur Bulgarları”nın devamı olduğu şeklindeki görüşte tam olarak netlik bulunmadığı belirtilirken bu durumun sebebi olarak ise VI. asrın ortalarından itibaren Karadeniz’in kuzeyindeki siyasi karmaşa işaret edilmektedir⁶⁰⁵. Çalışmada İtil Bulgarlarının Orta İtil sahasına gelişleri ise VI. asır son dönemleri olarak tarihlendirilmekte ancak İtil Bulgarlarının önemli merkezlere uzak olmaları sebebiyle ilk dönemleri hakkında yeteri kadar bilgi bulunmadığı fakat katı olmayan bir şekilde Hazarlara bağlı oldukları ifade edilmektedir⁶⁰⁶. İtil Bulgarlarının ilk dönemlerini bu şekilde açıklayan Kurat, İtil Bulgarlarının Orta İdil sahasına gelişlerinden itibaren yaşadıkları dönüşümlere de işaret etmekte bu coğrafyada yerleşik hayata geçtiklerini, ticari ilişkiler neticesinde İslamiyeti benimsemeye başlayarak kaynakların da İtil Bulgarlarını “camileri ve mektepleri olan, tacir ve çiftçi bir kavim” şeklinde tanımladıkları izah edilmektedir⁶⁰⁷. Bu noktada ilk olarak belirtmek gerekir ki Kurat çalışmasında İslamiyetin benimsenmesi hususunda Mes’udi’nin Almuş Han’ın 922 yılında Müslüman olduğu şeklindeki kaydının gerçeği yansıtmadığını ve bu tarihten önce hem Almuş Han’ın hem de Bulgarların önemli bir kısmının İslamiyeti kabul etmiş olduklarını öne sürmektedir⁶⁰⁸. Ayrıca çalışmada İtil Bulgarlarının iktisadi faaliyetleri de ele alınmakta ve bu doğrultuda onların başta tarım ve ticaret olmak üzere gelişmiş bir iktisadi yapıya sahip oldukları birincil kaynaklardan hareketle ortaya koyulmaktadır⁶⁰⁹. Kurat, İtil Bulgarlarının devlet teşkilatları konusunda yeterli bilgi olmadığını belirtmekle birlikte bu konuda kaynaklarda yer alan kısıtlı bilgiyi ele almasının yanı sıra İtil Bulgarların gerek askeri yönleri gerek devletin genel karakteri hakkında şu görüşleri ortaya koymaktadır: “Ahalinin, bilhassa tabi Fin unsurlarının, tab’an yumuşak ve uysal olduğu bilinen bir cemiyette, şiddetli bir rejime ihtiyaç olmadığı kolayca anlaşılır bir şeydir. Tehlikeli yabancıların da o sıralarda

⁶⁰⁴ Akdes Nimet Kurat, “Bulgar”, *Makaleler*, c. I, haz. Nihat Yazılıtaş-Ahmet Vurgun, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s.203-233.

⁶⁰⁵ Kurat, a.g.m., s.204.

⁶⁰⁶ Kurat, a.g.m., s.205.

⁶⁰⁷ Kurat, a.g.m., s.206.

⁶⁰⁸ Kurat, a.g.m., s.207.

⁶⁰⁹ Kurat, a.g.m., s.212-213.

Bulgarları rahatsız edecek bir durumda olmadıklarına göre, Bulgar ilinde askeri teşkilatın pek yüksek olmadığına hükmetmeliyiz”⁶¹⁰. İdil Bulgar Devleti’nin yapısı ise feodal olarak tanımlanmaktadır. Kurat’a göre bu feodal yapılanma “Suvar, Asgıl, Biler” beylerinin başında Bulgar hanının bulunmasıyla meydana gelmişti⁶¹¹. Yazar tarafından çalışmada İtil Bulgarlarının siyasi ilişkilerine de yer verilmekte ve İtil Bulgar Devleti’nin gerek İslam devletleriyle gerek komşularıyla olan ilişkilerinin genel yapısı da incelenmektedir⁶¹². Bu çerçevede içerisinde Kurat’ın İtil Bulgar Devleti’nin Moğol hakimiyeti altına girmesi hakkındaki düşüncelerine yer vermek gerekmektedir. Kurat’ın bu konudaki görüşü şu şekildedir: “Bu suretle, 1236 veya 1237’de vuku bulan bir darbe ile VI. asır sonlarından beri devam edip gelen Bulgar devleti yıkıldı. Yüksek kültürlü, ziraatı, ticareti, köy ve şehir hayatı inkişaf etmiş olan Türk-İslam devleti, medeniyet bakımından, kendilerine nisbeten “barbar” sayılacak aşağı olan bir kavmin hakimiyetini, tanımak zorunda kaldı”⁶¹³. Çalışmada İtil Bulgarlarının Altın Orda devrindeki durumlarına da değinilmekte ve Bulat-Timur’un 1361 senesinde Bulgar şehrini tahrip ettiği ve bu olayın Timur’a atfedildiğine dikkat çekilmektedir⁶¹⁴. Tüm bu hususların yanında çalışmada İtil Bulgar şehirleri hakkında da bilgi verilmektedir⁶¹⁵. Aynı zamanda bu şehirler hakkında yapılan arkeolojik araştırmalar da çalışmada ele alınmaktadır⁶¹⁶. Bu doğrultuda Kurat, Petro’nun Bulgar şehri harabelerini 1722’de ziyareti sırasında yıkılmamış birçok bina bulunduğunu ancak Hristiyan din adamlarının dini bağnazlık nedeniyle bu kalıntılara ciddi zararlar verdiklerini ifade etmektedir⁶¹⁷. Kurat İtil Bulgar tarihinin nümizmatik ve epigrafik kaynaklarının da üzerinde dururken aynı zamanda dilleriyle alakaları verileri ele almakta bu konuda da kaynakların yetersiz bir niteliğe sahip olduklarını belirtmektedir⁶¹⁸.

⁶¹⁰ Kurat, a.g.m., s.216.

⁶¹¹ Kurat, a.g.m., s.211.

⁶¹² Kurat, a.g.m., s.217-222.

⁶¹³ Kurat, a.g.m., s.221.

⁶¹⁴ Kurat, a.g.m., s.222.

⁶¹⁵ Kurat, a.g.m., s.214-216.

⁶¹⁶ Kurat, a.g.m., s.224-228.

⁶¹⁷ Kurat, a.g.m., s.225.

⁶¹⁸ Kurat, a.g.m., s.228-231.

Akdes Nimet Kurat'ın *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri Tarihi* adlı eserinden İtil Bulgarlarını ele aldığı “İtil Bulgar Hanlığı” alt başlığına sahip bölümün ise Kurat'ın yukarıda ele alınan çalışmasına kıyasla kapsam yönünden daha kısıtlı olmakla birlikte burada bir önceki çalışmasında yer almayan bazı hususlara da değindiği görülmektedir. Bu hususlardan biri İtil Bulgarlarının dönemlerindeki diğer topluluklara kıyasla içinde buldukları gelişmişlik düzeyiyle ilgilidir. Nitekim Kurat bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir: “Bu suretle, Bulgar Devleti, iktisadî hayatı çok taraflı olan ve birbirini tamamlayan, millî servetin artmasına yardım eden esaslar üzerinde kurulmuştur. Burada ziraat, ticaret, avcılık, hayvan beslemek, arıcılık ve zanaatın bir araya geldiğini müşahede ediyoruz. Bulgarlar bu bakımdan kendi devrinin bütün Türk ve bir çok gayri Türk kavimleri arasında en yüksek bir basamakta bulunuyorlardı”.⁶¹⁹ Bu çalışmada farklı olarak İtil Bulgarlarının dini inanışlarının de üzerinde durulmakta ve İtil Bulgarlarının Şamanizmi benimsemiş bir toplulukken İslam dünyasıyla olan ticari ilişkileri neticesinde İslamiyeti benimsedikleri ifade edilmektedir⁶²⁰. Bir diğer farklı nokta ise İtil Bulgarlarının “Kazan Türkleri”nin ortaya çıkışındaki rolleriyle ilgilidir. Kurat, Kazan Türklerinin Kıpçaklar, İtil Bulgarları ve Orta İdil sahasındaki diğer Türk topluluklarının kaynaşmasıyla meydana geldiğini fakat bu oluşum sürecinde Kıpçakların esas ağırlığı teşkil ettiği ve bunun sonucunda da Kazan Türklerinin dilinde Kıpçak unsurların üstün bir konumda bulduklarını öne sürmektedir⁶²¹.

Nadir Devlet'in “İdil Bulgarları” başlıklı çalışmasında İtil Bulgarlarının hem siyasi tarihleri hem de kültürlerini kapsayacak şekilde ana hatlarıyla ele alındığını söylemek mümkündür⁶²². Bu çerçevede içerisinde İtil Bulgarlarının esasen İslamiyet'i benimsedikleri X. asırdan itibaren Kazan Hanlığı'nın kuruluşuna kadar olan süreçteki tarihlerinin üzerinde durulduğu görülmektedir. İtil Bulgarları'nın 1236 yılındaki Moğol ilerleyişinden zarar gördükleri ifade edilse de Altın Ordu devrinde ise İtil Bulgarlarının bu devletin içinde bulunduğu müreffeh vaziyet

⁶¹⁹ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda...*, s.115.

⁶²⁰ Kurat, a.g.e., s.115.

⁶²¹ Kurat, a.g.e., s.118.

⁶²² Nadir Devlet, “İdil Bulgarları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İlmî Müşavir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, c. IX, s. 313-341.

sayesinde gelişme gösterdikleri belirtilmektedir⁶²³. Devlet, Altın Ordu Hanlığı'nın yaşadığı sıkıntıların ve bilhassa da Timur ile olan mücadelenin İtil Bulgarlarının “Kazan ardına” göçmesine neden olduğunu da eklemektedir. Ardından da bu sürecin Kazan Hanlığı'nı meydana getirdiği işaret edilmekte ve İtil Bulgarları ile “Kazan Tatarları” arasındaki kültürel devamlılığa dikkat çekilmektedir⁶²⁴. İtil Bulgarlarının kültürleri bahsinde ise ilk olarak gelişmiş ve bilhassa da Ruslara kıyasla ileri düzeyde bir kültüre sahip oldukları vurgulanırken⁶²⁵ ardından özellikle İdil Bulgar kalıntılarından hareketle gerek bu kalıntıların özelliklerinin gerek de bu çerçevede İdil Bulgar kültürünün başka kültürlerle olan etkileşimlerinin incelendiği söylenebilir⁶²⁶. Ayrıca belirtmek gerekir ki çalışmada bilhassa Bulgar ve Bilyar şehirleri de ele alınmakta bilhassa Bulgar şehri mimari yapıları ve yerleşim özellikleriyle birlikte incelenmektedir⁶²⁷.

İtil Bulgarları sahasında çalışmalara imza atan isimlerden biri ise Nesimi Yazıcı'dır. Yazıcı'nın bu sahadaki çalışmalarından ele alacağımız ilk çalışması ise “İtil(Volga) Bulgar Hanlığı” alt başlığını taşımaktadır. Bu çalışmada İtil Bulgarlarının tarihinin siyasi, iktisadi ve kültürel yönlerini kapsayacak şekilde bütüncül bir yaklaşımla ele alındığını belirtebiliriz⁶²⁸. Ayrıca belirtmek gerekir ki çalışmada Bulgarların menşei, Büyük Bulgar Devleti ve Tuna Bulgar Devleti'ne de kısaca değinilmektedir⁶²⁹. Yazıcı, İtil Bulgarlarının esas olarak Utrigurlar tarafından oluşturulmuş olan Bulgar topluluğu olduğunu ve Orta İtil bölgesine Büyük Bulgar Devleti'nin parçalanmasının ardından VII. asrın son dönemi ile VII. asrın ilk dönemlerinde yerleştiklerini belirtmektedir⁶³⁰. İfade etmek gerekir ki Yazıcı, İtil Bulgar Devleti'nden önce de yarı bağımsız Türk-İslam devletlerinin var olduğuna değinirken İtil Bulgarlarının tam olarak bağımsız ilk Türk-İslam devletini meydana getirdiklerini bilhassa vurgulamaktadır⁶³¹. İtil Bulgarlarının

⁶²³ Devlet, a.g.m., s.324-325.

⁶²⁴ Devlet, a.g.m., s.336-341.

⁶²⁵ Devlet, a.g.m., s.315.

⁶²⁶ Devlet, a.g.m., s.317-325.

⁶²⁷ Devlet, a.g.m., s.326-335.

⁶²⁸ Nesimi Yazıcı, *İlk-Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992, s.63-79.

⁶²⁹ Yazıcı, a.g.e., s.65-68.

⁶³⁰ Yazıcı, a.g.e., s.68.

⁶³¹ Yazıcı, a.g.e., s.63, 70 ve 78.

İslamiyeti benimsemelerinde ticari ilişkilerin etkisini belirten Yazıcı, İslamın Abbasi elçilik heyetinin gelişinin öncesinde de Bulgarlar arasında yayıldığına dikkat çekmektedir. Abbasi Devleti'yle kurulan ilişki ve ardından Abbasi elçilik heyetinin gelişiyile yaşanan süreç, Yazıcı'ya göre belli ölçüde yaygınlık gösteren İslamiyetin yayılma hızına ivme kazandırmıştı. Aynı zamanda yazar İtil Bulgarlarınca İslamiyetin benimsenmesinin yüzeysel değil samimi bir nitelik taşıdığı görüşündedir⁶³². Çalışmada İslamiyetin kabulü ile İtil Bulgar Devleti'nin diğer İslam devletleri ile olan ilişkileri arttırdığı da ifade edilip bu ilişkilere dair bilgi verilirken aynı zamanda bu devletin Ruslarla olan ilişkilerinin de üzerinde durulmaktadır⁶³³. İtil Bulgar Devleti'nin devlet teşkilatı da çalışmada üzerinde durulan bir diğer husustur. Bu konuda eldeki verilerin yetersizliğini vurgulayan Yazıcı, İtil Bulgar Devleti'nin feodal bir yapıya sahip olduğunu belirtmesinin yanında bilhassa bu devletin askeri teşkilat yönünden zayıf olduğunu ifade etmesi dikkat çekicidir⁶³⁴. Nitekim bunu devlet için bir zaaf olarak niteleyen Yazıcı aynı zamanda İtil Bulgarlarının askeri özellikleri hakkında şu görüşleri de ifade etmektedir: “Belki de ekonomik refahın bir sonucu olarak Bulgarlar, eski Türk harpçilik vasıflarını koruyamamışlar, fetihçi olmaktan ziyade vatanlarını koruma gayreti içinde olmakla yetinmişlerdir”⁶³⁵. İtil Bulgarlarının iktisadi hayatlarını de ele alan Yazıcı İtil Bulgarlarının büyük oranda yerleşik hayata geçtiklerini tarım ve ticarete ileri bir noktada olduklarını aynı zamanda dericilik, kürkçülük ve kuyumculuk gibi ekonomik faaliyetlerde bulduklarını ortaya koymaktadır. Söz konusu bahiste yazar çalışmada İtil Bulgarlarının ilk dönemlerinde değişim vasıtası olarak kıymetli kürkleri kullandıklarını ardından çeşitli devletlerin sikkelerini kullandıktan sonra kendi sikkelerini bastıklarını da belirtmektedir⁶³⁶. Değindiği üzere çalışmada İtil Bulgarlarının kültürel çehrelerinin de üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda da İtil Bulgarlarının gelişmiş bir medeniyet düzeyinde oldukları ortaya koyulurken Bulgari mahlaslı birçok bilim adamının bulunmasının da bu duruma işaret ettiği ifade edilmektedir. Aynı zamanda gerek yazılı kaynaklar gerek arkeolojik veriler de yazara göre İtil Bulgarlarındaki

⁶³² Yazıcı, a.g.e., s.68-70.

⁶³³ Yazıcı, a.g.e., s.70-72.

⁶³⁴ Yazıcı, a.g.e., s.72-73.

⁶³⁵ Yazıcı, a.g.e., s.78.

⁶³⁶ Yazıcı, a.g.e., s.73-74.

gelişmişlik düzeyinin göstergelerindedir. Bu çerçeve içerisinde İtil Bulgar şehirlerine değinildiğini de ifade etmek gerekmektedir. İtil Bulgarlarının dilleri de çalışmada işlenmektedir. Bu konuda verilerin yetersizliğine dikkat çeken Yazıcı, dil bilimciler tarafından İtil Bulgarlarının –r’li Oğur Türkçesini konuştuklarının öne sürüldüğü işaret edilmektedir⁶³⁷.

Yukarıdaki çalışmada görüldüğü üzere esas olarak İtil Bulgarlarının İslamiyeti benimseyiş sürecini inceleyen Yazıcı “İdil(Volga) Bulgar Hanlığı’nın Bağımsızlığı Konusu” adlı çalışmasında ise İtil Bulgarlarının hangi dönemden itibaren bağımsız bir devlet oldukları meselesini ele almaktadır. Bu konunun tespit edilmesinin ilk Müslüman Türk devletinin İtil Bulgar Devleti’nin mi yoksa Karahanlı Devleti’nin mi olduğu şeklindeki tartışma için teşkil ettiği önemi belirten⁶³⁸ Yazıcı, bu doğrultuda İbn Fadlan, İbn Rüsteh ve Mes’udi gibi kaynaklar ile dönemin siyasi konjonktüründen yola çıkarak İtil Bulgarlarının Hazarlarla olan ilişkisini ele almakta ve İtil Bulgarlarının VII. asırdan itibaren birçok topluluğa hakimiyetini kabul ettiren Hazarların otoritesini kabul ettiğini ancak “IX. yüzyıl sonlarında, en geç X. yüzyılın başlarından” itibaren bu bağımlılık ilişkisinin ortadan kalktığını ve İtil Bulgarlarının bağımsız hale geldiğini öne sürmektedir⁶³⁹.

İtil Bulgarları hakkında Türkiye’de yapılmış olan ilk yüksek lisans çalışması se İlyas Topsakal tarafından meydana getirilmiştir. Topsakal’ın çalışması *X-XII. Asır İdil(Volga) Bulgarları Tarihi ve İslamiyet* başlığını taşımaktadır⁶⁴⁰. İki bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümü ise “X-XII. Asır İdil Bulgarları Tarihi ve Sosyal Hayatı” başlığına sahiptir. Bölümün sınırları içerisinde ilk olarak Bulgarların kökeni meselesi ele alınmakta ve onların Türk oldukları hususunda herhangi bir şüphe olmadığı belirtilmektedir⁶⁴¹. Bu hususun ardından Bulgarların İtil boyuna göçlerinin üzerinde durulmakta ve bu bölgeye göç

⁶³⁷ Yazıcı, a.g.e., s.75-77.

⁶³⁸ Nesimi Yazıcı, “İdil(Volga) Bulgar Hanlığı’nın Bağımsızlığı Konusu”, *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprıman’a Armağan*, Yayına Hazırlayan: E. Semih Yalçın, Berikan Yayınevi, Ankara 2003, s.694.

⁶³⁹ Yazıcı, a.g.m., s.695-703.

⁶⁴⁰ İlyas Topsakal, *X-XII. Asır İdil(Volga) Bulgarları Tarihi ve İslamiyet*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.

⁶⁴¹ Topsakal, a.g.t.,s.12.

edenlerin ve İtil Bulgar Devleti'ni kuranların esas olarak "Utigur Bulgarları" olduğu ifade edilmektedir⁶⁴². Bölümün kapsamı içinde İtil Bulgar Devleti'nin sınırları da ele alınırken⁶⁴³ İtil Bulgarlarının yaşadığı coğrafyanın birçok yönden elverişli bir konuma sahip olduğu da vurgulanmaktadır⁶⁴⁴. Yine birinci bölümün sınırları içerisinde İtil Bulgar Devleti'nin siyasi tarihi de kuruluş sürecinden başlayarak bu devletin komşularıyla ilişkilerini de kapsayacak şekilde ele alınmaktadır⁶⁴⁵. Bu çerçevede içerisinde İtil Bulgar Devleti'nin ilk Müslüman Türk devleti olarak tanımladığını ifade etmek gerekir⁶⁴⁶. Bahsedilen konuların yanında Bulgar şehirlerinin de üzerinde durulduğunu ve şehirlerin tarihi ve günümüze intikal eden arkeolojik materyaller hakkında bilgi verildiğini söylemek mümkündür⁶⁴⁷. Yazar, Bulgar şehirleri hakkında İtil Bulgar tarihi için en önemli ana kaynak olarak tanımladığı İbn Fadlan'ın eserinde herhangi bir malumat olmamasını ise şu şekilde açıklamaktadır: "Birincisi 922 yıllarında İdil Bulgarları mükemmel anlamda bir şehir hayatına geçmiş değillerdi. Nüfusun önemli bir bölümü, kırlarda barınıyordu. İkinci nedeni ise İbn Fazlan İdil Bulgarlarını yazın gezmişti. Bildiğimiz gibi bütün Türk boyları, yazları kırlarda keçeden yaptıkları çadırlarda yaşıyorlardı. Bu yüzden İbn Fazlan barınak olarak gözlemlediği çadırlardan bahsetmiş, ancak şehirlerdeki ağaç evlerden bahsetmemiştir. Ancak, diğer Arap coğrafyacılardan o dönemde Bulgar şehrinin var olduğunu ve evlerinin de ağaçtan yapıldığını öğrenmekteyiz"⁶⁴⁸. Topsakal çalışmasında İtil Bulgarlarının kültürel hayatlarını da ele almakta ve kültürel açıdan ileri bir düzeye ulaştıklarını belirttiği İtil Bulgarlarının mezar taşları, günümüzde bulunmayan edebi ve tarihi eserler ve Bulgarlardan kaldığı düşünülen halk edebiyatı numuneleri olmak üzere yazılı eserler meydana getirmiş olduğunu da belirtmektedir⁶⁴⁹. Yazar, ayrıca Bulgar alimleri ve eserleri hakkında da bilgi vermektedir⁶⁵⁰. Çalışmada İtil Bulgarlarının kültürleri konusunda mezar taşlarının

⁶⁴² Topsakal, a.g.t., s.17.

⁶⁴³ Topsakal, a.g.t., s.18-20.

⁶⁴⁴ Topsakal, a.g.t., s.20-23.

⁶⁴⁵ Topsakal, a.g.t., s.23-35.

⁶⁴⁶ Topsakal, a.g.t., s.23.

⁶⁴⁷ Topsakal, a.g.t., s.35-49.

⁶⁴⁸ Topsakal, a.g.t., s.37.

⁶⁴⁹ Topsakal, a.g.t., s.51.

⁶⁵⁰ Topsakal, a.g.t., s.52-54.

üzerinde de durulduğu ve Bulgar mezar taşlarının gerek içerikleri gerek hakkında yapılan çalışmalar yönünden incelendiği görülmektedir⁶⁵¹.

Topsakal'ın çalışmasının ikinci bölümü ise “İdil Bulgarları ve İslamiyet” başlığına sahiptir. Bu bölümde ilk olarak Hazarların tarihinin ana hatlarıyla ele alındığı ardından da Hazar Kağanlığı'nın dini çehresinin incelendiği görülmektedir⁶⁵². Yazarın X. asrın ortalarına kadar Bulgarların Hazarlara bağlı kaldığını ve bu nedenle de Hazar Kağanlığı'nın inanç dünyasının üzerinde durulmasını bir gereklilik olarak belirttiğini de ifade etmek gerekir⁶⁵³. Bu doğrultuda Hazar Kağanlığı'nda görülen dinler incelenirken bu konuda ortaya koyulan genel çerçeve şu şekildedir: “Hazar ülkesine ilahi dinlerden, sırasıyla Hristiyanlık, Musevilik ve son olarak da İslamiyetin girdiğini anlıyoruz. Bunlardan Museviliğin, devletin elitini temsil eden sınıfın, İslamiyet ve Hristiyanlığa tüccar ve sanatkarların, Türklerin eski dinine ise orta tabakanın inandığını kaynaklardan anlıyoruz. Hazar ülkesinin ana kitlesini oluşturan Türk unsurunun ise, kendi milli dinleri olan Gök Tanrı dinine bağlı olduklarını belirtebiliriz”⁶⁵⁴. Belirtilen hususlardan sonra ise İtil Bulgarları'nın İslamlaşma süreci incelenmektedir⁶⁵⁵. Bu doğrultuda yazar 922 yılında İslamiyet'in resmi olarak kabulünden önce de İtil Bulgarlarının büyük oranda Müslüman olduklarını belirtmekte ve resmi kabul ile birlikte yönetici sınıfın da bu dini benimsediğini ifade etmektedir⁶⁵⁶. İtil Bulgarlarının İslamlaşması hadisesinin sebepleri üzerinde de duran yazar İdil Bulgarlarıyla ilgili yapılan araştırmalarda bu konuda öne sürülen görüşleri kapsamlı olarak ortaya koymaktadır⁶⁵⁷. İtil Bulgarlarının Müslüman olmasının ortaya çıkardığı sonuçlar da çalışmada ele alınan bir diğer husustur. Bu bağlamda İtil Bulgarlarının İslamlaşma ile birlikte gerek siyasi gerek ekonomik kazanç elde ettikleri belirtilmekte⁶⁵⁸ ve aynı zamanda İslamlaşma hadisesiyle İtil Bulgarlarının kültürel hayatlarında ortaya çıkan dönüşümlere de işaret edilmektedir. Nitekim İslamiyeti benimsemeden önce runik yazıyı kullanan

⁶⁵¹ Topsakal, a.g.t., s.54-61.

⁶⁵² Topsakal, a.g.t., s.62-72.

⁶⁵³ Topsakal, a.g.t., s.65.

⁶⁵⁴ Topsakal, a.g.t., s.72.

⁶⁵⁵ Topsakal, a.g.t., s.73-86.

⁶⁵⁶ Topsakal, a.g.t., s.75.

⁶⁵⁷ Topsakal, a.g.t., s.76-81.

⁶⁵⁸ Topsakal, a.g.t., s.76.

İtil Bulgarlarının İslamlaşma ile süreç içerisinde Arap alfabesini benimsediklerini, yine bu süreçte İslam dini doğrultusunda yeni bir eğitim sisteminin ülkede geliştiği ve tüm bu çerçevede içerisinde İslamiyeti benimsemiş olan diğer ülkelerle ilişkilerin birçok yönden geliştiği de ortaya koyulmaktadır⁶⁵⁹. Çalışmada bu konuda İtil Bulgarlarının İslamiyeti benimsemelerinin tarihi önemine de dikkat çekilmektedir. İlk olarak bu hadise ile Orta İdil coğrafyasında Türk İslam medeniyetinin gelişmeye başladığı ifade edilirken⁶⁶⁰ ardından söz konusu sürecin Kuzey Türklerinin İslamiyeti benimsemesi açısından da önem teşkil ettiği ve karşı karşıya kaldıkları Katolik misyonerlik faaliyetlerine rağmen Başkurtların Bulgarlar aracılığıyla İslamiyeti benimsedikleri belirtilmiştir⁶⁶¹.

Ahmet Taşağıl'ın "İdil Bulgar Hanlığı" adlı ansiklopedi maddesinde ise ana hatlarıyla bütüncül bir İtil Bulgar tarihi ortaya koyulmaktadır. Söz konusu çerçevede içerisinde gerek siyasi gerek iktisadi yönleriyle incelenen İtil Bulgarlarından kalan arkeolojik mirasa da değinilmektedir. Taşağıl'ın çalışmasında İtil Bulgarlarını Türk İslam tarihinin bütünlüğü içerisinde de değerlendirdiği görülmektedir. Bu doğrultuda İtil Bulgarlarının eski Türk devletlerine göre daha hızlı bir şekilde yerleşik hayata geçtikleri, Orta İtil sahasının Hunlar ve Sabarların gelişiyle Türkleşme sürecinin İtil Bulgarları tarafından tamamlandığı belirtilmektedir. Yine söz konusu bağlamda İtil Bulgar Devleti'nin beş buçuk asrı bulan bir siyasi ömre sahip olması ise Orta Asya-Orta Avrupa ekseninde gerçekleşen Türk göçlerinin güzergahı üzerinde bulunmamaları ile açıklanmaktadır. Aynı zamanda İtil Bulgarlarının 922'de İslamiyetin resmi olarak da benimsemesinin onları "İslam dininin Doğu Avrupa'daki temsilcisi" haline getirdiği ifade edilmektedir⁶⁶².

Türkiye'de İtil Bulgar tarihçiliğinin önemli isimlerinden biri ise Dinçer Koç'tur. Koç'un *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti* adlı doktora tezi bu sahada ülkemizde yapılmış tek doktora

⁶⁵⁹ Topsakal, a.g.t., s.83-85.

⁶⁶⁰ Topsakal, a.g.t., s.76.

⁶⁶¹ Topsakal, a.g.t., s.83.

⁶⁶² Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA*, C. XXI, Ankara 2000, s.472-473.

çalışmasıdır⁶⁶³. Çalışmanın birinci bölümü “Bulgarların Kökeni ve İtil Bulgar Devleti’nin Kuruluşu” alt başlığını taşımaktadır. İlk olarak Bulgarların kökeni hakkındaki görüşleri ayrıntılı olarak ele alan Koç, Bulgarların M.Ö II. asırda Kuzey Kafkasya’da Bulgarların bulunduğuyla ilişkin görüşü anakronizm olarak nitelemekte ve Bulgarların Hun boylarıyla birlikte Kuzey Kafkasya’ya ve Karadeniz’in kuzeyine geldikleri şeklindeki V. F. Gening ve A. H. Halikov’un öne sürdükleri tezi benimsemektedir⁶⁶⁴. Büyük Bulgar Devleti’nin kuruluşu ve yıkılışı süreçlerine de değinen⁶⁶⁵ yazar İtil Bulgar Devleti’nin VII. asrın son dönemlerinden X. asra süren göç dalgaları neticesinde Orta İtil boylarına yerleşmiş olan Türk boyları tarafından meydana getirildiğini belirtip bu göçlerin dört büyük dalga şeklinde gerçekleştiğini ifade etmekte ve söz konusu göçlerin nasıl gerçekleştiğini de ele almaktadır⁶⁶⁶. Devleti meydana getiren etnik unsurlar da bu bölüm içerisinde ele alınmış olan bir diğer husustur. Koç, bu noktada İtil Bulgar Devleti’nin çeşitli etnik unsurları barındıran bir konfederasyon niteliği taşıdığını belirtirken bu çeşitlilik içerisinde yer alan Barsıllar, Suvarlar, Barancarlar, Eskiller, Başkurtlar, Kıpçaklar gibi Türk boyları olduğundan bahsetmekte ve Bulgarların kendileriyle akraba olan bahsi geçen boylar gibi gelişmiş bir devlet geleneğine sahip olduklarını ifade etmektedir⁶⁶⁷. Çalışmada devletin sadece Türk boylarından oluşmadığı yerli Fin-Ugor boylarının da devletin unsurları arasında olduğunu belirtilirken bu toplulukların Bulgar etnik kimliğinin oluşmasında katkılarının son derece kısıtlıyken Bulgarların Fin-Ugorlara olan kültürel etkilerinin çok daha fazla olduğu da vurgulanmaktadır⁶⁶⁸. Devletin kuruluşu bahsinde ise Koç’un üzerinde durduğu iki faktör şu şekildedir: “1)Hazar saldırılarından kurtularak Orta İtil’e gelen Bulgarlar, eski devirlere dayanan uzun süreli devlet geleneğine sahiplerdi. 2) M. S. 1. Bin yılın ikinci yarısında Orta İtil’de etno-kültürel ve etno-politik durum son derece karmaşıktı. Bu durum Bulgarların yükselmesinde önemli rol oynamakla kalmamış, İtil

⁶⁶³ Dinçer Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

⁶⁶⁴ Koç, a.g.t., s.21.

⁶⁶⁵ Koç, a.g.t., s.31-46.

⁶⁶⁶ Koç, a.g.t., s.47-56.

⁶⁶⁷ Koç, a.g.t., s.57-61.

⁶⁶⁸ Koç, a.g.t., s.62-64.

kıyılarında yeni bir devletin şekillenmesinde kilit rol oynamıştır”⁶⁶⁹. Bahsi geçen faktörlerle birlikte çalışmada devletin kuruluşu sürecinde ekonomiye önem atfedildiği görülmektedir. Nitekim bu doğrultuda Büyük İtil Yolu ve Harezmi’ye ulaşan kervan yolunun devletin kuruluşundaki ekonomik tesirine değinilirken ekonomik faktörler neticesinde çevre bölgelerdeki Türk nüfus için Orta İtil bölgesinin bir cazibe merkezi haline geldiği, Bulgar aristokrasinin kısa bir zaman aralığında zenginleştiği ve tüm bu şartlar altında da Bulgar Devleti’nin kurulduğu ve idari yapısının şekillendiği belirtilmektedir⁶⁷⁰. Yine devletin kuruluşu bahsinde devletin kurucusu olarak İlteber Almuş’un gösterilebileceği ve onun artan ekonomik ve askeri gücün yanı sıra Hazarların yaşadığı güç kaybıyla birlikte vergi ödemek, çocuk rehin vermek gibi yükümlülüklerle karşı Hazarlara karşı bir bağımsızlık politikası güttüğü ve gerek hutbe okutması gerek para bastırmasının bu duruma işaret ettiği öne sürülmektedir. Tüm bu hususların yanında devletin kuruluşuyla ilgili olarak merkezî politikalar takip edildiği belirtilirken gerek Almuş’un gerek Mümin Bin Hasan’ın boyları itaat altına almak için yürüttükleri mücadeleye de çalışmada yer verilmektedir⁶⁷¹. Ayrıca çalışmanın birinci bölümünde İtil Bulgar Devleti’nin coğrafi konumu, sınırları, komşular ve bulunduğu coğrafyanın bölgeleriyle birlikte şartlarının da ayrıntılı olarak ele alındığını belirtmek gerekir⁶⁷². Bahsedilen çerçevede ise devletin sınırları şu şekilde çizilmiştir: “...İtil Bulgar Devleti, Kama’nın İtil ile birleştiği bölgede Asya ve Avrasya arasındaki ana yolların güzergâhındaki önemli ticaret yolu üzerinde kurulmuştu. Devletin esas toprakları batıda Svyaga Nehri havzası, doğuda Şeşma ve İk nehirlerini aşarak Beloy, hatta Yayık nehirlerine kadar ulaşmaktaydı. Kama Nehri İtil Bulgar Devleti’nin kuzeydeki sınırını oluşturuyordu. Fakat XII. yüzyıldan itibaren devletin kuzey sınırları Meşa ve Kazanka nehirlerine kadar ulaşmıştır. Güneyde ise Bulgar yerleşimleri Jiguli Dağı’na kadar uzanmaktaydı. Ayrıca güney-doğudaki Bulgar-Burtas toprakları Oka Nehri’ne kadar uzanmaktaydı”⁶⁷³.

⁶⁶⁹ Koç, a.g.t., s.64-65.

⁶⁷⁰ Koç, a.g.t., s.65-67.

⁶⁷¹ Koç, a.g.t., s.67-71.

⁶⁷² Koç, a.g.t., s.71-85.

⁶⁷³ Koç, a.g.t., s.85.

Tezin ikinci bölümü ise “İslamiyetin Kabulü ve İtil Bulgar Devleti’nin Siyasi Münasebetleri” başlığını taşımaktadır. Bu bölümün sınırları içerisinde ilk olarak İslamiyet’in İtil Bulgarlarınca benimsenmesi hadisesi sürecin öncesi ve sonrasını da kapsayacak şekilde detaylı bir şekilde incelenmiştir⁶⁷⁴. İslamiyetin İtil Bulgarlarınca benimsenmesini VIII.-X. asırlar arasında tarihlendiren Koç, İslamın esas olarak Orta Asya merkezli olmak üzere İtil Bulgarları arasında yayıldığını ifade etmektedir. Koç, gerek arkeolojik ve epigrafik gerek nüvizmatik verilerin bu duruma işaret ettiğini belirtmesinin yanında İtil Bulgarlarının Hanefi mezhebini benimsemesinin de bahsi geçen düşünceye delil oluşturduğu görüşündedir⁶⁷⁵. Ancak yazar yine bu bahiste İslamın Bulgarlar arasında yayılmasının sadece ticaret eksenli olarak açıklayan görüşü yetersiz olduğunu öne sürmektedir. Yazar’a göre Nesimi Yazıcı’nın İslamiyetin benimsenilmesi hadisesinin esas sebebini İslamın mükemmelliğinde gören ve Bulgarlar arasında yayılma kanallarının arasında başlıca ticaret olmak üzere “tasavvuf, toplum önderlerinin kabul ve teşvikleri, yerli dil ve mahalli unsurların kullanılması, ayrıca evlilik, evlat edinme” gibi vasıtalar da olduğunu öne süren yaklaşım tatmin edicidir⁶⁷⁶. Çalışmada Bulgarların İslamiyet’in kabul etme sebepleri arasında ise ekonomik faktörler başlıca etken olarak tanımlanmasının yanı sıra farklı boylar arasında bir etno-politik bütünleşme sağlama arzusu, Bulgarların İslamiyetle benzer yönleri barındıran Gök-Tanrı şeklindeki inanç yapıları, Hıristiyanlığın gerek bölgelerinde etkisiz olan ve düşmanları Hazarların işbirlikçisi konumundaki Bizans’ın dini olması Yahudiliği ise Hazarların temsil etmesi gibi hususlar olduğu ileri sürülmektedir⁶⁷⁷. Çalışmada İslamiyetin resmi devlet dini olarak benimsenmesi sürecinde Abbasilerle kurulan ilişkiler de ele alınmakta ve 922 senesinde Abbasi halifesinin elçilerinin İtil Bulgar hanına ve hanımına hilat giydirilmesi neticesinde İtil Bulgar Devleti’nin ilk Müslüman-Türk devleti olduğu belirtilmektedir⁶⁷⁸. Koç, İslamiyetin Bulgarlar tarafından resmi olarak da kabul edilmesinin ortaya çıkardığı sonuçları ise şu şekilde ifade etmektedir: “İslamın kabulü eğitim, kültür, bilim ve bir bütün olarak toplumun hızlı bir şekilde

⁶⁷⁴ Koç, a.g.t., s.86-110.

⁶⁷⁵ Koç, a.g.t., s.86-90.

⁶⁷⁶ Koç, a.g.t., s.,88.

⁶⁷⁷ Koç, a.g.t., s.93-95.

⁶⁷⁸ Koç, a.g.t., s.99.

gelişmesinin adeta itici gücü olmuştu. İtil ve Kama kenarlarında şehirler oluşmaya ve büyümeye başlamıştı⁶⁷⁹. “X. yüzyılda runik yazının yerini bilim ve din dili olan Arap yazısı almıştır. Mektepler ve medreseler açılmıştır. İslamiyetin resmi olarak kabulü Yakın Doğu ve Orta Asya ile sıkı münasebetler tesis edilmesine yardımcı olmuştur⁶⁸⁰. Yazar, İslamiyetin kabulüne İdil Bulgar toplumunun pagan inanışında olan kesimince bir ölçüde direnişle yaklaşıldığını ve eski inanışların etkisinin hemen ortadan kalkmadığını da eklemektedir⁶⁸¹. Ancak çalışmada İslamiyetin XI-XII. asırlar arasında tümüyle benimsenildiği ve eski inanışların terk edildiği de vurgulanmaktadır⁶⁸². Koç, İslamiyet’in İtil Bulgarlarınca kabul edilmesinde Ahmet Yesevi’nin de etkisi olduğunu belirtirken bu etkiyi gerek Ahmet Yesevi’nin Divan-ı Hikmet eseri gerek onun müritleri ekseninde açıklamaktadır⁶⁸³.

İtil Bulgarlarının siyasi münasebetleri bahsinde ise ilk olarak Karahanlı ve Gazneli devletleri ile olan ilişkilerinin⁶⁸⁴ ardından da Hazarlarla olan ilişkileri ele alınmıştır. Yazar, İtil Bulgarlarının erken dönemlerinde Hazarlara bağılyken İslamiyetin resmi kabulü ile bağımsızlık hedefinde ilk aşamanın tamamlanmış olduğunu Svyatoslav’ın 965 yılında Hazarlara büyük darbe vuran seferiyle de tam anlamıyla bağımsız hale geldiklerini ifade etmektedir⁶⁸⁵. Koç, Hazar Kağanlığı ile İtil Bulgarları arasındaki tarihi devamlılık hakkındaki düşünceleri ise şu şekildedir: “Yahudiliği bir kenara bırakacak olursak bu yeni devletin Hazar Kağanlığı’nın mirasını da devraldığını söylemek mümkündür. Zira yukarıda da zikrettiğimiz üzere İtil Bulgar Devleti’nin nüfusu Hazar Kağanlığı’nın nüfusuyla özdeşir. Ayrıca göç dalgalarıyla Orta İtil’e gelen bu nüfusun Hazar Kağanlığı’nın zayıflamasında da etkisi olduğu söylenilebilir. Netice olarak şunu ifade etmek mümkündür ki, İtil Bulgar Devleti Hazar Kağanlığı’nın devamı niteliğindedir⁶⁸⁶. İtil Bulgarlarının Ruslarla olan ilişkileri de başlangıç devrinden itibaren detaylı bir biçimde bu bölümün kapsamı içerisinde yer almaktadır. Bu bağlamda her iki güç

⁶⁷⁹ Koç, a.g.t., s.101.

⁶⁸⁰ Koç, a.g.t., s.102.

⁶⁸¹ Koç, a.g.t., s.101-102.

⁶⁸² Koç, a.g.t., s.107.

⁶⁸³ Koç, a.g.t., s.110.

⁶⁸⁴ Koç, a.g.t., s.110-113.

⁶⁸⁵ Koç, a.g.t., s.119.

⁶⁸⁶ Koç, a.g.t., s.120.

arasındaki ticari rekabetten dini temaslara, barış koşullarından savaş koşullarına varana değin çeşitlilik içeren ilişkilerinin tüm yönleriyle ortaya koyulduğu görülmektedir⁶⁸⁷. Ayrıca Koç, “...her iki millet arasındaki münasebetler Müslüman ve Hıristiyan medeniyetlerinin sınırlarında oluşan karmaşık ve huzursuz bir ortamı yansıtmıştır. Burada karşılıklı çıkara dayalı olarak ticaret ön planda tutulmuştur. Elbette ki, askeri ve ideolojik mücadelenin de ilişkilerdeki rolü azımsanamayacak derecede önemli olmuştur. Her iki milletin açlık, katliam gibi en zor anlarında birbirlerine yardım ederek insani ilişkiler kurduklarını da belirtmek gerekir.” ifadeleriyle de iki güç arasındaki ilişkinin genel çerçevesini çizmiştir⁶⁸⁸.

Koç’un çalışmasının üçüncü bölümü ise “Moğol İstilasası ve Sonuçları” başlığına sahiptir. Bu bölümde önce Moğolların İtil Bulgar Devleti’ni nasıl bir süreç ile ortadan kaldırdığının ortaya koyulduğu görülmektedir. Koç, bu hususta ilk olarak Moğolların 1223 yılında gerçekleştirdikleri Deşt-i Kıpçak seferinin üzerinde durmaktadır. Yazar, bu sefer neticesinde Moğolların İtil Bulgarlarınca yenildiğini ve dönemin durdurulamayan gücü olarak görülen Moğollar için ilk yenilgi anlamına geldiğini ifade etmektedir⁶⁸⁹. Moğolların 1227 yılında düzenledikleri ikinci Deşt-i Kıpçak seferinde de İtil Bulgarları tarafından durdurulduğunu belirten yazar İtil Bulgar Devleti’nin Moğol tehlikesine karşı büyük bir dikkatle eğildiğini ve bu tehlikeye karşı koymak için geniş önlemler aldığını da vurgulamaktadır⁶⁹⁰. 1232 yılında düzenlenen Moğol seferi neticesinde ise Aşağı İtil bölgesinin Moğollarca ele geçirilip bu bölgedeki şehirlerin yıkıma uğratıldığı ifade edilmekte ve bu tarihten 1236’ya kadar geçen süreçte Güney Ural yanı ve İtil Nehri’nin aşağı kesimlerinde hakimiyet kuran Moğolların İtil Bulgarlarına başka bir saldırı için bekleyişe geçtikleri belirtilmektedir⁶⁹¹. Koç’a göre İtil Bulgarlarının Moğollar için bu derece önem arz etmelerinin sebebi İtil Bulgar Devleti’nin Avrupa ve Rusya’yı ele geçirme hedeflerinin önünde bir engel teşkil etmesiydi. Nitekim yazar Moğolların İtil Bulgarlarına verdiklerine bu

⁶⁸⁷ Koç, a.g.t., s.121-159.

⁶⁸⁸ Koç, a.g.t., s.159.

⁶⁸⁹ Koç, a.g.t., s.162-164.

⁶⁹⁰ Koç, a.g.t., s.167-169.

⁶⁹¹ Koç, a.g.t., s.171-172.

önemle paralel olarak 1236 yılında İtil Bulgar ordusuna göre oldukça büyük bir mevcudu olan ve önemli Moğol komutanlarını barındıran bir orduyla İtil Bulgarlarını hedef aldığını ve bu sefer neticesinde İtil Bulgarlarının bağımsızlığını yitirdiğini ve bu sürecin İtil Bulgarları için yıkıcı bir süreç arz ettiğini de ortaya koymaktadır⁶⁹². Ancak yazar İtil Bulgarlarının Moğol hakimiyetine hemen teslim olmayıp bağımsızlık maksadıyla ayaklanmalar düzenlediklerini de ifade etmektedir. Yazar ilki 1240 yılında gerçekleşen ve sonuncusu ise 1278 yılında Mengü Timur'un seferiyle son bulan bağımsızlık gayretlerinin de üzerinde durmaktadır⁶⁹³. Koç, Moğol istilasının İtil Bulgarları için ortaya çıkardığı tabloyu ise şu şekilde ortaya koymaktadır: “Moğol istilasını İtil Bulgar Devleti'nin bağımsızlığına son vermesi ve onun halkının ekonomik, siyasi, kültürel vb. faaliyetlerine bir süreliğine ara vermesinin dışında millet özelliğine de tesir ettiği anlaşılmaktadır. Zira istilayla birlikte İtil Bulgarlarıyla meskun coğrafyaya Avrasya'nın geniş bozkırlarında göçebe olarak yaşayan Kıpçak unsurlarının da dahil olmasıyla elit Moğol unsurlarının da katkısını da bir kenara atmadan artık Tatar Türkleri adıyla yeni bir ulusun şekillenmeye başladığını söyleyebiliriz”⁶⁹⁴. Bu bölümde İtil Bulgarlarının Altın Orda Hanlığı içerisindeki konumları da ele alınmaktadır. Bahsedilen çerçevede içerisinde İtil Bulgarlarının bilhassa Mengü Timur döneminde itibaren tamamıyla Altın Orda Hanlığı'nın bir parçası haline geldiği, İtil Bulgar Devleti'nin önemli merkezleri olan Bilyar ve Suvar gibi şehirlerinin aksine Bulgar şehrinin Altın Orda'nın idari ve üretim merkezi olarak yükseldiği ve Bulgarların yaşam sahalarının daralarak Kama yanı çevresinde yoğunlaştıkları ortaya koyulmaktadır⁶⁹⁵. Ayrıca bu konuda yazarın “Kıpçak-Bulgar iyi münasebetleri de bu iki Türk boyunun yakınlaşmasına, İslamlaşarak aynı kültür seviyesine gelmesine ve böylece Altın Orda Hanlığı'nın en önemli dinamiğini teşkil etmesine sebep olmuştur” şeklindeki ifadelerine de yer vermek yerinde olacaktır⁶⁹⁶. Koç, 1359-1379 arasında Altın Orda hanlığının içine sürüklendiği istikrarsızlık döneminde yaşanan iç mücadelelerden İtil Bulgarlarının yaşadıkları toprakların da yoğun olarak etkilendiğini belirtirken ortaya çıkan

⁶⁹² Koç, a.g.t., s.173-179.

⁶⁹³ Koç, a.g.t., s.180-182.

⁶⁹⁴ Koç, a.g.t., s.184.

⁶⁹⁵ Koç, a.g.t., s.186-194.

⁶⁹⁶ Koç, a.g.t., s.198.

otorite boşluğu sebebiyle İtil Bulgarlarına yönelen gerek Novgorodlu eşkıyaların gerek Rus knezlerinin saldırılarına da değinmektedir⁶⁹⁷. Üçüncü bölümün sınırları içinde Timur'un Altın Orda üzerine düzenlediği seferlerin İtil Bulgarları için doğurduğu sonuçlara da yer verilmektedir. Nitekim söz konusu çerçeve içerisinde Timur'un seferleriyle birlikte İtil'in güneyindeki Bulgar bölgelerinin önemini yitirmesi, Kazan şehrinin yükselişi ve Kazan Hanlığı'nın kuruluşunu da kapsayan süreç ortaya koyulmaktadır⁶⁹⁸. Bu noktada yazarın Kazan Hanlığı'nı "Altın Orda'nın bir parçası ve İtil Bulgar Devleti'nin devamı" şeklinde tanımladığını da belirtmek gerekir⁶⁹⁹. Aynı zamanda Kazan Tatarlarının kökenleri üzerindeki görüşlere de çalışmada yer verilerek değerlendirildiği görülmektedir. Yazarın görüşü ise esas olarak şöyledir: "Kazan Tatarlarının bölgedeki tarihi süreçte rol oynayan başta İtil Bulgarları olmak üzere diğer bütün Türk nüfusun torunları oldukları gerçeğidir"⁷⁰⁰

Tezin dördüncü bölümü ise "İtil Bulgar Devleti'nde İdari-Askeri Teşkilat, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat" başlığını taşımaktadır. Başlıktan da anlaşılacağı üzere ilk olarak İtil Bulgar Devleti'nin idari ve askeri teşkilatı ele alınmıştır. Bu çerçeve içerisinde İtil Bulgar Devleti'nin devlet teşkilatının ayrıntılı olarak ele alınıp devlet teşkilatını meydana getiren unsurlar hakkında bilgi verildiğini söylemek mümkündür⁷⁰¹. Koç'un İtil Bulgar Devleti'ni "tipik bir Ortaçağ Türk-İslam devleti" olarak tanımladığını⁷⁰² ve devlet yapılanmasına Türk devlet geleneklerinin yön verdiği hususunu da vurguladığını belirtmek gerekir⁷⁰³. Çalışmada İtil Bulgar devlet yapısının değişken yönü üzerinde de durulduğu görülmektedir. Nitekim bu hususta İslamiyet'in resmi olarak kabulünden sonra hükümdarların "İlteber" unvanının haricinde "Emir" unvanının kullanmaya başladığı belirtilirken⁷⁰⁴ yine devletin geçirdiği değişimle ilgili olarak kuruluş devrinde daha gevşek bir yapı arz eden devlet örgütlenmesinin X. asrın son

⁶⁹⁷ Koç, a.g.t., s.200-202.

⁶⁹⁸ Koç, a.g.t., s.205-208.

⁶⁹⁹ Koç, a.g.t., s.209.

⁷⁰⁰ Koç, a.g.t., s.210.

⁷⁰¹ Koç, a.g.t., s.212-237.

⁷⁰² Koç, a.g.t., s.212.

⁷⁰³ Koç, a.g.t., s.214, 215.

⁷⁰⁴ Koç, a.g.t., s.213.

dönemlerinden itibaren merkeziyetçi bir yapıya ulaştığı ifade edilmektedir⁷⁰⁵. Devlet yapılanmasının unsurları arasında bilhassa ordu teşkilatının oldukça detaylı olarak incelendiği söylenebilir⁷⁰⁶. Ordunun unsurları tek tek ele alındıktan sonra genel yapılanma şu şekilde açıklanmıştır: “...İtil Bulgar ordusunun temelini hakimiyet altındaki asillerin hiyerarşik olarak komuta ettiği atlı askerlerin, hükümdarın sarayında bulunan ve “Haşam” ad verilen muhafız birliklerinin ve bağlı beylerin kuvvetlerinin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan başka “Çirmeş” olarak adlandırıldığı düşünülen komşu halkların askeri kuvvetleri de ona dahildi”⁷⁰⁷. Ordunun yapısının bahsi geçen ifadelerle ortaya koyulmasının yanı sıra devletin gelişmiş bir savunma mekanizması olduğu açıklanmakta ve sayı bakımından çok büyük rakamlara ulaşmayan İtil Bulgar ordusunun bu özelliği ile bağlantılı olarak uzun cephe savaşlarından kaçındığı bunun yerine hızlı darbelerle sonuç almaya çalıştığı belirtilmektedir⁷⁰⁸. Çalışmada İtil Bulgarların taarruz hareketlerine de yer verilirken bu seferlerde maksadın mühim merkezleri ele geçirmek olduğu ifade edilmekte ve Ruslar üzerine düzenlenen 1088, 1107, 1152, 1218 seferleri bu konuda örnek olarak gösterilmektedir⁷⁰⁹. Bahsedilen hususların yanında İtil Bulgarların askeri gücü bahsinde Moğollara karşı 15 yıl mücadele verilmiş olmasının İtil Bulgarların teknik ve taktik açılarından gelişmiş bir noktada olduklarına delil olarak sunulduğunu da ifade etmek gerekir⁷¹⁰. Koç, İtil Bulgarların kullandığı silahları da detaylı olarak incelerken bunların genel yapısı hakkında da değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu bağlamda gerek Ruslarla gerek göçebelerle savaşan İtil Bulgar silahlarının Rus silahlarına kıyasla hafif göçebe silahlarına kıyasla ise ağır ve kendine has bir yapısı olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, İtil Bulgar silah stiline oluşum sürecinde bahsedilen unsurların etkisinin de olduğu öne sürülmektedir⁷¹¹.

Sosyo-ekonomik hayat bahsinde ise ilk olarak İtil Bulgarlarında şehirleşmenin gelişmişliğine dikkat çekildiği ve bu doğrultuda da sosyal yaşamın

⁷⁰⁵ Koç, a.g.t., s.214.

⁷⁰⁶ Koç, a.g.t., s.220-237.

⁷⁰⁷ Koç, a.g.t., s.224.

⁷⁰⁸ Koç, a.g.t., s.226-227.

⁷⁰⁹ Koç, a.g.t., s.227-228.

⁷¹⁰ Koç, a.g.t., s.229.

⁷¹¹ Koç, a.g.t., s.237.

temeli olarak işaret edildiği görülmektedir⁷¹². Bilhassa Bulgar, Bilyar ve Suvar önemli Bulgar şehirleri olarak belirtilirken bu şehirler kuruluşlarından itibaren gerek İtil Bulgar Devleti içinde arz ettikleri önem gerek ekonomik ve mimari yönleri de dahil olmak üzere incelenmiştir⁷¹³. Bahsi geçen hususların ardından İtil Bulgarlarının ekonomik faaliyetlerinin bütüncül bir şekilde ele alındığını söylemek mümkündür. Tüm bu çerçeve içerisinde İtil Bulgarlarının çok çeşitli faaliyet sahalarını kapsayan, üretim kapasitesi ve ürün kalitesinin yüksek olduğu oldukça canlı bir ekonomik hayata sahip oldukları ortaya koyulmaktadır⁷¹⁴. Fakat bu noktada belirtmek gerekir ki çalışmada İtil Bulgarlarının ekonomik yaşamı ele alınırken ticari faaliyetlerin diğer faaliyetlere kıyasla oldukça detaylı olarak üzerinde durulmuştur⁷¹⁵. Nitekim Koç, İtil Bulgarlarının bilhassa uluslararası ticaretteki etkinliklerini şu şekilde ifade etmektedir: “İtil Bulgar Devleti birkaç yüzyıl boyunca Doğu ve Kuzey Avrupa, Orta Asya, Arabistan, İran, Kafkas devletleri arasındaki ticari bağlantıların merkezi olmuş, Kafkasya’dan, Harezm’den, uzak Fars ilinden ticaret gemileri İtil Nehri boyunca gelip gitmişlerdir”⁷¹⁶.

Dördüncü bölümün sınırları içinde son olarak İtil Bulgarların kültürel hayatı ele alınmıştır. Koç’a göre İtil Bulgarlarında oldukça gelişmiş bir ilmi hayat söz konusuydu. Nitekim yazar Bulgar alimlerinin birçok alanda ortaya koydukları eserlerin gerek bu duruma gerek İtil Bulgarlarının kültürel ilişkilerinin genişliğine işaret ettiğini ifade etmektedir. Bu hususta Bulgar şehrinin medresesiyle birlikte önemli bir kültür merkezi olarak tanımlandığı da görülmektedir⁷¹⁷. Çalışmada Bulgar şehirlerinde kalıntıları günümüze kadar bile ulaşan mescitler, mektepler ve medreseler inşa edildiği gerek dini gerek dünyevi ilimlerin okutulduğu bu eğitim merkezlerinin çeşitli ülkelerden gelen öğrencilerinin olduğu ifade edilirken aynı zamanda İtil Bulgar coğrafyasından da önemli İslam merkezlerinde eğitim gören alimlerin olduğu da belirtilmektedir⁷¹⁸. Bu hususların yanında kültürel hayat

⁷¹² Koç, a.g.t., s.238.

⁷¹³ Koç, a.g.t., s.238-250.

⁷¹⁴ Koç, a.g.t., s.250-286.

⁷¹⁵ Koç, a.g.t., s.267-286.

⁷¹⁶ Koç, a.g.t., s.268.

⁷¹⁷ Koç, a.g.t., s.288-289.

⁷¹⁸ Koç, a.g.t., s.298.

bahsinde de İtil Bulgarlarının geçirdiği dönüşüm sürecine işaret edildiğini söylemek mümkündür. Nitekim bu konuda İtil Bulgarlarının ilk olarak runik yazıyı kullandığı ve “İslam dininin yaygınlaşması ve resmi devlet dini olmasıyla birlikte İslam alemiyle olan siyasi ve ticari münasebetlerin artması” gibi sebeplerle runik yazının yerini Arap alfabesinin aldığına dikkat çekilmektedir⁷¹⁹.

Bahsedilen tüm hususların ardından Koç’un çalışmasının İtil Bulgarlarıyla ilgili Türkiye’de yapılmış en kapsamlı çalışma olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim çalışmanın amacı “...bugüne kadar ülkemizde pek fazla bilinmeyen İtil Bulgar Devlet tarihini ana hatlarıyla aydınlatmaktır” ifadeleriyle açıklanmaktadır⁷²⁰. Eserin bütüncül olarak incelenmesinden hareketle yazarın söz konusu hedefe tam manasıyla ulaştığını ifade edebiliriz. Çalışmanın dayanakları noktasında ise yazar “...yöntem olarak İtil Bulgarlarıyla ilgili kayıtlar içeren yazılı kaynakların verdiği bilgileri arkeolojik materyallerle destekleyerek sonuca ulaşmaya çalışacağız” ifadelerini kullanmaktadır⁷²¹. Bu hedef ile de çalışmanın tam olarak örtüştüğünü ve Koç’un çalışmasında başlıca olarak tezin isminden de anlaşılacağı üzere Rus kaynaklarından ve sahanın yazılı ve arkeolojik kaynaklarından geniş bir şekilde faydalandığı ve eserdeki görüş ve düşüncelerin bu dayanak noktalarından hareketle temellendirildiği görülmektedir.

Koç’un İtil Bulgarlarıyla ilgili başka bir çalışması ise “Nüvizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İdil Bulgar Emirleri” başlıklı makalesidir⁷²². Koç, İdil Bulgar tarihi sahasında yazılı kaynakların yetersizliğine değinirken bu noktada arkeolojik materyallerin önemine dikkat çekmekte ve İdil Bulgarlarından kalan paraların İtil Bulgar hükümdarları ve devletin idari yapısı konusunda aydınlatıcı bir nitelik taşıdığını da belirtmektedir. Ayrıca nüvizmatik verilerin İdil Bulgar tarihi araştırmaları için teşkil ettiği önem doğrultusunda İdil Bulgar paralarının yaygınlık gösterdiği geniş coğrafyanın bu devletin ticari faaliyetlerinin kapsamına işaret ettiği, X. asır süresince Almuş Han dışında herhangi bir İdil Bulgar hükümdarının isminin kaynaklarda geçmediği ve bu doğrultuda da Bulgar

⁷¹⁹ Koç, a.g.t., s.291.

⁷²⁰ Koç, a.g.t., s.V.

⁷²¹ Koç, a.g.t., s. 1.

⁷²² Dinçer Koç, “Nüvizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İdil Bulgar Emirleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 187, Ağustos 2010, s.223-236.

paralarının yol gösterici olduğu gibi hususlardan da bahsedilmektedir. Çalışmada aynı zamanda İdil Bulgarlarının para basım süreçleri de açıklanmaktadır. Koç, İdil Bulgarlarının ilk olarak Sasani, Emevi, Abbasi ve Samani paralarını kullandıklarını, ardından ise X. asır başlarında devletin şekillenme sürecinde kendi paralarını basmaya başladıklarını ve bu durumun ekonomik olduğu kadar siyasi anlam da taşıdığı, devletin ortaya çıkışının belgesini teşkil ettiğini ifade etmektedir⁷²³. Bahsedilen tüm bu hususların ardından ise çalışmada İdil Bulgarlarında kalan paralar adına basıldıkları ismin doğrultusunda sınıflandırılarak İdil Bulgar tarihinin bütünlüğü içerisinde ve sahanın yazılı kaynakları da kullanılarak değerlendirilmektedir⁷²⁴. X. asrın aksine XI- XII. asırlarda doğu ülkelerinde baş gösteren gümüş darlığı nedeniyle İdil Bulgarlarının para basımlarında kesintinin ortaya çıktığı ve bu nedenle söz konusu zaman aralığındaki İdil Bulgar yöneticilerini nümizmatik verilerden hareketle belirlemenin zorluğu da çalışmada dikkat çekilen bir diğer husustur⁷²⁵.

Osman Karatay'ın İtil Bulgarları hakkında da çalışmaları bulunmaktadır. Bu doğrultuda Karatay'ın ele alacağımız ilk çalışması "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları –Altın Orda Öncesi Dönem-" başlıklı makalesidir. Karatay, bu çalışmasının kapsamı içerisinde İtil Bulgarlarına da yer vermekte ve İtil Bulgar tarihini Bulgarların Orta İdil bölgesine yerleşmelerinden Moğol ilerleyişine dek olan dönemdeki faaliyetlerini dil, iktisadi faaliyetler ve din gibi hususları da göz önünde bulundurarak ortaya koymaktadır⁷²⁶. Yazar, çalışmada söz konusu çerçevede İtil Bulgarlarının esas olarak Oğur-Bulgarca lehçesi konuştuklarına işaret ederken iktisadi faaliyetler konusunda ise "yerleşik ve ziraatçı-tüccar" bir niteliğe sahip olduklarını belirtmekte ve gelişmiş şehir hayatlarına da dikkat çekmektedir⁷²⁷. Din bahsinde ise Karatay İtil Bulgarlarının İslamiyet'le olan temaslarını tarihlendirmenin zorluğuna dikkat çekmekte fakat 922 yılında Almuş Han'ın Abbasi elçilik heyetinin ziyareti sırasında Müslüman olduğunu ifade

⁷²³ Koç, a.g.m., s.224-225.

⁷²⁴ Koç, a.g.m., s.225-233.

⁷²⁵ Koç, a.g.m., s.233.

⁷²⁶ Karatay, "Doğu Avrupa Türk...", s.41-46.

⁷²⁷ Karatay, a.g.m., s.43-44.

ederken İslamiyet'in 9. yüzyılın ilk dönemlerinde İtil Bulgarlar arasında yerleşmiş olduğunu da belirtmektedir⁷²⁸.

Karatay'ın İtil Bulgarlarıyla ilgili bir diğer çalışması ise "Toros Bulgarları Anadolu'ya Nereden Geldi?" başlıklı makalesidir. Karatay, bu çalışmasında başlıca Karamanoğlu Alaaddin Bey(1355-1398) tarafından Yarcani'ye yazdırılmış olan Farsça Karaman şehnamesinin daha sonra Şikari isimli Osmanlı memurunun Türkçeye çevirdiği nüshasından hareketle XIII. asırda Anadolu'daki Bulgar varlığını ortaya koymaktadır. Yazar ayrıca söz konusu Bulgar varlığının tek delili olarak Yarcani'nin eserini sunmamakta aynı zamanda gerek kimi yer adları ve yazılı kaynakların da bu duruma işaret ettiğini ifade etmektedir. Karatay, Toros çevresindeki Bulgarların Karamanoğullarına bağlı olduğunu ve onların askeri güçlerinin önemli bir parçasını teşkil ettiklerini öne sürerken Karamanoğullarının Bulgar dağları çevresinde yoğunlaşmaları ile Türkmen kimliği içinde erimeye başladıkları hususunun düşünülebileceği görüşündedir. Çalışmada bu noktaların yanında Toros Bulgarlarının Türk ve Müslüman kimliklerinde şüphe olmadığı vurgulanırken onların kökenini Slavlıkla açıklamanın ise herhangi bir dayanaktan yoksun olduğu belirtilmektedir⁷²⁹. Tüm bu çerçevede içerisinde ise başlıktan görüleceği üzere çalışmada da esas olarak bu Bulgarların kökeni ele alınmaktadır. Bu doğrultuda da gerek Mes'udi, Yakut el-Hamevi ve çeşitli yazılı ve çağdaş kaynaklardan gerekse de konu hakkındaki araştırmalardan yola çıkılarak İtil Bulgarlarından birtakım memnuniyetsizlikler sonucu kopan bir parçanın Orta Tuna boyuna geldikten sonra burada X. asrın ilk yarısında Bizans ile mücadele halindeki Araplarla karşılaşmalarının ardından onlar tarafından ikna edilerek Çukurova bölgesine göç ettikleri kapsamlı bir tarihi çerçevede öne sürülmektedir⁷³⁰. Ayrıca yazar Toros Bulgarları'nın dillerinin üzerinde de durmakta ve onların "...Oğuz ve Kıpçaklarca anlaşılan Ortak Türkçeden bir lehçe" konuştuklarını öne sürmenin tarihi zeminle uyduğu görüşündedir. Tüm bu hususların yanında Karatay'ın Toros Bulgarlarının Anadolu Türk tarihi içerisindeki önemine dair düşüncelerinin dikkat çekici olduğunu söyleyebiliriz.

⁷²⁸ Karatay, a.g.m., s.44-45.

⁷²⁹ Osman Karatay, "Toros Bulgarları Anadolu'ya Nereden Geldi?", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, sayı 1, 2011, s.67-70.

⁷³⁰ Karatay, a.g.m., s.70-77.

Yazara göre Toros Bulgarları Anadolu'nun ilk Müslüman Türk yerleşimcileri ve Anadolu'nun Türkleşmesi sürecini Çukurova bölgesinden başlatan aktörlerdir⁷³¹.

3.4.2 İtil Bulgar Tarihinin Kaynakları Üzerine Araştırmalar

"Divanü Lügat-it Türk'te İdil Bulgarları Hakkında Verilen Bilgiler Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı bildirisini de Dinçer Koç'un İtil Bulgarları hakkındaki bir diğer çalışmasıdır. Yazarın bu çalışmasında Kaşgarlı Mahmut'un İtil Bulgarları hakkında eserinde vermiş olduğu bilgileri İtil Bulgarları ve Orta İdil tarihinin bütünlüğü içerisinde incelediği görülmektedir⁷³². Bu doğrultuda ilk olarak *Divanü Lügat-it Türk'te* yer alan Bulgar ve Suvar şehirlerinin Hazar'ın kuzeyi ve aşağı İdil çevresinde konumlandırılmasına rağmen arkeolojik verilerin bu şehirlerin Orta İdil boyunda olduğunu ortaya koyduğu ifade edilmektedir. Söz konusu yanlışlığın sebebi ise Koç'a göre Kaşgarlı Mahmut'un bu şehirlerde bulunmaması ve bilgi eksikliğidir⁷³³. Bu hususun ardından Hazar Denizi'nin Bulgar adıyla belirtilmesi ise yazar tarafından Hazar çevresindeki Bulgarların yoğun varlığıyla açıklanmaktadır⁷³⁴. Bahsedilen noktaların ardından Kaşgarlı Mahmut'un İtil Bulgar Devleti'nin nüfusunun dili hakkında verdiği bilgilerin İtil Bulgarların dilinin dönemin genel Türkçesinin yapısıyla örtüşen nitelik taşıdığına işaret ettiği belirtilip ardından bu hususu İtil Bulgar tarihinin ve dilinin de doğruladığı kapsamlı bir çerçeve içerisinde ortaya koyulmaktadır⁷³⁵.

İtil Bulgarlarıyla ilgili bir diğer çalışma da Hasan Demiroğlu'nun "İtil Bulgarlarında Tarım Aletleri" başlıklı makalesidir⁷³⁶. Çalışmada İtil Bulgarlarında tarımın oldukça gelişmiş bir düzeyde olduğu belirtilmektedir. Nitekim Rus yıllıklarının da bu duruma delil oluşturduğu ifade edilmekte ve 1024'te Suzdal'da meydana gelen kıtlık karşısında İtil Bulgarlarının Ruslara yaptığı ekmek yardımı bu doğrultuda örnek olarak sunulmaktadır⁷³⁷. İtil Bulgarlarının tarımda yüksek bir

⁷³¹ Karatay, a.g.m., s.77.

⁷³² Dinçer Koç, "Divanü Lügat-it Türk'te İdil Bulgarları Hakkında Verilen Bilgiler Üzerine Bir Değerlendirme", VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı IV, 30 Eylül- 04 Ekim 2013, Haz. Mustafa Özkan, Enfel Erdoğan, İstanbul, s.581-589.

⁷³³ Koç, a.g.m., s.582.

⁷³⁴ Koç, a.g.m., s.583.

⁷³⁵ Koç, a.g.m., s.583-588.

⁷³⁶ Hasan Demiroğlu, "İtil Bulgarlarında Tarım Aletleri", İSTEM, sayı 18, 2011, s.49-63.

⁷³⁷ Demiroğlu, a.g.m., s.51-52.

düzeyde bulunmasında at ve öküz gibi hayvanların ehlileştirilmesinin etkisine de değinen yazar, Ufa, Kazan ve Samara çevrelerinde yapılan arkeolojik araştırmalarda İtil Bulgarlarına ait tarım aletleri bulunduğunu ve Kazan Devlet Üniversitesi'nde bu konuda çalışmalar gerçekleştirildiğini de ifade etmektedir⁷³⁸. Bahsedilen hususların ardından İtil Bulgarlarının gerek toprağı işlemek gerek hasat için kullandıkları tarım aletleri fiziksel özellikleri de ortaya koyularak ele alınmıştır⁷³⁹. Bu çerçevede içerisinde İtil Bulgarlarının kullandığı tarım aletlerinin dönemin en ileri noktasını temsil ettiğine işaret edilirken⁷⁴⁰ aynı zamanda daha fazla verime ulaşabilmek adına bölgelere göre farklılık gösteren tarım aletleri kullandıkları da belirtilmektedir⁷⁴¹. Belirtmek gerekir ki çalışma İtil Bulgar tarım aletlerinden örneklerin sunulduğu dokuz adet görsel de içermektedir⁷⁴². Yazarın İtil Bulgarlarıyla ilgili “İtil Bulgarlarından Günümüze Kalan Tarihi Materyaller” başlıklı çalışmasında da çeşitli arkeolojik kalıntıların on adet görseli bulunmaktadır⁷⁴³.

İdil Bulgarları hakkında bir diğer çalışma ise Gözde Sazak'ın “Petersburg Ermitaj Devlet Müzesindeki Doğu Avrupa Türk Bakiyelerinden İdil-Bulgar Türklerine Ait Eserlerin İncelenmesi” başlıklı makalesidir⁷⁴⁴. Sazak'ın çalışmasında ilk olarak İdil Bulgar tarihini ve Gök Tanrı inancını ana hatlarıyla ele aldığı görülmektedir⁷⁴⁵. Çalışmada ardından ise makalenin esas konusunu oluşturan Ermitaj Devlet Müzesi'nde sergilenen İdil Bulgarlarına ait üç adet gümüş tabak detaylı bir şekilde incelenmektedir. Bu çerçevede bu tabaklar hakkındaki çalışmalara da değinen Sazak, Rus alimlerin söz konusu eserler hakkındaki çalışmalarını şu şekilde ifade etmektedir: “Rus ilim adamlarının araştırma konumuz olan üç tabak için vardıkları sonuç; tabakların İdil

⁷³⁸ Demiroğlu, a.g.m., s.52.

⁷³⁹ Demiroğlu, a.g.m., s.52-56.

⁷⁴⁰ Demiroğlu, a.g.m., s.54.

⁷⁴¹ Demiroğlu, a.g.m., s.56.

⁷⁴² Demiroğlu, a.g.m., s.56-62.

⁷⁴³ Hasan Demiroğlu, “İtil Bulgarlarından Günümüze Kalan Tarihi Materyaller”, *Osmanlı'nın İzinde Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, haz. Feridun M. Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, c I, s.551-559.

⁷⁴⁴ Gözde Sazak, “Petersburg Ermitaj Devlet Müzesindeki Doğu Avrupa Türk Bakiyelerinden İdil-Bulgar Türklerine Ait Eserlerin İncelenmesi”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. XVI, sayı 2, 2014, s.177-198.

⁷⁴⁵ Sazak, a.g.m.,s.177-184.

Bulgarlarına ait oldukları; İdil Bulgarlarının sanat için madeni kullanmalarının temelini M.Ö. 1000’li yıllardan itibaren Sibirya-Ural hattına dayandığı; tabakların içindeki ikonografik ve üslub olarak M.Ö 1.000’den X. yüzyıla kadar Ural ekolüne dayandığıdır”⁷⁴⁶. Tüm bu hususların ardından bu eserler görselleri de sunularak hangi açılardan sergilenmelerinin doğru olacağına varana değin geniş bir kapsam içerisinde değerlendirilmektedir. Tabakların üzerinde yer alan figürlerin eski Türklerin inanç dünyalarının ve mitolojilerinin bütünlüğü içerisinde üzerinde durulmakta ve eski Türklere ait diğer arkeolojik materyallerle de olan benzerliklerine işaret edilmektedir. Tüm bu çerçevede çalışmada eski Türklerin inanışları çerçevesinde önem kazanan sembollerin İtil Bulgarlarındaki varlığı ve bu durumun makalede ele alınan üç gümüş tabağın barındırdığı figürlerde de görülebileceği hususiyetinin ortaya koyulduğunu söylemek mümkündür⁷⁴⁷.

3.4.3 Siyasi Tarih Araştırmaları

Erdoğan Merçil’in *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi* adlı eserinde de İtil Bulgar Devleti tarihinin “İtil(Volga) Bulgar Devleti alt başlığı altında kısaca ele alındığı görülmektedir⁷⁴⁸. Bu doğrultuda ana hatlarıyla İtil Bulgarlarının tarihi üzerinde durulurken⁷⁴⁹ kimi araştırmacıların Mısır’da kurulanlar hariç Karahanlıları ilk Müslüman-Türk devleti olarak tanıdığı kimi araştırmacılar tarafından ise İtil Bulgar Devleti’nin ilk Müslüman-Türk devleti olarak kabul edildiği belirtilmektedir⁷⁵⁰.

Yazıcı, “İlk Türk-İslam Devleti İdil(Volga) Bulgar Hanlığında İslamiyet ve Bağımsızlık Meseleleri” başlıklı çalışmasında ise yukarıda bahsedilen

⁷⁴⁶ Sazak, a.g.m., s.185.

⁷⁴⁷ Sazak, a.g.m., s.185-198.

⁷⁴⁸ Erdoğan Merçil’in bu eseri ilk olarak 1985’te yayınlanmış ancak yazar tarafından daha sonraki baskılarında bazı ekleme ve güncellemeler yapıldığı ifade edilmektedir. Biz de çalışmamızda 2017 tarihli baskıyı kullandık. Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s.9.

⁷⁴⁹ Merçil, a.g.e., s.27-30.

⁷⁵⁰ Merçil, a.g.e., s.27.

çalışmaları doğrultusunda İtil Bulgarlarının söz konusu yönlerini ele almasının⁷⁵¹ yanı sıra aynı zamanda ilk Türk-İslam devletinin hangi devlet olduğu yönündeki ortaya atılmış görüşleri de incelemekte bu doğrultuda da Hazarlarda Müslümanların hiçbir zaman çoğunluğu teşkil etmediği ve Tolunoğulları Devleti'nin ise halk tabakasının esas olarak Türkler tarafından meydana getirilmediği hususlarına dikkat çekilirken bu bağlam içerisinde bu devletlerin ilk Türk-İslam devleti olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etmektedir. Çalışmada Karahanlılar da yine aynı çerçeve içerisinde değerlendirilmekte ve Karahanlıların ancak Satuk Buğra Han'ın oğlu Baytaş Arslan Han devrinden itibaren Türk-İslam devleti olarak kabul edilebileceğini belirtip bu yönüyle de Karahanlılar İtil Bulgarlarının ardından ikinci Türk-İslam devleti olarak tanımlanmaktadır⁷⁵².

3.4.4 Kültür ve Din Tarihi Araştırmaları

Yazıcı'nın İtil Bulgarları hakkındaki başka bir çalışması ise “İdil(Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslamiyet” başlığını taşımaktadır. Bu çalışmada İtil Bulgarlarının İslamiyetle olan ilişkileri ve İslamı benimsemeleri başlangıcından itibaren İslamiyetin yayılış şekillerinin ve din değiştirme olaylarının çerçevesi içinde kapsamlı bir şekilde ele alındığını ifade edebiliriz⁷⁵³. Yazıcı çalışmasında Türkiye'de İtil Bulgarları hakkında yapılan çalışmaların nicelik ve nitelik yönünde eksiklikler barındırdığını belirtirken bilhassa İslamiyetin benimsenmesi ve İtil Bulgar Devleti'nin bağımsızlığı konusunda birbiriyle uyuşmayan yaklaşımlar bulunduğunu kendisinin ise bu çalışmasında İslamiyetin benimsenmesi hadisesinin üzerinde durduğuna değinmektedir. Bu doğrultuda bahsedildiği üzere din değiştirme hadisesinin tabiatını da göz önünde bulunduran yazar bir toplumun din değiştirmesinin tek bir tarih üzerinden açıklanamayacağını ve bütünüyle bir geçişin de söz konusu olamayacağını öne sürmektedir. Nitekim çalışmada IX. asrın son döneminde geniş bir ölçüde İtil Bulgarlarının İslamiyeti benimsediğini ancak bu sürecin 922'de resmi olarak da İslamiyetin kabulünün

⁷⁵¹ Nesimi Yazıcı, “İlk Türk-İslam Devleti İdil(Volga) Bulgar Hanlığında İslamiyet ve Bağımsızlık Meseleleri”, *Volga- Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti Beşinci Uluslararası Sempozyumu*, Kazan 14-16 Haziran 2012, ed. Halit Eren, IRCICA, İstanbul 2015, s.149-165.

⁷⁵² Yazıcı, a.g.m., s.165-172.

⁷⁵³ Nesimi Yazıcı, “İdil(Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslamiyet”, *Türkler*, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 394-408.

ardından farklı bir boyuta ulaşmakla birlikte devam eden bir nitelik arz ettiği görüşüne yer verilmektedir⁷⁵⁴. İslamiyetin benimsenmesi hadisesinde çalışmada bu konudaki esas faktör olarak İslam dininin bizatihi kendisi olduğu ifade edilirken aynı zamanda “ticaret, tasavvuf, toplum önderlerinin kabul ve teşvikleri, yerli dil ve mahalli unsurların kullanılması, ayrıca evlilik, evlat edinme” İslamın yayılmasındaki diğer unsurlar arasında olduğu öne sürülürken İtil Bulgarları söz konusu olduğunda ise bunların arasında en etkilisinin ise ticaret olduğu zikredilmektedir⁷⁵⁵. Bahsedildiği üzere çalışmada İslamiyetin yayılış örneklerine de yer verilmekte ve gerek İslamiyet gerek diğer dinlerin yayılması hususunda ticaretin işlevine örnekler sunulmaktadır. İtil Bulgarlarının İslamiyeti benimseme sürecinde çalışmada Hazarların Müslümanlarla olan ilişkileri içerisinde de İtil Bulgarlarının İslamı tanıyıp Müslüman oldukları belirtilirken esas olarak İtil Bulgarlarının bilhassa ticaret yoluyla Müslümanlarla kurduğu ilişkilere önem atfedilmekte ve bu doğrultuda da İtil Bulgarları ve İslam dünyası arasındaki ticaret kapsamlı olarak açıklanmaktadır⁷⁵⁶. Çalışmada ticari ilişkilerin yanında İslamlaşma sürecinde Ahmed Yesevi etkisine de dikkat çekilmekte ve bu süreçte Ahmed Yesevi’ye bağlı müritlerin de rol aldığı belirtilmektedir⁷⁵⁷. Tüm bu hususların yanında çalışmada Yazıcı, İtil Bulgarlarının İslamiyeti benimsemesi konusunda sahabelerin de rol aldığı rivayetleri incelemekte ve bu gibi rivayetlerin menkıbevi özellik taşıdığını belirtmekle birlikte menakıbnamelerin tarihi birer kaynak olarak taşıdığı önemi de örnekleriyle ortaya koymakta yine de bu kaynaklardan çeşitli ipuçları elde edebileceğine işaret etmektedir. Bu doğrultuda Yazıcı Şihabüddin Mercani’nin Hz.Muhammed tarafından Bulgar veya Hazar Türklerine Türkçe bir tebliğ mektubu yollanmış olduğu görüşüyle ilgili tartışmaların da üzerinde durmakta ve tüm bu çerçevede içerisinde Bulgarların İslamiyeti benimsemelerinin başlangıç noktasının erken dönemler olduğu sonucunun çıktığını öne sürmektedir⁷⁵⁸.

⁷⁵⁴ Yazıcı, a.g.m., s.394.

⁷⁵⁵ Yazıcı, a.g.m., s.395.

⁷⁵⁶ Yazıcı, a.g.m., s.396-400.

⁷⁵⁷ Yazıcı, a.g.m., s.404-405.

⁷⁵⁸ Yazıcı, a.g.m., s.401-404.

Zekeriya Kitapçı'nın *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet, Hazarlar, Burtaşlar, Bulgarlar ve Başkurtlar ve Harzem Türkleri* adlı eseri de İtil Bulgarlarının da ele alındığı çalışmalardan biridir⁷⁵⁹. Kitabın adından da anlaşılacağı üzere kitapta müstakil olarak İtil Bulgarlarına odaklanılmamaktadır. Kitabın “Bulgar Türk Boyları Arasında İslamiyet” başlıklı üçüncü bölümünde İtil Bulgarlarının İslamlaşma süreçleri ele alınmaktadır⁷⁶⁰. Bu bölümde kısaca Bulgarların da tarihine değinildikten⁷⁶¹ sonra İtil Bulgarlarının İslamiyet ile olan ilişkileri ilk olarak Hz. Peygamber döneminde sahabeler aracılığıyla İtil Bulgarları ile ilişki kurulduğu yönündeki rivayetler ekseninde ele alınmış ve Şihabüddin Mercani'nin Hz. Peygamber'in Bulgar ve Hazar Türklerine mektup yazmış olabileceği şeklindeki görüşüne karşı çıkılarak bu mektubun muhatabının Türkistan coğrafyasındaki Türkler olabileceği ifade edilmiştir⁷⁶². Çalışmada İtil Bulgarlarının buldukları coğrafi konum itibariyle canlı bir ticari hayata sahip oldukları, bunun neticesi olarak İslam dünyasıyla da temas kurdukları ve bu ilişkiler neticesinde birçok coğrafyada gerçekleşenin aksine İslamiyet'in İtil Bulgarları arasında barışçıl ve huzurlu bir atmosfer içinde yayıldığı ifade edilmektedir. Kitapçı'ya göre bu yayılma üç istikamet üzerinden gerçekleşmişti. Bunlar; “Azerbaycan ve Kafkasya istikameti”, “Hazar denizinden bağlantılı olarak sürdürülen İtil nehri yolu” ve “Türkistan'dan “İpek Yolu” bağlantısı ile gelen “Harzem Kara Yolu” olarak sınıflandırılmıştır⁷⁶³. Bu noktada “Harzem Kara Yolu” ile birleşen Kuzey Ticaret Yolu'na büyük önem atfedildiği ve “Bulgar İslam Destanı” olarak tanımlanan İtil Bulgarlarının İslamlaşma sürecinde bu yolun da “İslam Hidayet Yolu”, “tarihi hidayet yolu” gibi ifadelerle nitelendiği görülmektedir⁷⁶⁴. İtil Bulgarlarını İslamiyet'e ulaştırmanın ise ordular olmadığını vurgulayan Kitapçı bu ulaşımı sağlayan aktörleri ise tanımlaması şu şekildedir: “Onlar nur yüzlü İslam alimleri, Müslüman tacirler, ak saçlı, ak sakallı gözleri cennet ehlini müjdeleyen Türkmen dervişleri, erenler, evliyalar, hulasa buna gönül

⁷⁵⁹ Çalışmanın ilk baskısı 2005'te yapılmıştır. Biz ise 2013 tarihli baskısından faydalandık. Zekeriya Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet, Hazarlar, Burtaşlar, Bulgarlar ve Başkurtlar ve Harzem Türkleri*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2013.

⁷⁶⁰ Kitapçı, a.g.e., s.159-249.

⁷⁶¹ Kitapçı, a.g.e., s.159-161.

⁷⁶² Kitapçı, a.g.e., s.164-173.

⁷⁶³ Kitapçı, a.g.e., s.175-181.

⁷⁶⁴ Kitapçı, a.g.e., s.182-183.

veren herkes, buralarda yaşayan insanların gönül dünyasını, Allah'ın nuru ile aydınlatması için yoğun bir tebliğ ve irşad faaliyetine girişmişler ve neticede binlerce, on binlerce kimse de Müslüman olmuşlardır”⁷⁶⁵ Yine bu doğrultuda belirtmek gerekir ki Kitapçı, İslamiyet'in Bulgarlara Arap yarımadası üzerinden değil Orta Asya merkezli olarak ulaştığını ve bunun neticesinde de Orta Asya'da olduğu şekilde İtil Bulgarlarının mezhep olarak amelde Hanefiliği itikatta ise Maturidiliği benimsediklerini ifade etmiştir⁷⁶⁶.

Yukarıda bahsedilen hususların ardından İslamiyet'in İtil Bulgar Devleti'nin resmi dini haline gelmesi sürecinin “Kara Bulgar”larla bağlantılı olarak tasvir edildiği görülmektedir. Bu çerçevede Kara Bulgar hükümdarı Aydar Han'ın kuvvetli imana sahip bir Hazar Türkü olarak tanımlanan Abdullah b. Baştu'nun çağrısıyla Müslüman olduğu ardından Aydar Han'ın Abdullah ismini verdiği oğlu Cılkı Han'ın babasının ölümünden sonra hükümdar olduğu belirtilmektedir. Kitapçı, Cılkı Han'ın hükümdar olduktan sonra herkese İslamiyet'i benimsetmek için baskıcı bir politika takip ettiği ve bunun sonucunda zor durumda kaldığı bu şartlar altında Cılkı Han'ın yönünü İtil coğrafyasına çevirerek İtil Bulgar topraklarını tamamıyla ele geçirdiğini ve “İslam sancağı ve hanlık tuğlarını” Bulgar şehrine dikerek bu coğrafyada hakimiyet kurduğunu da ifade etmektedir⁷⁶⁷. Değnilen noktaların ardından babası Cılkı ve dedesi Aydar gibi dindar bir Bulgar hanı olarak tanımlanan ve Mercani'den hareketle çalışmada Bilgevar Han olarak adlandırılan Almuş Han'ın Abbasi halifesi ile kurmuş olduğu ilişkilerin üzerinde durulmakta ve karşılıklı elçilik faaliyetleri aktarılmaktadır. Bu doğrultuda çalışmada İbn Fadlan'ın da içinde bulunduğu elçilik heyetinin faaliyetleri hakkında bilgi verilirken halife el-Muktedir tarafından gönderilen elçilik heyeti aracılığıyla Almuş Han'ın tanınmasıyla İtil Bulgar Devleti'nin Hazarlardan sonra kurulan ilk bağımsız Türk-İslam devleti haline geldiği de öne sürülmektedir⁷⁶⁸. Bahsi geçen gelişmelerin ardından Almuş Han'ın cihad faaliyetlerine giriştiğine de değnilirken İtil Bulgarlarının komşuları olan Başkurtlar arasında İslamiyet'i yaydıkları gibi Rus knezi Vladimir'in de

⁷⁶⁵ Kitapçı, a.g.e., s.187.

⁷⁶⁶ Kitapçı, a.g.e., s.183.

⁷⁶⁷ Kitapçı, a.g.e., s.189-194.

⁷⁶⁸ Kitapçı, a.g.e., s.195-214.

Müslüman olmasını sağladıkları ortaya atılmaktadır⁷⁶⁹. İslamiyet'in benimsenmesiyle ilgili yaşanan değişiklikler konusunda ise ilk olarak Bulgar şehirlerinin cami, mescit gibi yapılarla donatıldığı ve bu şehirlerin İslami bir çehre kazandığı belirtilirken⁷⁷⁰ aynı zamanda yine değişiklik bahsinde İslamiyet'in kabulünün ardından İtil Bulgarlarının daha medeni bir düzeye eriştikleri ve hatta bu topluluğun İslamiyet'ten önce çoğunlukla göçebeyken bu dinin benimsenmesi ile yerleşik hayata geçtikleri de vurgulanmaktadır⁷⁷¹.

Belirtmek gerekir ki çalışmada İbn Fadlan seyahatnamesinde Türklere karşı kullandığı üslup ve ifadeleri nedeniyle eleştirilmektedir. Kitapçı'ya göre İbn Fadlan Türklere karşı "sinsi bir aşağılık kompleksi içinde" olan ve Türkleri "hor ve hakir" gören biriydi. Bu nedenle de çalışmada "şom ağızlı Arap gezgini" olarak tanımlanan İbn Fadlan'ın Türklerin görgü seviyeleri, ahlaki durumları gibi konularda insafsız bir yaklaşım içerisinde bulunduğu işaret edilmektedir. Yine İbn Fadlan ile ilgili olarak onun Almuş Han ile olan ilişkilerinde de oldukça soğuk bir tutum içerisinde olduğu ve "din misyoneri" olarak değil "protokol adamı" olarak hareket ettiği Kitapçı'nın vurguladığı bir diğer husustur⁷⁷². Bahsedilen bu konuların ardından bu bölümde son olarak İtil Bulgarları ve Abbasiler arasındaki ilişkiler hakkında bilgi verildiği görülmektedir⁷⁷³.

⁷⁶⁹ Kitapçı, a.g.e., s.215-223.

⁷⁷⁰ Kitapçı, a.g.e., s.225-230.

⁷⁷¹ Kitapçı, a.g.e., s.236-238.

⁷⁷² Kitapçı, a.g.e., s.240-241.

⁷⁷³ Kitapçı, a.g.e., s.245-249

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Hazar Tarihi Araştırmaları

Türkiye’de Hun-Hazar dönemleri arasındaki tarih araştırmalarının bütünü içerisinde Avrupa Hunlarının yanında yoğun olarak çalışmalar meydana getirilmiş olan saha ise Hazar tarihidir. Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar gelen süreçte Hazarlar hakkında da hem genel kapsamlı çalışmaların çerçevesi içerisinde bölümler meydana getirilmiş hem de müstakil çalışmalar ortaya koyulmuştur. Bu doğrultuda da Hazarların tarihi genel nitelikli olarak ve siyasi tarih ekseninde yoğun olarak ele alındığı gibi aynı zamanda bilhassa Hazarların inanç dünyasının da birçok araştırmanın konusunu teşkil ettiği görülmektedir.

4.1 Genel Nitelikli Araştırmalar

Çalışmamız sırasında Hazarlar hakkında Türkiye’de müstakil olarak yapılmış ilk yaygın faaliyeti olarak tespit ettiğimiz araştırma *Hazar Türkleri Avrupa Devleti(VI-XII asır)* başlığını taşımaktadır. Reşit Saffet’in bu çalışması 19 İkinci Kanun 1934’de Amikal Cemiyeti’nde vermiş olduğu konferansın yayınlanmış halidir⁷⁷⁴. Çalışmanın pragmatik bir yaklaşımdan hareketle meydana getirildiği görülmektedir. Nitekim yazar hedefini “Türklerle Türkiye Musevileri arasında ayrılıkların kaldırılmasına çalışan kıymetli vatandaşlarımızın sayilerine, tarihten bir misal getirerek, acizane, az çok uğraştığım bir sahada, yardım etmektir” ifadeleriyle ortaya koymaktadır⁷⁷⁵. Reşit Saffet, bu doğrultuda çalışmada Hazarları gerek faaliyetleri gerek tarihi önemleri doğrultusunda ele almaktadır. Reşit Saffet’e göre arkeolojik veriler Hazarların gelişmiş bir medeniyete sahip olduklarını ortaya koymaktadır⁷⁷⁶. Yazar, Hazarların siyasi ilişkileri bağlamında da bu hususa dikkat çekmekte ve Bizans üzerinde Hazarların güçlü kültürel etkileri olduğu yönündeki düşüncelerini açıklarken Bizans İmparatoruyla evlenen Hazar Kağanı’nın kızı İrene’in Rumluğa önemli bir kültür

⁷⁷⁴ Kara Şemsi Reşit Saffet, *Hazar Türkleri Avrupa Devleti(VI-XII asır)*, Kaatçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, İstanbul 1934.

⁷⁷⁵ Reşit Saffet, a.g.e., s.5.

⁷⁷⁶ Reşit Saffet, a.g.e., s.36-38.

aşısı yaptığını ifade etmektedir⁷⁷⁷. Çalışmada Hazarların dini hususunda ise Hazarların 670 yıllarında Bulan Kağan döneminde Musevilik inancını benimsediği ifade edilmektedir. Reşit Saffet, Museviliğin kabul sebebini de kısaca izah etmesinin yanı sıra hangi mezhebin kabul edildiği meselesinin konusunun dışında olduğunu ifade etmekte ancak yine de kabul edilen mezhep olarak Karaimlik işaret edilmektedir. Hazarlar arasında İslamiyet'in de var olduğuna değinilmekle birlikte toplumun önemli kısmının Musevi olduğunun iddia edilmesi dikkat çekmektedir⁷⁷⁸. Nitekim yazar Endülüs Yahudileri ile Hazarlar arasında güçlü ilişkilerin olduğunu da iddia etmekte ve Hazarların Endülüs Yahudilerini Franklarla olan mücadeleleri sırasında desteklediklerini öne sürmektedir⁷⁷⁹. Bu çerçevede içerisinde Reşit Saffet, İspanya'daki Türk izlerine dair görüşlerini de dile getirmektedir⁷⁸⁰. Reşit Saffet, Hazarların çöküşünün ardından Müslüman olan Hazarların Peçenek ve Kumanlarla karıştığını Hristiyan olan Hazarların Ruslar arasında eridiğini Musevi olan "Karai Hazarları"nın ise bir kısmının kuzey Lehistan'a gittiğini bir kısmının ise Kırım coğrafyasında kaldığını belirtmektedir⁷⁸¹. Çalışmada Lehistan'a göç eden Karay Türklerinin tarihi süreç içerisindeki durumlarıyla da ilgili olarak bu coğrafyadaki Türk varlığı ele alınmakta ve yine bu coğrafyada bulunan Müslüman Tatarların Lehliler arasında asimile oldukları belirtilirken Karay Türklerinin ise hem lisanlarını hem de adetlerini kaybetmeden kimliklerini korudukları ifade edilmektedir. Tüm bu çerçevede içerisinde Reşit Saffet, kendi yapmış olduğu seyahatte Karay Türklerinin kendisine yoğun bir ilgi göstermiş olduğunu hayranlıkla ifade edip kısaca bazı Karayca dil örneklerine yer verdikten sonra üzerinde durduğu hususların Türklerin üstün hasletlerini her dinde koruduklarını, baskı olmadığı müddetçe de milliyetin dini tesire galip geldiğini ortaya koyan hususlar olarak işaret etmektedir. Reşit Saffet, Hazarların Yahudilikle ilişkisi bağlamında tarihte Sami soyundan olanlarca Museviliğin herhangi bir siyasi devlet nüfuzu meydana getiremediği bunun tek örneğinin Türkler tarafından ortaya konulduğunu da

⁷⁷⁷ Reşit Saffet, a.g.e., s.24.

⁷⁷⁸ Reşit Saffet, a.g.e., s.17-21.

⁷⁷⁹ Reşit Saffet, a.g.e., s.30-31.

⁷⁸⁰ Reşit Saffet, a.g.e., s.31-35.

⁷⁸¹ Reşit Saffet, a.g.e., s.43-46.

eklemektedir⁷⁸². Çalışmada Hazarların ticari olarak ulaştıkları düzeyin gelişmişliğine de işaret edilmektedir. Reşit Saffet, tarafından VII-XII. asırlar arasında Asya coğrafyasının ticari ilişkilerinde Hazarlar birleştirici güç olarak tanımlanmasının yanı sıra yine bu bağlamda da Hazarlarla Yahudilik ilişkisine değinilmekte ve Sami Musevilerin tarihte ticari kabiliyetlerine rastlanmazken Musevilerden ticari açıdan kabiliyetli olarak bahsedilmesinin ilk kez Musevi Türklerin yani Hazarların sayesinde altıncı ve yedinci asırlarda gerçekleştiği iddia edilmektedir⁷⁸³.

Çalışmamızda daha önce de ele alınmış olan Hüseyin Namık Orkun'un *Türk Tarihi* adlı eserinde Hazarlar ise "Doğu Avrupa'da Türkler Hazer'ler" başlığı altında ele almaktadır. Söz konusu başlık altında esas olarak Hazarların siyasi tarihine odaklanılmakta⁷⁸⁴ ve Hazarların dil, din, idari ve adli özellikleri, ekonomik faaliyetleri, şehirleri gibi hususlara da kısaca değinilmektedir⁷⁸⁵. Bu doğrultuda Hazarların dilleriyle ilgili çelişkili veriler olduğundan bahseden Orkun, bu konuda Gyula Nemeth'in Hazarlar arasında Bulgar Türkçesi ve çeşitli lehçeler konuşulduğu için böyle bir tablonun ortaya çıktığı şeklindeki görüşünü aktarmaktadır⁷⁸⁶. Hazarların inançları hususunda ise Orkun'un görüşü şu şekildedir: "Hazer yurdunda, tıpkı Uygurlar'da olduğu gibi, muhtelif dinler mevcut idi. Milli Türk dini olan şamanizm'den başka İslam, Hıristiyanlık ve Yahudilik de Hazer'ler arasına girmiş bulunuyordu"⁷⁸⁷. Orkun, Hazarların Museviliği benimsemesi konusunda ise 800'lü yılların başında Bizans'tan kovulan Yahudilerin Hazarlara sığındığını ve bu Yahudilerden İshak Sangari'nin henüz daha tahta çıkmamışken Bulan'ı Museviliğe geçmek için ikna ettiğini, Bulan'ın kağan olmasının ardından ise Hazer yönetici sınıfının da Museviliği kabul ettiğini belirtmekte ve Hazarların Araplarla olan ilişkileri neticesiyle İslamiyet'i benimsediklerini ifade etmektedir⁷⁸⁸. Bahsedilen hususların yanında çalışmada

⁷⁸² Reşit Saffet, a.g.e., s.47-55.

⁷⁸³ Reşit Saffet, a.g.e., s.40.

⁷⁸⁴ Orkun, a.g.e., s.143-150.

⁷⁸⁵ Orkun, a.g.e., s.151-155.

⁷⁸⁶ Orkun, a.g.e., s.151.

⁷⁸⁷ Orkun, a.g.e., s.151-152.

⁷⁸⁸ Orkun, a.g.e., s.152-153.

Hazarların Gök-Türk alfabesinin yanında İbrani, Yunan ve Arap alfabeleri kullandıkları da öne sürülmektedir⁷⁸⁹.

Zeki Velidi Togan'ın MEB İslam Ansiklopedisi'nde yer alan "Hazarlar" maddesi Türkiye'de Hazar tarihinin bütüncül bir şekilde ortaya koyulduğu çalışmalardan biridir. Nitekim maddenin "Adı ve menşe'leri, Siyasi hayatları, Hazar Devletinin sükutu, Hazarların medeni hayatı, Devlet Teşkilatı, Dil bakiyeleri" adlı kısımları çalışmanın kapsamını ortaya koymaktadır. Bahsedilen kapsam içerisinde Hazar tarihinin önemli noktalarının kaynaklarda Hazar adının takip edilebildiği son dönemlerine kadar ortaya koyulmasının yanı sıra Hazar tarihinin ihtilafı olarak nitelenebilecek meseleleri hakkında da değerlendirmelerde bulunmaktadır⁷⁹⁰. Bu doğrultuda "Kırım'daki Musevi Karayimler" olarak tanımlanan Karay Türklerinin Hazarların bakiyesi olup olmadıkları hususunda herhangi bir netlik olmadığı belirtilmektedir⁷⁹¹. Yine bir diğer tartışmalı mesele olan Hazar Kağanı Yusuf'un Hasday b. Şaprut'a yazdığı mektup konusu da ele alınmakta ve bu konuda yapılan çalışmalar ile öne sürülen görüşler aktarıldıktan sonra bu mektubun gerçeği yansıttığı yönünde görüş belirtilirken Hazar Kağanı Yusuf ile Hasday b. Şaprut arasındaki ilişki "tarihi bir hakikat" olarak tanımlanmaktadır. Ancak Togan, Yusuf'un mektubunun menkıbevi ve abartılı ifadeler içerdiğini de belirtmektedir⁷⁹². Belirtmek gerekir ki çalışmanın yukarıda bahsedilen kısımları arasında Hazar tarihinin oldukça önemli bir yönünü teşkil eden Hazarların dini inançları meselesi de çalışmada göz ardı edilmemiş ve "Siyasi hayatları" başlığı altında ele alınmıştır⁷⁹³.

Kurat'ın *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* adlı çalışmasında ise "Hazar Kağanlığı" alt başlığı altında Hazarların tarihinin ana hatlarıyla bilhassa siyasi açıdan ortaya koyulduğu görülmektedir. Kurat, bu bölümde Hazar Kağanlığı'nın tarihini kuruluşundan yıkılışına kadar gerek ekonomik gerek siyasi faaliyetlerini kapsayacak şekilde ortaya koyarken

⁷⁸⁹ Orkun, a.g.e., s.155.

⁷⁹⁰ Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", *MEB İslam Ansiklopedisi*, c.V/1, 1988, s.397-408.

⁷⁹¹ Togan, a.g.m., s.402.

⁷⁹² Togan, a.g.m., s.405.

⁷⁹³ Togan, a.g.m., s.398-401.

Hazarların tarihi hususiyetlerine de dikkat çekmektedir⁷⁹⁴. Bu çerçeve içerisinde Hazarların Gök-Türklerin devamı şeklinde gelişen devlet teşkilatlarının daha sonra değişime uğradığı ve çifte yönetim sisteminin ortaya çıktığı belirtilmektedir⁷⁹⁵. Yine bahsedilen bağlamda Hazarlarda tam anlamıyla bir dini hoşgörünün olduğu belirtilirken Hazar toplumunda Şamanizm, Müslümanlık ve Hristiyanlık inançlarının bulunduğu ifade edilmekte ve Hazar üst tabakasının ise Türk tarihinde tek örneği teşkil edecek şekilde Yahudilik inancını benimsediğinden bahsedilmektedir. Kurat'a göre Hazar Kağanı ve çevresinin bu tercihinin o dönemde İslamiyet ve Hristiyanlık olmak üzere iki semavi dinin siyasi arenadaki temsilcileri olan Abbasiler ve Bizans'ın siyasi nüfuzu altına girmek hedefiyle açıklamak mümkündür. Hazarların Yahudilik ile ilişkisi bağlamında Kurat, bu bahsedilenlerin yanında Hazar kültüründe Yahudilik etkisine de işaret etmekle birlikte Yahudiliğin sadece Hazar üst tabakası tarafından benimsendiği bu nedenle de Hazar Kağanlığı'nın Yahudi devleti haline gelmediğini de öne sürmektedir⁷⁹⁶. Çalışmada dikkat çeken hususlardan bir diğeri ise Hazar Kağanı Yusuf ile Hasday İbn Şarput arasındaki mektuplaşma meselesi bahsidir. Bu konu hakkında bilgi veren ve bu hadisenin gerçekliği hakkındaki görüşlerin de üzerinde duran Kurat, bu yazışmaların tarihi gerçekliği olmadığı görüşünü savunanların düşüncelerini daha kabul edilebilir bulmakta ve Hasday b. Şarput'un Hazar Kağanı'na bir mektup yazmasının ihtimal dahilinde olduğunu ifade etmekle birlikte Hazar Kağanı'nın cevap vermesi hususunu "çok şüpheli" olduğunu iddia etmektedir. Kurat'a göre bu metin XVI. yüzyılda Batı Avrupa coğrafyasında ağır baskılarla karşı karşıya kalan Yahudilerin maneviyatlarını güçlendirmek adına üretilmiş olmalıdır⁷⁹⁷. Bahsedilen hususların yanında çalışmada Hazarların bakiyeleri meselesine değinilmekte ve Hazar bakiyelerinin hangi topluluk olduğunun tespit edilemediğinin belirtilmesinin yanı sıra Karay Türkleri ile Hazarların bağlantısının da net olarak bilinemediği öne sürülmektedir⁷⁹⁸.

⁷⁹⁴ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda...*, s.30-43.

⁷⁹⁵ Kurat, a.g.e., s.35.

⁷⁹⁶ Kurat, a.g.e., s.35-37.

⁷⁹⁷ Kurat, a.g.e., s.37-38.

⁷⁹⁸ Kurat, a.g.e., s.43.

Hazarları konu edinen bir diğer çalışma ise A. Z. Soysal'ın 1972'de *Emel* dergisinde yayımlanan "Hazarlar" başlıklı yazısıdır. Bu çalışmada ağırlıklı olarak Hazar tarihinin siyasi gelişmeleri üzerinde durulduğu görülmektedir⁷⁹⁹. Çalışmada oldukça kısa bir şekilde ekonomik faaliyetlerden de bahsedilirken Hazarların medeniyet yönünden yücelten bir yaklaşım ortaya koyulmaktadır. Nitekim yazar bu konudaki görüşlerini şu şekilde ortaya koymaktadır: "Hazarların tarihi, orta asrın en şayanı dikkat hususiyetlerini haizdir. O devirde Avrupada cehalet ve taassup hüküm sürerken ve Hazaristanın etrafı bir takım vahşi ve göçebe halkla meskun iken Hazar devletinde tam bir serbesti ve hürriyet vardı. Her millete karşı hadsiz misafirperver idiler. Cehalet ve taassup yüzünden takibe uğrayanlar hep Hazarlara iltica ederlerdi. Hazarlar, o zaman cihanda zayıfları himaye ve gariplere ikram etmekle tanınmışlardı. Zamanının en mühim ve en hür devleti olarak tanınan bu Türk ülkesinde devlet, dine müdahale etmezdi. İslam, mahbus, musevi ve hıristiyanlar hep aynı derecede hür ve serbestti"⁸⁰⁰. Soysal, Hazarların Yahudilikle ilişkisine de değinirken Bizans'tan kaçıp Hazarlara sığınan Yahudilerin faaliyetleri ile Hazar hakanı ve bir kısım devlet yöneticisinin Yahudiliği benimsediğini, Kırım ve Polonya'da bulunan Karaimlerin Hazarların torunları olduğunu ve Museviler arasındaki "en iyi" olanların da Türklüklerinde şüphe bulunmayan bu Karaimler olduğunu ifade etmektedir⁸⁰¹.

İbrahim Kafesoğlu'nun *Türk Milli Kültürü* adlı eserinde ise Hazarların "Hazar Kağanlığı başlığı altında ele alındığı ve bu bölümde ana hatlarıyla bir Hazar tarihi sunulduğu görülmektedir. Bu çerçevede içerisinde Hazar tarihinin siyasi gelişmeleri yanında Hazarların ekonomik faaliyetleri ve onların ticari faaliyetlerde ulaştıkları ileri noktaya da işaret edilirken tarihi önemleri üzerinde de durulmaktadır⁸⁰². Kafesoğlu'na göre Hazarlar VII-IX. asırlar arasında teşkil ettikleri güçlü devlet ile Doğu Avrupa'da bir "Hazar Barışı" dönemi meydana getirmişlerdi. Çalışmada Hazarların idaresi altında dini hoşgörünün sürdüğü ve ülke halkı arasında Gök Tanrı, Hristiyanlık, İslamiyet inançlarının bulunduğu ifade eden Kafesoğlu, Hazar hanedanının ve ileri gelenlerinin ise Museviliği

⁷⁹⁹ A. Z. Soysal, "Hazarlar", *Emel*, sayı 68, Ocak-Şubat 1972, s.25-30.

⁸⁰⁰ Soysal, a.g.m.,s.29.

⁸⁰¹ Soysal, a.g.m.,s.30.

⁸⁰²Kafesoğlu, a.g.e., s.161-172.

benimsediğini belirtmektedir. Yazara göre bu benimseyiş süreci net olarak ortaya konulamamaktadır. Yahudilik bağlamında çalışmada Hazar Kağanı Yusuf ile Hasday b. Şaprut arasındaki yazışma meselesi de ele alınmakta ve bu konuda yapılan çalışmaların mektuplaşma hadisesinin gerçekliği hakkında şüphe uyandırır da yazışmanın içeriğinin doğrulanabildiği de öne sürülmektedir. Bu hususların yanında çalışmada Karay Türkleri, Musevi Hazar Türkleri ile belki bir ölçüde de Karaim Kumanlarının torunları olarak tanımlanmaktadır⁸⁰³. Çalışmada Hazarların çeşitli topluluklara olan etkilerine de değinilirken Rus devletinin şekillenmesinde Hazarların oynadıkları role de işaret edilmekte aynı zamanda Hazarlar Macarların devletinin de “gerçek kurucusu” olarak nitelenmektedir⁸⁰⁴.

Şerif Baştav’ın *Tarihte Türk Devletleri* adlı eserde “Hazar Kağanlığı” alt başlığı altında kaleme aldığı bölümün ülkemizde Hazarlar hakkında yapılan genel çalışmalardan biri olduğunu söylemek mümkündür. Burada Hazar tarihi başlangıcından itibaren son dönemine kadar “İran-Hazar münasebetleri, Araplar ve Hazarlar, Hazarların kuzey ve doğu ile münasebetleri, Hazar devlet teşkilatı, Ordu, Din, İslamiyet, Yazı” konu başlıkları altında tasnif edilerek bütüncül ve çok yönlü şekilde incelenmiştir. Bahsi geçen konu başlıkları da bu hususu ortaya koymaktadır. Tüm bu bağlam içerisinde Hazarların siyasi ve ekonomik faaliyetleri ortaya koyulurken Hazarların tarihi önemlerine de dikkat çekilmektedir⁸⁰⁵. Bu doğrultuda çalışmasında Arapların Bizans hedefleri karşısında Hazarların engel teşkil ettiğini vurgulayan⁸⁰⁶ Baştav, Hazarların en büyük tarihi rollerinin ise Kuzey Kafkasya’da Arap hakimiyetinin önüne geçmek ve bu şekilde de İslamiyet’in Karadeniz’in kuzeyi ve Güney Rusya’da yayılmasını engellemek olduğunu ifade etmektedir⁸⁰⁷. Baştav, Hazarların devlet teşkilatı bahsinde ise Hazar devlet yapılanmasının Göktürkler ve Karahanlıların devlet teşkilatına benzer olduğunu belirtmekle birlikte Hazarlarda çifte yönetim olarak nitelenebilecek bir yönetim sistemi olduğuna işaret ederken bu hususların yanı

⁸⁰³ Kafesoğlu, a.g.e., s.165-167.

⁸⁰⁴ Kafesoğlu, a.g.e., s.167-168.

⁸⁰⁵ Şerif Baştav, “Hazar Kağanlığı”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1987, s.139-181.

⁸⁰⁶ Baştav, a.g.m., s.145.

⁸⁰⁷ Baştav, a.g.m., s.158.

sıra devlet teşkilatının yapısı ve bileşenleri hakkında bilgi vermektedir⁸⁰⁸. Çalışmada ele alınan bir diğer husus olan Hazar ordusu hakkında ise bu yapı hakkında bilgi verilirken yaşanan değişime de dikkat çekilmekte ve ilk olarak gönüllülük esasıyla meydana gelen Hazar ordusunun daha sonra paralı ordu haline geldiği ve bu yönüyle de Kafkasya bölgesinde tek olduğu belirtilmektedir⁸⁰⁹. Hazar tarihinin dini çehresini de çalışmasında ele alan Baştav, Hazarların kendi dinlerinin diğer Türk kavimlerinininki gibi Şamanizm olduğu belirtilmekte ve Hristiyanlık, İslamiyet ve Yahudilik gibi dinlerin Hazarlar arasında yayılmasının ardından bile Şamanizm tesirlerine rastlanabildiğini öne sürmektedir. Hazarlar arasındaki dini inançların dağılımı ise Baştav tarafından şu şekilde çizilmektedir: “Nitekim Hazarlar’ın halk kütesinin kendi dinleri olan Şamanlığı daha uzun zaman korudukları, üst tabakada saray mensuplarıyla tüccarlardan bir kısmının Yahudiliği kabul ettiği, tüccarların büyük bir kısmıyla esnafın Müslüman olduğu anlaşılıyor”⁸¹⁰. Yazar, Hazarlar tarafından Yahudiliğin devlet dini olarak kabul edildiğini belirtmesinin yanı sıra bu hususu Hazar tarihinin en dikkat çeken taraflarından biri olduğuna işaret etmektedir. Çalışmada Yahudilik bahsinde bu dinin Hazarlar arasında yayılma şekli, tarihi ve toplum içerisinde arz ettiği önem gibi hususlara da değinilirken⁸¹¹ Yahudiliğin benimsenmesi hadisesinin Hazar toplumu ile yönetici sınıfı arasında bir kopukluk meydana getirdiği de vurgulanmaktadır⁸¹². Baştav, Hazarların dili konusunda ise birçok dinin yayıldığı Hazar toplumunda çeşitli dil ve yazılar da kullanıldığını belirtirken bu konu kapsamında Hazar araştırmalarının ihtilafı meselelerinden biri olarak tanımlanabilecek Hazar Kağanı Yusuf ve Hasday b. Şaprut arasındaki mektuplaşma meselesini de ele almakta ve Hasday b. Şaprut’un mektubunun gerçekliğini kabul edip Hazar Kağanı’na atfedilen mektubu sahte olarak tanımlamaktadır. Ayrıca sahte olarak tanımlanan söz konusu mektubun nasıl bir

⁸⁰⁸ Baştav, a.g.m., s.163-165.

⁸⁰⁹ Baştav, a.g.m., s.165-167.

⁸¹⁰ Baştav, a.g.m., s.167.

⁸¹¹ Baştav, a.g.m., s.169-171.

⁸¹² Baştav, a.g.m., s.156, 158.

motivasyon ve hangi muhtemel kaynaklardan hareketle meydana getirildiği hususu da izah edilmektedir⁸¹³.

Ahmet Taşağıl'ın Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde yer alan "Hazarlar" maddesi de Hazar tarihinin bütüncül olarak ele alındığı çalışmalardan biridir. Hazarları "Sabar Türkleri'nin devamı" olarak tanımlayan Taşağıl'ın Hazar tarihini siyasi, ekonomik, kültürel ve dini boyutlarıyla ortaya koyduğu görülmektedir⁸¹⁴. Bu kapsam içerisinde çalışmada dikkat çeken kimi hususlardan da bahsetmek gerekir. Taşağıl, din bahsinde Hazarların dini inançlarından bahsettikten sonra Hazar kağanlarının Musevi inancını benimsemiş olmalarına rağmen İslamiyet'in yayılmasını desteklediklerini ifade etmektedir. Çalışmasında Hazar Devleti'nin tarihi konumuna da değinen Taşağıl, İslam kaynakları tarafından Hazarların Çin ve Bizans düzeyinde, Doğu Avrupa'nın en büyük gücü olarak tanımlandığını belirtmektedir. Bahsedilen hususların yanında çalışmanın kapsamı içerisinde Hazarların devlet teşkilatlanması hakkında bilgi verilirken bu yapının Göktürk devlet teşkilatı ile olan benzerliğine de dikkat çekilmektedir⁸¹⁵. Hazarların bakiyesi konusunda ise Polonya ve Litvanya'da yaşayan Karay Türkleri ile Kuzey Kafkasya'da yaşayan Karaçayların Hazarların bakiyesi olarak kabul edildiğini öne sürmektedir⁸¹⁶.

Meryem Gürbüz'ün *Hazar-Müslüman İlişkileri* başlıklı çalışması ise ülkemizde Hazarlar hakkında hazırlanmış yüksek lisans tezlerinden birini teşkil etmektedir⁸¹⁷. Gürbüz, çalışmasının önsözünde Hazarlar ve Müslümanlar arasındaki ilişkilerin savaş koşulları altında başladığını ve bu koşulların ilişkilerin temelini meydana getirdiğini ifade etmesinin yanı sıra Hazar-Müslüman ilişkilerinin ekonomik ve sosyal çehreleri de bulunduğunu ancak savaşlar sebebiyle bu ilişkilerin geç dönemde yoğun bir hal aldığı da belirtmektedir⁸¹⁸. Nitekim bu çerçevede içerisinde giriş bölümünde Hazar tarihinin kronolojik yönü ve tarihi önemleriyle ele alınıp ardından Hazarların siyasi ilişkilerinin kısaca ortaya

⁸¹³ Baştav, a.g.m., s.172-178.

⁸¹⁴ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *DİA*, c. XVII, 1998, s.116-120.

⁸¹⁵ Taşağıl, a.g.m., s.119.

⁸¹⁶ Taşağıl, a.g.m., s.118.

⁸¹⁷ Meryem Gürbüz, *Hazar-Müslüman İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.

⁸¹⁸ Gürbüz, a.g.t., s.2.

koyulmasından⁸¹⁹ sonra söz konusu ilişkilerin “Hazarlar ile Müslümanlar Arasındaki Askeri İlişkiler, Hazarlar ile Müslümanlar Arasındaki Sosyal İlişkiler ve Hazarlar ile Müslümanlar Arasındaki Ekonomik İlişkiler” başlıkları altında üç bölüm olarak incelendiği görülmektedir.

Gürbüz, çalışmasının “Hazarlar ile Müslümanlar Arasındaki Askeri İlişkiler” adlı birinci bölümünde ilk olarak iki gücün arasındaki askeri ilişkilerin esas olarak savaş koşulları altında geliştiğini, Hazarların Müslümanların ilerleyiş güzergahlarında bulunduğunu ve iki güç arasındaki mücadelenin de Müslümanların harekete geçmesiyle başladığını belirtmektedir⁸²⁰. Birinci bölümün ilk kısmını teşkil eden “Hazar-Müslüman Savaşları” alt başlığı altında da Hazar-Müslüman savaşlarının 641-799 yılları arasını kapsayan gelişmelerinin esas olarak İslam kaynaklarından hareketle ortaya koyulduğu görülmektedir⁸²¹. Bu kısımda 641 yılında başlayan mücadele sürecinin⁸²² ilk aşamasının 652 yılında yapılan ve Müslüman ordusunun mağlubiyete uğradığı Belencer Savaşı’yla tamamlandığı ifade edilmektedir⁸²³. Gürbüz, bu gelişmelerin ardından iki güç arasındaki mücadelenin 707-708 yıllarında yeniden yoğunlaştığını⁸²⁴ ve Mervan b. Muhammed’in 737 yılında Hazarlara karşı gerçekleştirdiği ve Müslümanların galibiyetiyle sonuçlanan seferiyle de ikinci aşamanın tamamlandığına işaret etmektedir⁸²⁵. Yazar, bahsedilen hususların yanında ilişkilerin genel çerçevesi bağlamında Hazar-Müslüman mücadelelerinin esas olarak Emeviler devrinde gerçekleştiğini, Abbasiler devrinde ise ilişkilerin ağırlıklı olarak barışçıl bir zeminde ilerlediğini ortaya koymaktadır. Yine bu bağlamda 737 yılından sonra Hazarların Müslümanlara karşı askeri faaliyetlerine değinilmekle birlikte Müslümanların 737’den itibaren Hazarlara karşı faaliyette bulunmadıkları ve ilişkilerin barışçıl bir atmosferde gelişmesi için gayret gösterdikleri de vurgulanmaktadır. Gürbüz’e göre bu durum Müslümanların Hazarların teşkil ettiği engeli ortadan kaldırarak Doğu Avrupa’nın iç kısımlarına ulaşmayı

⁸¹⁹ Gürbüz, a.g.t., s.11-43.

⁸²⁰ Gürbüz, a.g.t., s.48.

⁸²¹ Gürbüz, a.g.t., s.49-76.

⁸²² Gürbüz, a.g.t., s.48.

⁸²³ Gürbüz, a.g.t., s.58.

⁸²⁴ Gürbüz, a.g.t., s.59.

⁸²⁵ Gürbüz, a.g.t., s.73.

kapsayan hedeflerinin değişiklik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ancak yazar Müslümanların bahsi geçen askeri hedeflerine ulaşamaları da Abbasiler devrinde ilişkilerin barışçıl bir zeminde gelişmesinin Hazarlar arasında İslamiyet'in yayılmasının önemli bir aktörü olduğunu ifade etmektedir⁸²⁶. Gürbüz, çalışmasının ilk bölümünün ilk kısmında görüldüğü üzere savaş koşulları üstünde durmuşken ilk bölümün “Hazarlar ile Müslümanlar Arasındaki Askeri İlişkilerin Diğer Bir Yönü: Hazar Ordusunda Ücretli Müslüman Askerler” alt başlığına sahip ikinci kısmında ise kısaca Hazar ordusundaki Müslüman askeri varlığını ele almaktadır. Belirtmek gerekir ki yazar giriş bölümünde işaret edilen genel Hazar tarihi çerçevesi içerisinde Hazar ordusunun dönüşümünü de ele almakta ve Hazar ordusunun Türklerden müteşekkil güçlü bir orduyken bir paralı orduya dönüşmesini Hazarların yoğun olarak ticaret ile ilgilenmeye başlamalarından hareketle açıklayan görüşe karşı çıkıp ardından bu değişimi Hazar hakanının Museviliği benimsemesi ve devletin kötü gidişatıyla izah etmektedir. Nitekim bu çerçeve içerisinde Museviliği kabul eden Hakanın Hazar toplumuna yabancılaşp iyice farklılaştığı, bu nedenle de kendisini halka karşı korumak için ücretli askerlik uygulamasını hayata geçirmiş olabileceği ve devletin süreç içerisinde gücünü kaybederek kendisine bağlı Türklerden ihtiyacı karşılayacak ölçüde asker temin edemediği söz konusu sebepler olarak öne sürülmektedir⁸²⁷. Gürbüz, uygulamanın gerekçeleri konusunda bahsi geçen yaklaşımının yanında bu uygulamayla ilgili en kapsamlı verilerin Mes'udi tarafından sunulduğunu belirtmekte ve bu verilerden yola çıkarak da ücretli askerlik sistemi hakkında bilgi vermektedir. Söz konusu kapsam içerisinde çalışmada ücretli Müslüman askerlerin mücadele alanları ve tarihi işlevlerine de değinildiğini belirtmek gerekir⁸²⁸.

Çalışmanın “Hazarlar ile Müslümanlar Arasındaki Sosyal İlişkiler” başlıklı ikinci bölümünde ise İslamiyet'in Hazarlar arasında yayılması hadisesinin ele alındığı görülmektedir. Hazarların İslamiyet'i benimsemesini yol açan faktörler hususunda gerek Müslümanlarla devam eden savaş koşullarının yumuşayarak

⁸²⁶ Gürbüz, a.g.t., s.73-76.

⁸²⁷ Gürbüz, a.g.t., s.18-19.

⁸²⁸ Gürbüz, a.g.t., s.77-78.

ticari ilişkilerin gelişmesi, Hazar ordusundaki Müslüman askerler gibi unsurlar zikredilirken en önemli faktörün ise Hazarların dini hoşgörüyeye dayalı düzenlerinin olduğu öne sürülmektedir. Bu hususun dışında bu bölümde İslamiyet'in yayılışının tarihlendirilmesi ve yayılış hızı gibi noktaların da üzerinde durulduğu görülmektedir⁸²⁹.

“Hazarlar ile Müslümanlar Arasındaki Ekonomik İlişkiler” adlı üçüncü bölümde ise iki güç arasındaki ekonomik ilişkilerin temelini ticari faaliyetlerin oluşturduğu belirtildikten sonra kısaca bu ilişkilerin genel çerçevesinin ortaya koyulduğu görülmektedir. Bu kapsam içerisinde de Hazarların dini hoşgörüsüne dikkat çekilmektedir. Nitekim Gürbüz'e göre ticari ilişkiler ve dini hoşgörü doğrudan doğruya birbiriyle bağlı hususlardı. Değinildiği üzere ticari faaliyetlerin genel kapsamı hakkında bilgi verilmesinin yanı sıra bu bölümde ticari ilişkiler hakkında elde yeteri kadar veri olmadığı ancak mevcut verilerden de her iki tarafı da tatmin eden bir ilişki ağı olduğu sonucunun çıkarılabildiğine de işaret edilmektedir⁸³⁰.

Ülkemizde Hazarları bütüncül bir yaklaşımla ele çalışmalardan biri de Mualla Uydu Yücel'in Türkler Ansiklopedisi'nde yer alan “Hazar Hakanlığı” maddesidir. Bu maddenin sınırları içerisinde Yücel'in Hazarları “Siyasi Hayatları, Sosyal Hayat, Dini Hayat ve Dil ve Yazı” alt başlıkları altında incelediği görülmektedir⁸³¹. Çalışmanın ilk kısmını oluşturan “Siyasi Hayatları” alt başlığı altında yazarın Hazarların siyasi faaliyetlerini kökenleri ve bağımsız bir devlet olmadan önceki dönemlerinden itibaren Hazar varlığının son bulunduğu devre kadar bir bütün olarak ele aldığını söylemek mümkündür⁸³².

“Sosyal Hayat” alt başlığı altında ise Hazarların hükmettikleri coğrafyanın sunduğu imkanlar sayesinde diğer Türk kavimlerine kıyasla erken bir dönemde yerleşik hayata geçişi sağlayıp yoğun bir şekilde ziraat ve ticaretle uğraştıkları ve şehirler kurduklarına değinildikten sonra Hazar şehirleri hakkında bilgi verilmektedir. Söz konusu kısım içerisinde Hazarların ekonomik faaliyetlerine de

⁸²⁹ Gürbüz, a.g.t., s.80-83.

⁸³⁰ Gürbüz, a.g.t., s.85-86.

⁸³¹ Mualla Uydu Yücel, “Hazar Kağanlığı”, *Türkler*, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, c. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.445-463.

⁸³² Yücel, a.g.m., s.445-453.

kısaca değinildikten sonra Hazar devlet ve ordu teşkilatı da ele alınmaktadır. Yücel, Hazar devlet teşkilatı hususunda bilgi verirken Hazar devlet yapılanmasının Göktürk devlet teşkilatının devamı olduğunu belirtmekte ancak bu yapının dönüşüm yaşadığı ve Hazar Kağanı'nın sembolik bir otorite haline geldiğine işaret etmektedir. Yazar, ordu teşkilatlanması hakkında da bilgi verirken yine yaşanan dönüşüme dikkat çekmekte ve gönüllülük esasıyla oluşan ordunun ticarete olan ilgi sebebiyle ücretli orduya dönüştüğünü ifade etmektedir. Yücel tarafından “Sosyal Hayat” alt başlığı altında Hazar kültürüne de kısaca değinilmekte ve bu kültürün çeşitli milletlerin kültürleri etkisi altına aldığı hususuna dikkat çekilmektedir⁸³³.

Çalışmanın “Dini Hayat” alt başlığı altında da Gök Tanrı inancı Hazarların “asıl ve uzun süreli” dini inanışları olarak belirtilmiş ve ardından da Hristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet'in yayılma şekilleri ve alanları ele alınmıştır. Bu çerçevede içerisinde Hazarların dini hoşgörüsüne de dikkat çekilmiş Hazar Kağanı ve çevresinin siyasi sebeplerle Museviliği benimsediği ancak hakanın bu dini yaymak için faaliyette bulunmayıp aksine ülkesinde İslamiyet'in yayılmasını teşvik ettiği ifade edilmektedir⁸³⁴. “Dil ve Yazı” bahsinde de Yücel aksi iddialara rağmen Hazarların dilinin Türkçenin bir lehçesi olduğunun ortaya çıktığına işaret etmekte ve Hazar dili hakkında bilgi vermektedir. Bu kapsam içerisinde Yücel, Hazar Kağanı Yusuf ve Hasday b. Şaprut arasındaki mektuplaşma hadisesine de değinmekte ve bu mektupların gerçekliğinin tartışmalara neden olduğunu ancak İbn Havkal'ın sunduğu verilerden hareketle söz konusu mektubun gerçekliğinin kabul edildiğini ifade etmektedir⁸³⁵.

Saadettin Yağmur Gömeç'in “Türk Tarihinde Hazarlar” başlıklı çalışması da Hazarları genel kapsamda ele alan çalışmalardan biridir. Bu çerçevede Hazarlar anahatlarıyla kökenleri, siyasi faaliyetleri, din ve şehir hayatlarının yanı sıra tarihi rolleri de göz önünde bulundurularak bütüncül bir biçimde incelenmiştir. Çalışmada Hazarların Türk tarihinin bütünlüğü içerisinde ele alındığını da

⁸³³ Yücel, a.g.m., s.453-457.

⁸³⁴ Yücel, a.g.m., s.457-458.

⁸³⁵ Yücel, a.g.m., s.458-459.

belirtmek gerekir⁸³⁶. Bu doğrultuda da Hazarların Türk devletleriyle benzerlik ve farklılık gösteren yönleri ortaya konulmuştur. Bahsi geçen çerçeve içerisinde Hazarların devlet yapılanmasının Ortaçağda hüküm sürmüş diğer Türk devletleriyle benzerlik gösterdiğine dikkat çekilirken⁸³⁷ Museviliği tercih etme⁸³⁸ ve şehir hayatını benimseme⁸³⁹ gibi yönlerle de farklılaştıkları öne sürülmektedir. Tüm bu hususların yanında çalışmada Hazarların gelişmişlik düzeyinin vurgulanarak belirtildiğini de ifade etmek gerekir⁸⁴⁰.

Hazarlar hakkında birçok çalışma gerçekleştiren Osman Karatay, *Doğu Avrupa Türk Tarihi* adlı eserin “Hazarlar” bölümünü de kaleme almıştır. Burada bütüncül bir Hazar tarihi ortaya koyan⁸⁴¹ Karatay’ın bu çalışmasının ardından ilk olarak 2014 yılında yayınlanan *Hazarlar, Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler* adlı kitap çalışmasında ise Doğu Avrupa Türk Tarihi adlı eserde yer alan söz konusu bölüme kıyasla Hazar tarihinin yazarın kendisinin de ifade ettiği gibi farklı bir anlatımla ele alındığı görülmektedir⁸⁴². Ayrıca bu çalışmanın Hazar tarihini daha geniş bir çerçeve içerisinde ele aldığı da söylemek mümkündür.

Karatay’ın çalışmasının ilk bölümü “Göktürkler: Hazar’ın ‘Mavi’ Kökleri” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Karatay esas olarak Göktürkler ve Hazarlar arasındaki devamlılığı ortaya koymaktadır. Nitekim bu doğrultuda da Karatay tarafından Büyük Selçuklu Devleti ile Anadolu Selçuklu Devleti arasındaki ilişki örnek olarak verilmekte ve Hazarların Batı Göktürklerin devamı olduğu ifade edilmektedir⁸⁴³. Bu çerçeve içerisinde de Göktürklerin kuruluş devirlerinden itibaren Kafkasya ve Karadeniz’in kuzeyindeki faaliyetleri ele alınmakta⁸⁴⁴ ve İstemi Kağan’ın çeşitli sebeplerle Kafkaslar ve Hazar’ın kuzeyindeki bölgeyi uç beyliği şeklinde yapılandırıp idaresini de bir oğluna verdiği belirtilirken

⁸³⁶ Saadettin Yağmur Gömeç, “Türk Tarihinde Hazarlar”, *Türk Tarihinden İzler II*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s.95-112.

⁸³⁷ Gömeç, a.g.e., s.109.

⁸³⁸ Gömeç, a.g.e., s.112.

⁸³⁹ Gömeç, a.g.e., s.111.

⁸⁴⁰ Gömeç, a.g.e., s.106-107, 112.

⁸⁴¹ Osman Karatay, “Hazarlar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul 2015, s.335-407.

⁸⁴² Osman Karatay, *Hazarlar, Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto, İstanbul, 2018, s.8.

⁸⁴³ Karatay, a.g.e., s.15.

⁸⁴⁴ Karatay, a.g.e., s.15-23.

Hazarların idari tarihinin başlangıcının da bu yapılanmanın ortaya çıkışı olarak kabul edilebileceği öne sürülmektedir⁸⁴⁵.

Çalışmanın ikinci bölümü ise “Hazar Halkının Etnik Kökleri: Suvar Dünyası” başlığına sahiptir. Karatay bu bölümde ise Hazar adının bir hanedan veya önemli bir ailenin adı olmayıp etnik bir topluluğun karşılığı olduğunu ifade ederken söz konusu etnik yapının kökenlerini ve ortaya çıkış sürecini bu süreçte rol almış Türk topluluklarının rolleriyle birlikte detaylı bir biçimde ortaya koymaktadır⁸⁴⁶.

Çalışmanın üçüncü bölümü ise “Hazar Budun Adı ve Hazarların Dili” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Karatay, Hazarların diliyle ilgili kaynakların sunduğu verilerden Hazarların Genel Türkçeden farklı Bulgar Türkçesi konuştukları sonucuna ulaşılabilirliğini işaret ederken bu konunun netlikten uzak olduğu şeklindeki görüşlerin var olduğunu da ifade etmektedir. Karatay Hazar adı konusunda ise bu kelimeyle ilgili görüşleri ele almakta ve söz konusu görüşler arasından Pelliot’un Hazar adını “köpek” ile açıklayan yaklaşımını diğerlerine kıyasla daha kabul edilebilir bulmaktadır⁸⁴⁷.

“Hazar Tarihinin Göktürk Safhası” başlığına sahip dördüncü bölümde ise Karatay, Bizans-Sasani-Göktürk üçgeninde Kafkaslardaki hakimiyet mücadelesini ele almakta ve Göktürklerin Azerbaycan’da hakimiyet kurmaları ve Tiflis’i ele geçirmeleri ile son bulacak süreci ortaya koymaktadır⁸⁴⁸.

Çalışmanın “Devletsiz, Bağımsız ve Kararsız Günler” başlıklı dördüncü bölümünde ise Göktürk idaresinin 630’da yaşadığı çöküşün ardından Kafkasya bölgesinde Hazar Devleti’nin ortaya çıkış süreci gerek etnik gerek siyasi çehreleriyle ele alınmaktadır. Çalışmada, 630 ve 640 civarlarında bir hükümdarın olmamasına rağmen bir devlet yapılanmasının olduğuna işaret edilirken bu süreçte gerek artık hükümdarı da bulunan bir siyasi yapı haline gelme durumu ortaya koyulmakta ve bu çerçevede içerisinde de Hazar Devleti’nin başlangıç tarihi olarak

⁸⁴⁵ Karatay, a.g.e., s.24.

⁸⁴⁶ Karatay, a.g.e., s.25-42.

⁸⁴⁷ Karatay, a.g.e., s.43-48.

⁸⁴⁸ Karatay, a.g.e., s.49-59.

630 yılının kabul edilebileceği belirtilirken 640'ların başından öncesi dönem için ise kağanlık ilanının gerçekleşmiş olduğuna ihtimal vermemektedir⁸⁴⁹.

“Hazarlar ve Araplar ve Savaşlar” başlıklı altıncı bölümde ise Karatay, Hazar-Arap mücadelesini başlangıcından son bulunduğu döneme kadar bütüncül bir şekilde ele almaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki mücadelenin taraflarının kendi iç dinamikleri ve mücadelede etkin olan diğer aktörler de kapsanacak şekilde mücadeleye yön veren tüm dinamiklerin çalışmada ortaya koyulduğu görülmektedir⁸⁵⁰.

Çalışmanın “Altı Köşeli Yıldız ve Hazarlar: Dinleri Dinlemek” başlıklı yedinci kısmı ise Karatay’ın yukarıda bahsedilen “Hazarların Musevileşme Tarihi” başlıklı çalışmasından hareketle ortaya koyulmuştur⁸⁵¹.

“Hazar ve Bizans: Sivastopol Önlerinde Yatan Gemiler” başlıklı sekizinci bölümde ise Karatay’ın Hazar-Bizans ilişkilerini farklı bir yaklaşımla ele aldığı görülmektedir. Karatay, Hazar ve Bizans’ın tüm Hazar tarihi boyunca iyi birer müttefik oldukları düşüncesine karşı çıkmakta ve her iki gücün Kırım için süreklilik arz eden bir mücadele içerisinde olduklarını belirtmektedir. Ayrıca Hazar ve Bizans arasında Hazar-Arap mücadelesinin en şiddetli dönemini oluşturan 730’lu yıllarda iki güç arasında ortak ve planlı bir mücadelenin söz konusu olmadığı, 750’den sonra Hazarlar ile Araplar arasında ilişkilerin devamlılık arz eden barışçıl bir zeminde geliştiği ve bu nedenle de Hazarların Bizans ittifakına ihtiyaç doğuran şartların ortadan kalktığı gibi hususlara işaret edilmektedir⁸⁵².

“9.Yüzyıl: Kuzey Ülkesine Kuzeyden Gelen Tehditler” başlıklı dokuzuncu bölümü ise Karatay’ın “Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası” başlığına sahip çalışmasının nakliyle meydana getirilmiştir⁸⁵³.

Çalışmanın “Hazarlar ve İslam: Hazır Kıta Seçenek” başlıklı onuncu bölümünde ise Hazar topraklarında İslamiyet’in varlığı ve bu varlığın Hazar

⁸⁴⁹ Karatay, a.g.e., s.61-75.

⁸⁵⁰ Karatay, a.g.e., s.77-96.

⁸⁵¹ Karatay, a.g.e., s.97-136.

⁸⁵² Karatay, a.g.e., s.137-145.

⁸⁵³ Karatay, a.g.e., s.147-188.

politikalarındaki etkisi ele alınmaktadır. Bu doğrultuda Karatay, kimi Hazarlarca henüz ilk dönemlerinden itibaren İslamiyet'in yayılmış olabileceği ihtimaline dikkat çekmesinin yanı sıra Hazar ülkesinde ticari ve askeri boyutlarla Müslümanların varlığını da ortaya koymakta ve Müslümanlarla olan ilişkilerin Hazar devlet politikalarındaki öneminin de üzerinde durmaktadır⁸⁵⁴.

“Paralel Toplum ve Paralel Devlet” başlıklı on birinci bölümde ise Karatay’ın Hazarların toplumsal yapısını gerek sosyal gerek ekonomik açılarından ele aldığı gibi Hazar devlet yapılanmasını da hem kendine özgü hususlarıyla hem de Türk tarihinin bütünlüğü içerisinde ortaya koyduğu görülmektedir⁸⁵⁵. Çalışmanın “Hazar’ın Yıkılışı: Yetmiş Yıl veya Yetmiş Gün” başlıklı on ikinci bölümü ise Karatay’ın “Selçuk Bey ve Hazarlar: Kim Kime Ne Yaptı?” ve “Hazar’ın Yıkılışında Oğuz Dahli” isimli makalelerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur⁸⁵⁶.

Hazarların da ele alındığı çalışmalardan biri de Engin Eroğlu’nun “Türk Barışı (Pax Turcica): İskitler, Göktürkler ve Hazarlar” başlığını taşıyan makalesidir. Eroğlu, çalışmasında İskitler, Göktürkler ve Hazarların meydana getirdikleri devlet yapılanmalarıyla çeşitli bölgeleri birbirine bağlayan ticari faaliyetlere ve etkileşimlere imkan veren bir barış düzeni inşa ettikleri düşüncesini ortaya koymaktadır⁸⁵⁷. İskitler ve Göktürklerin inşa ettikleri barış düzeni bu çerçevede ortaya konulduktan⁸⁵⁸ sonra çalışmamızın kapsamına giren Hazarlar ele alınmakta ve Hazarların da gelişmiş ve serbest koşullar altında yürütülen bir ticaret sistemi ve kozmopolit yapısını da hoşgörüyle idare eden bir barış düzeni oluşturduklarına işaret edilmektedir⁸⁵⁹.

Hazarlara yer verilen bir diğer çalışma da Mehmet Şeker’in “Türk-Devlet Yönetiminde Farklı Başkadılık Uygulamaları: Hazarlar, Altın Orda ve Memlükler Örneği” başlığını taşıyan makalesidir. Şeker, çalışmasında her üç devletin de adli

⁸⁵⁴ Karatay, a.g.e., s.189-204.

⁸⁵⁵ Karatay, a.g.e., s.205-226.

⁸⁵⁶ Karatay, a.g.e., s.227-260.

⁸⁵⁷ Engin Eroğlu, “Türk Barışı (Pax Turcica): İskitler, Göktürkler ve Hazarlar”, *Turkish Studies*, Vol, 12/19, p.91-102.

⁸⁵⁸ Eroğlu, a.g.m, p.95-99.

⁸⁵⁹ Eroğlu, a.g.m., p.99-100.

yapılarını “Başkadılık” kurumu etrafında incelerken⁸⁶⁰ çalışmamızın kapsamına giren Hazarlar bahsinde ise Hazarların başkadılık kurumunun işlevlerini ve hususiyetlerini ortaya koymasının yanı sıra tarihi önemine de dikkat çekmekte ve Hazar başkadılık uygulamasının Türk tarihinin bütünlüğü içerisinde özgün bir noktayı temsil ettiğine ve daha sonraki dönemlerde Türk-İslam devletlerini de etkileyen bir örnek niteliği taşıdığına dikkat çekmektedir⁸⁶¹.

4.2 Hazar Tarihinin Kaynakları Üzerine Araştırmalar

Akdes Nimet Kurat’ın ilk olarak 1948 yılında XXI. Enternasyonal Oryantalistler Kongresi’nde sunulan ardından da *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*’nde yayınlanan “Abu Muhammad Ahmad Bin A’sam Al-Küfi’nin Kitab Al-Futuh’u” başlıklı çalışmasında ise müstakil olarak Hazar tarihi çalışması olmamakla birlikte Kitab Al-Futuh isimli eser gerek Arap tarihçiliği içerisindeki yeri gerek muhteviyatı yönüyle diğer İslam kaynaklarıyla olan benzerlik ve farklılıklarıyla ele alınırken aynı zamanda çalışmada bu eserin içerisinde yer alan Hazarlarla ilgili kimi kayıtlar ve Hazar tarihçiliği için eserin teşkil ettiği önem üzerinde de durulmaktadır⁸⁶². Bu doğrultuda Kurat söz konusu eserin Hazar tarihçiliği için yeni yaklaşım imkanları oluşturabileceğini bu yönüyle de eserin “salahiyetli bir tarihçi ve Arabist” tarafının yayınlanmasının gerekliliğini ifade etmektedir⁸⁶³.

Osman Karatay’ın Hazarlar hakkındaki çalışmalarından birisi de “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu” başlıklı makalesidir. Burada yazar bu mektubun ortaya çıkma süreci ve mektup hakkındaki çalışmalar hakkında bilgi vermekte ve X. yüzyıl ortalarına tarihlendirdiği ve Hazarların Musevilik inancını benimsemiş süreciyle ilgili önemli

⁸⁶⁰ Mehmet Şeker, “Türk-Devlet Yönetiminde Farklı Başkadılık Uygulamaları: Hazarlar, Altın Orda ve Memlükler Örneği”, *ABAD*, c. I, sayı 1, s.75-88.

⁸⁶¹ Şeker, a.g.m., s.78-80.

⁸⁶² Akdes Nimet Kurat, “Abu Muhammad Ahmad Bin A’sam Al-Küfi’nin Kitab Al-Futuh’u”, *DTCF Dergisi*, c. VII, sayı 2, Haziran 1949, s.255-273.

⁸⁶³ Kurat, a.g.m., s.267.

bir kaynak olarak işaret ettiği mektubun şerhlerle birlikte tercümesini ortaya koymaktadır⁸⁶⁴.

“Hazar Kağanı Yusuf’un Endülüs’e Mektubu” başlıklı çalışma da Osman Karatay’ın Muvaffak Duranlı ile birlikte Hazar tarihinin kaynakları kapsamında ortaya koyduğu önemli çalışmalardan biridir. Bu çalışmada da söz konusu mektubun tarihi önemi, hakkında yapılan çalışmalar gibi hususlar üzerinde durulduktan sonra mektubun açıklamalı olarak çevirisi ortaya koyulmuştur⁸⁶⁵.

4.3 Siyasi Tarih Araştırmaları

Mevlüt Koyuncu’nun “Emeviler Devrinde Hazarlarla Yapılan Mücadeleler” başlıklı çalışmasında ise Hazarlarla Emeviler arasındaki mücadelenin Velid b. Abdülmelik(705-715) devri ile Hişam b. Abdülmelik devrinde Mervan b. Muhammed’in 737’deki kesin zaferi arasındaki zaman aralığını kapsadığı belirtilirken bu mücadelenin ayrıntıları hakkında bilgi verilmektedir⁸⁶⁶. Koyuncu, bu mücadelenin genel karakteri hakkında ise her iki tarafın da zaman zaman galip geldiği sınır mücadeleleri şeklinde açıklarken mücadelenin 737’de Mervan b. Muhammed’in zaferinin ardından Hazar Kağanı ve Hazarların Müslüman olmasıyla noktalandığını da belirtmektedir. Yazara göre mücadelenin bitişinin ardından iki taraf arasında ticari ilişkilerin savaş koşullarının yerini aldığını ve yeni oluşan şartlarda Hazarların İslamiyet’i tanıyabilme imkanının doğduğunu işaret etmektedir. Bu hususların yanında Koyuncu’nun Halife Hişam’a serzeniş içeren bir yaklaşım içerisinde de olduğu görülmektedir. Buna göre çalışmada Hişam’ın Hazarlar arasında İslamiyet’i yaymak için çok sayıda yetkin isim bıraksaydı İslamiyet’in yayılmasının daha elverişli ve kalıcı bir zeminde ilerleyeceği bu durumun gerek Hazarlar için bir dönüm noktası teşkil edeceği gerek Avrupa ve Rusya’da İslamiyet’in yayılma imkanı doğuracağı ifade edilmektedir⁸⁶⁷.

⁸⁶⁴ Osman Karatay, “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu”, *KaraM*, sayı 18, Yaz 2008, s.1-17.

⁸⁶⁵ Osman Karatay, Muvaffak Duranlı, “Hazar Kağanı Yusuf’un Endülüs’e Mektubu”, *Bilig*, Kış 2013, sayı 64, s.199-230.

⁸⁶⁶ Mevlüt Koyuncu, “Emeviler Devrinde Hazarlarla Yapılan Mücadeleler”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, sayı 1, 1997, s.74-79.

⁸⁶⁷ Koyuncu, a.g.m., s.79-80.

Mualla Uydu Yücel'in Hazarlar hakkındaki çalışmalarından biri de "Hazar-Bizans İttifakları ve Sonuçları" başlığını taşımaktadır. Yazar, bu çalışmasında kısaca Hazar tarihinin ilk dönemlerine değinildikten sonra Hazarların bağımsız bir devlet halini almadan önceki dönemlerinden başlayarak Bizans ile kurduğu ilişkilerin ortaya koyulduğu görülmektedir⁸⁶⁸. Yücel, her iki güç arasındaki müttefik ilişkisini sınırdaşlık ve ortak düşmana sahip olma hususlarıyla açıklamaktadır⁸⁶⁹. Çalışmada her iki güç arasındaki iyi ilişkilerin VII-IX. yüzyıllarda en ileri halini aldığı belirtilirken oluşan siyasi işbirliği ve akrabalık bağının yanında ticari ilişkilerin de gelişme gösterdiği ifade edilmektedir⁸⁷⁰. Hazarlar ve Bizans arasındaki iyi ilişkilerin bozulması hususunda ise Bizans'ın sınırları içerisindeki Musevilere uyguladığı baskı politikasına da değinilirken esas neden olarak ise Kırım'da iki gücün girdiği hakimiyet mücadelesi işaret edilmiştir⁸⁷¹. Yücel, ilişkilerin genel çerçevesini de çizmekte ve Bizans'ın söz konusu ilişkilerde politikasını Hazarların gücü ölçüsünde şekillendirdiğini ve Hazarlar güçlüyken dostluk politikaları geliştiren ve her iki güç arasındaki ilişkilerden esas fayda sağlayan taraf olan Bizans'ın Hazarlar gücünü kaybettiğinde Hazarlara yardım etmek yerine aksine onların yıkılışına sebep olan faktörlerden biri olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir. Ayrıca Yücel'e göre Türklerin tamamına karşı "düşmanını düşmanına kırdırma" politikasını takip eden Bizans aynı politikayı Hazarlara karşı da uygulamıştı ancak Bizans söz konusu politikanın bedelini yıkılışlarında rol aldıkları Hazarlar gibi yok olarak ödemişti⁸⁷².

Altay Tayfun Özcan'ın "Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu İlişkileri" adlı çalışması ülkemizde Hazarlar hakkında yapılan yüksek lisans tez çalışmalarından birini teşkil etmektedir⁸⁷³. Özcan, çalışmasının giriş kısmında Hazar-Bizans ilişkileri konusundaki çalışmaların yetersizliğine işaret ederken

⁸⁶⁸ Mualla Uydu Yücel, "Hazar-Bizans İttifakları ve Sonuçları", *Türk Tarihinde Balkanlar*, ed. Zeynep İskeliyeli-M. Bilal Çelik-Serkan Yazıcı, c. I, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya 2013, s.145-162.

⁸⁶⁹ Yücel, a.g.m., s.154.

⁸⁷⁰ Yücel, a.g.m., s.157.

⁸⁷¹ Yücel, a.g.m., s.159.

⁸⁷² Yücel, a.g.m., s.160.

⁸⁷³ Altay Tayfun Özcan, *Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.

bilhassa ülkemizde bu konudaki çalışmaların azlığına dikkat çekmektedir⁸⁷⁴. Yazarın Hazarlar öncesi Doğu Avrupa'nın siyasi tablosu ile Hazar ve Bizans tarihini ana hatlarıyla ortaya koyduktan⁸⁷⁵ sonra söz konusu ilişkileri üç başlık altında incelediği görülmektedir.

Özcan'ın "İlk İlişkiler" başlığı altında Hazar-Bizans ilişkilerinin gerek Sasanilere karşı işbirliği altında gerçekleşen yönünü gerek de her iki güç arasındaki mücadele alanlarını da kapsayan çehresini çok yönlü olarak ortaya koyduğu görülmektedir⁸⁷⁶. Nitekim bu çerçeve içerisinde de ilişkilerin söz konusu yönleri hakkında bilgi verilirken önemli noktalara da dikkat çekildiğini belirtmek mümkündür. Özcan'a göre eldeki veriler Hazar yardımının Bizanslıların Sasanilere karşı yürüttüğü mücadelede arz ettiği önemi ortaya çıkarmaktadır. Yazar bu konuda 627'den itibaren Hazarların Bizans-Sasani mücadelesinde Bizans'ın müttefiki olarak dahil olmasıyla mücadelenin o aşamasına kadar savunma politikası uygulamamış olan Sasanilerin Hazar etkisiyle savunma politikası uygulamaya başladıklarını belirtmektedir⁸⁷⁷. Değinilen bu hususların yanında Hazar-Sasani mücadelesindeki Hazar faktörünün Bizans için "kurtarıcı" bir mahiyette olduğu belirtilirken Bizans için Sasanilerin ardından ortaya çıkan Arap ilerleyişi karşısında ise Hazarların içinde buldukları iç savaş şartları nedeniyle aynı rolü üstlenemedikleri hususuna da işaret edilmektedir⁸⁷⁸. Çalışmada Hazarların Sasaniler karşısındaki faaliyetlerini tamamıyla Bizans'ın politikaları doğrultusunda şekillendirmediği de ortaya koyulmakta nitekim Bizans-Sasani anlaşmasının ardından bile Sasanilere karşı devam Hazar faaliyetleri hakkında bilgi verilmektedir⁸⁷⁹. Yukarıda belirtildiği gibi çalışmanın "İlk İlişkiler" başlıklı bölümünde Hazar-Bizans ilişkilerindeki rekabet sahaları da ele alınmakta ve bu çerçeve içerisinde Hazarların gerek Bizans nüfuzu altında bulunan Albanya gerek Bizans müttefiki Büyük Bulgar Devleti'ne karşı yürüttüğü faaliyetleri hakkında bilgi verilmektedir⁸⁸⁰. Özcan bahsedilen bağlamda

⁸⁷⁴ Özcan, a.g.t., s.1.

⁸⁷⁵ Özcan, a.g.t., s.3-27.

⁸⁷⁶ Özcan, a.g.t., s.28-48.

⁸⁷⁷ Özcan, a.g.t., s.33-34.

⁸⁷⁸ Özcan, a.g.t., s.42.

⁸⁷⁹ Özcan, a.g.t., s.39-41.

⁸⁸⁰ Özcan, a.g.t., s.39-48.

Hazarların Bizans müttefiki Büyük Bulgar Devleti'ne karşı yürüttüğü saldırıların Hazar-Bizans ilişkilerini 680'li yıllarda bilhassa Kırım bölgesinde olmak üzere gerginleştirmiş olabileceğini ve daha sonraki dönemlerde Kırım sahasında girişilen mücadelenin zemininin bu dönemde oluştuğunu da belirtmektedir⁸⁸¹.

Çalışmanın “İlişkilerin Gelişmesi” başlığı altında ise Hazar-Bizans ilişkilerinin siyasi işbirliği ve evlilikleri kapsayan iyi ilişkilerinin ortaya konulmasının yanı sıra II. Justianianus devrinde Kırım üzerinde girişilen hakimiyet mücadelesi de ele alınmaktadır. Ayrıca yine bu bölümün kapsamı içerisinde Hazarların Bizans'ın iç meselelerinde üstlendiği rolün de üzerinde durulmaktadır⁸⁸². Özcan, Bizans-Arap mücadelesinde Hazarların rolünü de bu bölümde ele alırken evliliği de içeren iyi ilişkilere rağmen Herakleios devrinde Sasaniilere karşı gerçekleştirilen Bizans-Hazar ortak askeri faaliyetlerine benzer girişimlerin Araplara karşı ortaya çıkmadığını belirtmekte Hazarların 737'de Araplara karşı uğradığı mağlubiyetin ardından ise Bizans'ın Arap ilerleyişi karşısında yalnız kaldığını ifade etmektedir⁸⁸³.

Özcan, “İlişkilerin Bozulması” başlığı altında ise “Viking/Rusların” Doğu Avrupa'nın önemli bir aktörü olarak ortaya çıkma ve onların teşkil ettiği tehlikeye karşı 829-842 yılı arasında Hazar-Bizans ortaklığı neticesinde Sarkel Kalesi'nin inşa edilme süreci ortaya koyduktan sonra Hazar Kağanlığı'nın Museviliği benimsemesi hususuna da değinmiş ve aynı zamanda bu olayın Hazarlarda dış politikayı da kapsayacak şekilde değişikliklere yol açtığı belirtilmektedir⁸⁸⁴. İlişkilerin bozulması sürecinde ise Bizans'ın Kuzey Karadeniz politikasındaki değişikliklere değinilmekte ve bu coğrafyada bulunan Kerson kenti ve bu yerleşim yerine bağlı Bizans nüfuz sahalarının korunması amacıyla Bizans'ın gerek Rusların gerek çeşitli Türk boylarının Hazarlara karşı kışkırtma faaliyetleri hakkında bilgi verilmektedir⁸⁸⁵. Çalışmada, Hazarların Bizans'ın söz konusu faaliyetleri karşısında Benjamin ve Aaron dönemlerinde Bizans'a karşı herhangi

⁸⁸¹ Özcan, a.g.t., s.47-48.

⁸⁸² Özcan, a.g.t., s.49-64.

⁸⁸³ Özcan, a.g.t., s.62-64.

⁸⁸⁴ Özcan, a.g.t., s.65-72.

⁸⁸⁵ Özcan, a.g.t., s.75-81.

bir faaliyette bulunmadıkları⁸⁸⁶ ancak bu politikanın Joseph döneminde terk edildiği belirtilirken Bizans tahtında Romanus'un bulunduğu bu devirde yaşanan söz konusu politika değişikliği Özcan tarafından şu şekilde açıklanmaktadır: “Onun dış politikasını değiştirmesinde temel etken Romanus'un anti-yahudi politika takip etmesinden ziyade, Bizans ile aralarında Hazar Hakanı Benjamin döneminden başlayıp Aaron zamanında devam eden mücadeleler ve Magna Bulgarya ile olan savaşlarından beri gözlerinde olan Kırım'daki Bizans mülklerini ele geçirmek isteği olmalıdır”⁸⁸⁷ Bahsedilen hususların ardından da “Viking/Ruslar”ın Slavları hakimiyet altına alma süreçleri ve Bizans ile bu güç arasında oluşan işbirliği de göz önünde bulundurularak “Viking/Rus” faaliyetleri neticesi ile Hazar Kağanlığı'nın varlığının son bulması süreci açıklanmaktadır⁸⁸⁸.

Çalışmanın sonuç kısmında ise Özcan'ın Hazar-Bizans ilişkilerinin genel karakterini, söz konusu ilişkilerin taraflar için ifade ettiği anlamı ve ilişkileri şekillendiren dinamikleri geniş bir tarihi perspektif içerisinde ortaya koyduğu görülmektedir. Özcan, bu çerçevede 625-860 yılları arasında ittifak koşulları altında geliştiğini belirtirken Bizans'ın Hazar Kağanlığı'nı da kapsayan Kuzey Karadeniz politikasını şu şekilde açıklamaktadır: “...Bizans İmparatorluğu'nun Hazar Hakanlığı ile olan ilişkilerinin, genel olarak da Kuzey'de bulunan Türk ve diğer topluluklarla olan ilişkilerinin, Bizans İmparatorluğu'nun kuzeyde yer alan Kerson ve çevresindeki Kırım mülklerinin güvencesi ve Bizans'ın düşmanlarına karşı savaşması temeline dayandığını açıkça göstermektedir”⁸⁸⁹. Bizans'ın Karadeniz'in kuzeyindeki politikası bu şekilde açıklanırken bu doğrultuda da Hazar-Bizans ilişkilerinde esas işbirliğine ve yardıma gereksinim duyan tarafın Bizans olduğu işaret edilirken Hazarların ise gerek Araplar gerek Ruslar karşısında buldukları tehlikeler nedeniyle bu ilişkilere ihtiyaç duyduğu belirtilmektedir. Özcan'a göre Hazarların Abbasiler ile olan mücadelesinin son bulup IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticari ilişkilerin yoğunlaştığı bir şekle dönüşmesine paralel olarak Hazar-Bizans ilişkiler bozulma sürecine girmişti ve bu husustan yola çıkıp bu sürecin esas faktörü olarak

⁸⁸⁶ Özcan, a.g.t.,s.77.

⁸⁸⁷ Özcan, a.g.t.,s.78.

⁸⁸⁸ Özcan, a.g.t.,s.82-86.

⁸⁸⁹ Özcan, a.g.t.,s.87.

da söz konusu ticari ilişkilerin olduğunu düşünmek mümkündür⁸⁹⁰. Bu hususların yanında Özcan, sonuç kısmında Bizans'ın politikalarının Hazarların ortadan kalkmasındaki rolüne de değinmekle birlikte bu durumun Bizans'ı Karadeniz'in kuzeyinde amaçladığı noktaya ulaştırmadığı ve Bizans'ın Hazarlara karşı olan faaliyetleri ile Karadeniz'in kuzeyindeki varlığını sonlandıracak süreci başlatmış olduğunu ortaya koymaktadır⁸⁹¹.

Sezgin Güçlüay'ın “Bizans-Sasani Savaşlarında Hazar-Bizans Münasebetleri” başlıklı çalışmasında ise söz konusu iki güç arasındaki ilişkilerin başlıktan da anlaşılacağı üzere esas olarak Herakleios devrinde Sasanilere karşı oluşturulan Bizans-Hazar işbirliğinin üzerinde durularak ele alındığı görülmektedir. Güçlüay, çalışmasında bu dönemde oluşan Bizans-Hazar işbirliğinin tarihi arka planına da kısaca değinirken sonuç kısmında ise iki güç arasındaki III. yüzyılda başlayan ilişkilerin VI. asırdan itibaren ittifak şeklini aldığı ve bu durumun da doruk noktasına VII. yüzyılda ulaştığını belirtmektedir. Güçlüay, bu ittifak sisteminin Hazarların güç kaybına uğramasıyla Bizans tarafından bozulduğunu ve Hazarlara karşı Bizans'ın Rusların yanında yer aldığını da eklemektedir. Ayrıca Hazar-Bizans ilişkilerinin hem Bizans hem de Türk ve İslam tarihi için önemli sonuçlar doğurduğu da öne sürülmekte ve bu sonuçlara değinilmektedir⁸⁹².

Mehmet Çog'un “Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri” çalışmasında ise Hazarların Araplarla olan münasebetlerinin Hz. Ömer devrinden başlatılarak “Emeviler Dönemi” ve “Abbasiler Dönemi” alt başlıkları altında incelendiği görülmektedir⁸⁹³. Çalışmada ilk olarak “Emeviler Dönemi” alt başlığı altında Hazar-Arap mücadelesinin detaylarıyla ele alınmasının yanı sıra mücadelenin genel çerçevesi ve sonuçları gibi hususlar üzerinde de durulmuştur. Çog, genel kabule göre Hazarların Arapları Kafkaslarda durdurarak İslamiyet'in Doğu Avrupa'da ilerleyişinin önüne geçtiklerini ifade etmekte ve o dönemde

⁸⁹⁰ Özcan, a.g.t., s.87-88.

⁸⁹¹ Özcan, a.g.t., s.89.

⁸⁹² Sezgin Güçlüay, “Bizans-Sasani Savaşlarında Hazar-Bizans Münasebetleri”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Haziran 2006, sayı 234, s.42-46.

⁸⁹³ Mehmet Çog, “Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri”, *Turkish Studies*, Vol. 2/2, Spring 2007, pp. 150-160.

bahsi geçen yöndeki Arap ilerleyişini Türkler dışında engelleyecek bir güç bulunmadığını işaret etmekte aynı zamanda Hazarların bu direniş gücü gerek kendi güçleri gerek Hazar-Bizans ittifakı çerçevesinde açıklanmaktadır⁸⁹⁴. Çog, bahsi geçen dönemdeki ilişkilerin genel tablosunu ise şu şekilde oluşturmaktadır: “Yaklaşık yüz elli yıl süren Arap-Hazar mücadelesi genelde çok çetin savaşlarla geçmiştir. Bu rekabet sonunda Kafkasların güneyi Arap hakimiyetine geçmiştir ancak her iki taraf da maddi manevi oldukça büyük kayıplar almıştır. Söz konusu mücadelede karlı çıkan taraf Bizans olmuştur. Bizans yıkılma tehlikesini atlatmakla kalmayıp zaman zaman Araplar üzerine saldırı dahi yapma fırsatını yakalamıştır”⁸⁹⁵.

Çog, “Abbasiler Dönemi” alt başlığı altında da bu dönemin ilişkilerinin detaylarını ortaya koymaktadır. Yazar, bu dönemde de kimi savaşların yaşandığını ancak Emeviler döneminde olduğu gibi şiddetlenmediğini ifade etmektedir. Nitekim bu doğrultuda da çalışmada bu dönemde gelişen iyi ilişkilerin üzerinde durulurken ticari ve kültürel olarak kurulan münasebetlerin aynı zamanda İslamiyet’in Hazarlar arasında yayılmasını da içerdiğine işaret edilmektedir⁸⁹⁶.

Karatay’ın Hazarlar hakkında bir diğer çalışması ise “Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası” başlığını taşımaktadır. Yazarın burada gerek yazılı kaynakları gerek arkeolojik kaynakları ve gerek araştırma eserlerinde öne sürülen görüşleri de göz önünde bulundurarak Şarkel’in inşası sürecini Rus faktörüyle izah ettiği görülmektedir. Karatay’a göre Şarkel’in inşasını Bizans katkısı ve Hazar-Bizans etkisiyle açıklamak tarihi gerçekliğe uygun değildir. Çalışmada Şarkel’in kuruluşu için 838 tarihi işaret edilirken⁸⁹⁷ bu dönemde Hazar-Bizans arasında bir müttefiklik ilişkisi değil Karadeniz’in kuzeyindeki hakimiyet mücadelesi olduğundan söz edilmekte ve Rusların Bizans tarafından yönlendirildiği belirtilmektedir⁸⁹⁸. Şarkel kalesinden önce de kalenin yapıldığı Don nehri bölgesinin bir yerleşim bulunduğunu ve bu yerleşimin ortadan

⁸⁹⁴ Çog, a.g.m., pp. 156-157.

⁸⁹⁵ Çog, a.g.m., pp. 157.

⁸⁹⁶ Çog, a.g.m., pp. 157-160.

⁸⁹⁷ Osman Karatay, *Bellekten*, c. LXXIV, sayı 269, Nisan 2010, s.74.

⁸⁹⁸ Karatay, a.g.m., s.81-84.

kalkmasına Rusların yol açtığını belirten Karatay yine kalenin inşasının da Rus faaliyetleri nedeniyle gerçekleştirildiğini öne sürmektedir⁸⁹⁹.

Hazarlar hakkında Karatay'ın meydana getirdiği bir diğer çalışma ise "Hazarların Yıkılışında Oğuz Dahli" başlığını taşımaktadır. Karatay, bu çalışmasında ilk olarak 965 yılında Hazarları hedef alan Rus saldırısını tartışmaktadır. Yazar, bu doğrultuda konu hakkındaki kaynakları kıyaslayarak Rus saldırısının Şarkel civarında gerçekleştiğini ve Don bölgesiyle sınırlı kaldığını işaret etmektedir⁹⁰⁰. Karatay'a göre bu tarihte Hazarın yıkılışını tek bir savaş ekseninde açıklamak da makul değildir⁹⁰¹. Nitekim bu hususların ardından çalışmanın odak noktasını oluşturan Oğuz faktörü ele alınmakta ve Hazar-Oğuz ilişkisi başlangıç devrinden itibaren ortaya koyulmaktadır. Yazar bu çerçevede içerisinde gerek ittifak gerek düşmanlık çerçevesinde ilişkilerin geliştiğini ortaya koyarken gerek Oğuz subaşı Dukak'ın gerek oğlu Selçuk'un Hazarlarla mücadele taraftarı olmadığını ve bu yaklaşımın gelişimini tarihi süreci içinde izah ederken ancak son kertede Oğuzların Hazar politikasına Hazarlarla savaş taraftarlarının hakim olduğunu ifade etmekte ve Selçuk Bey'in Cend'e göçünü de bu ayrılık üzerinden açıklayan yaklaşım sunmaktadır⁹⁰². Karatay, Oğuz politikasına Hazarlarla mücadele düşüncesinin hakim olmasının yanında daha önce düşmanlarına karşı ittifak ilişkileri kuran ve Hazar'ı hedef alan Rus kağanı Syvatoslav'ın Hazarlara karşı mücadelesinde ise Oğuzlarla ittifak ilişkisi tesis ettiğini belirtmektedir⁹⁰³. Nitekim Karatay'a göre kaynaklarda Hazara karşı Rus hareketi Şarkel ve çevresinde gelişmişken Hazar başkentinin ele geçirilmesi ve Semender'e kadar ulaşan faaliyetlerin esas faktörü ise Ruslar değil Oğuzlardır⁹⁰⁴.

Karatay'ın Hazarlar hakkındaki bir diğer çalışması ise yukarıda çalışmasıyla paralellik göstermektedir. Yazar çalışmasında "Selçuk Bey ve Hazarlar: Kim Kime Ne Yaptı" başlıklı çalışmasında ilk olarak Oğuzların ortaya

⁸⁹⁹ Karatay, a.g.m., s.100.

⁹⁰⁰ Çalışma ilk olarak 2011'de *Mehmet Eröz Armağanı* adlı eserde yayınlanmıştır. Biz ise çalışmamızda yazarın Oğuzlarla ilgili çalışmalarını getirdiği eserinden faydalandık. Osman Karatay, *Hazar Yıkılışında Oğuz Dahli", İlk Oğuzlar, Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s.147-151 ve 154-156.

⁹⁰¹ Karatay, a.g.m., s.153.

⁹⁰² Karatay, a.g.m., s.157-168.

⁹⁰³ Karatay, a.g.m., s.157.

⁹⁰⁴ Karatay, a.g.m., s.157-168.

çıkışına kısaca değindikten sonra başlangıç tarihi olarak 890 civarını verdiği Hazar-Oğuz ilişkilerini ele almaktadır⁹⁰⁵. Karatay, söz konusu ilişkilerin ilk dönemlerinde dostluk çerçevesinde geliştiğini ancak ardından bu ilişkilerin bozulduğunu ve 920’de Oğuzların Aslar ve Peçenekler ile Hazarlara saldırdığını belirtmekte fakat 932’de Hazarları hedef alan Alanlara karşı da Oğuzların Hazarların yanında yer aldıklarını belirtmektedir⁹⁰⁶. Karatay’a göre bu Oğuz yardımı sırasında Oğuz subaşı Dukak Hazarları tanıyıp onların taraftarı bir hal almış ve bu siyaset oğlu Selçuk Bey tarafından da devam ettirilmiştir⁹⁰⁷. Nitekim çalışmada Selçuk Bey’in oğullarına çeşitli İsrail büyüklerinin adının verilmesi de bu ekseninde açıklanmaktadır⁹⁰⁸. Yazar bu hususlarla beraber Dukak ve Selçuk’un söz konusu Hazar taraftarı siyasetlerinin başarısızlığa uğraması sürecinin de üzerinde durmakta ve yukarıdaki çalışmasında da değinilen Rus-Oğuz işbirliği hakkında bilgi vermektedir⁹⁰⁹. Belirtmek gerekir ki Karatay çalışmasında yukarıda da görüldüğü üzere Hazar-Oğuz ilişkilerinin değişken yapısını ortaya koymakta ve bu doğrultuda da Oğuzların Hazarlara bağlı olduğu şeklindeki görüşü “çağdaş efsane” olarak tanımlamaktadır⁹¹⁰.

Mustafa Demirci’nin “Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-XI. Y. Y.)” başlıklı makalesi Hazarların Müslümanlarla olan ilişkileri hakkındaki çalışmalardan bir diğeridir⁹¹¹. Demirci, söz konusu makalesinde öncelikle Hazarların Hulefa-i Raşidin ve Emeviler dönemlerinde Müslümanlarla olan ilişkilerinin üzerinde durup⁹¹² ardından çalışmasının esas konusunu teşkil eden Hazar-Abbasi ilişkilerini ele almaktadır⁹¹³. Çalışmada Hazar-Abbasi ilişkilerinde

⁹⁰⁵ Söz konusu çalışma ilk olarak 27-30 Eylül 2010’da gerçekleştirilen *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu*’nda bildiri olarak sunulduktan sonra bahsi geçen sempozyumun *Selçuklu Siyasi Tarihi(Bildiriler)* adlı bildiri kitabında 2014’de yayınlanmıştır. Biz ise çalışmamızda yazarın Oğuzlarla ilgili çalışmalarını bir araya getirdiği kitabından faydalandık. Osman Karatay, “Selçuk Bey ve Hazarlar: Kim Kime Ne Yaptı”, *İlk Oğuzlar, Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s.172-783.

⁹⁰⁶ Karatay, a.g.m., s.174-176.

⁹⁰⁷ Karatay, a.g.m., s.178-179.

⁹⁰⁸ Karatay, a.g.m., s.180.

⁹⁰⁹ Karatay, a.g.m., s.180-182.

⁹¹⁰ Karatay, a.g.m., s.177.

⁹¹¹ Mustafa Demirci, “Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-XI. Y. Y.)”, *Tarihin Peşinde*, sayı 5, 2011, 109-124.

⁹¹² Demirci, a.g.m., s.111-114.

⁹¹³ Demirci, a.g.m., s.114-121.

de bazı mücadelelerin yaşandığı ancak Emeviler döneminde gerçekleşen savaşlara kıyasla yoğun bir mücadele atmosferinin olmadığına dikkat çekilirken⁹¹⁴ 798-799 senesindeki mücadelenin ardından tarafların bir daha karşı karşıya gelmediği bu tarihten sonra ilişkilerin barış zemininde ilerlediği belirtilmektedir⁹¹⁵. Demirci, Hazar-Abbasi ilişkilerinin sahip olduğu barışçıl zeminin iki güç arasındaki diğer ilişkilerdeki olumlu etkilerini ve Hazarlar arasında İslamiyet'in yayılmasına olan katkısını da çalışmasında ortaya koymaktadır⁹¹⁶.

Hazarlar hakkındaki çalışmalardan biri ise Hasan Kocarık'ın *Hazarlarda Devlet Yönetimi* adlı yüksek lisans tez çalışmasıdır. Kocarık'ın çalışması iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “Hazar Tarihine Kısa Bir Bakış” başlığı altında ana hatlarıyla Hazar tarihi hakkında bilgi veren⁹¹⁷ Kocarık, tezin esas konusunu ise “Hazarlarda Devlet Yönetimi” başlığı altında ikinci bölümde ele almaktadır. Yazar, Hazarların devlet yapılanmaları gerek idari gerek ekonomik gerek askeri yönleri hakkında bilgi vermekte ama esas olarak Hazar Kağanının ve Hakan Beg'in konumları üzerinde durmaktadır⁹¹⁸. Çalışmada Hazar Kağanının uhrevi bir çehreye sahip olduğu dünyevi olarak ülkeyi esas yönetenin ise Hakan Beg olduğunu belirtmektedir⁹¹⁹. Belirtmek gerekir ki Hakan Beg'in yetkileri arasında ordunun kumandası olduğu da belirtilirken⁹²⁰ çalışmanın bir diğer noktasında ise ordunun yönetiminin “İl-Şat” unvanlı yöneticide olduğu da öne sürülmektedir⁹²¹. Çalışmada yukarıda bahsedilen yönetim şeklinin ortaya çıkış şekilleri de incelenirken bu yönetim “çifte krallık” olarak değil “ikili üst yönetim” olarak değerlendirilmekte⁹²² ve bu ikili yönetimin Hazarlarda ilk dönemlerinden itibaren var olmadığı sonraki süreçte ortaya çıktığı ifade edilmektedir⁹²³. Kocarık'a göre bu durum ise “melik” olarak nitelenen Obedyta tarafından sağlanmıştı. Bu doğrultuda da çalışmada Obedyta ve soyundan gelenlerin Hazar

⁹¹⁴ Demirci, a.g.m., s.114.

⁹¹⁵ Demirci, a.g.m., s.117.

⁹¹⁶ Demirci, a.g.m., s.117-122.

⁹¹⁷ Hasan Kocarık, *Hazarlarda Devlet Yönetimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kilis 2013, s.4-42.

⁹¹⁸ Kocarık, a.g.t., s.42-143.

⁹¹⁹ Kocarık, a.g.t., s.64.

⁹²⁰ Kocarık, a.g.t., s.64,88.

⁹²¹ Kocarık, a.g.t., s.68.

⁹²² Kocarık, a.g.t., s.118-119.

⁹²³ Kocarık, a.g.t., s.123.

hanedanından olmadıkları ve Hazar hanedanına paralel bir biçimde devam eden hakan begler olduğu iddia edilmektedir⁹²⁴. Çalışmada bahsi geçen yönetim anlayışının Merovenj kralları ve Japon mikadolarıyla benzerlik gösterdiği vurgulanırken⁹²⁵ Hazarlardaki yönetim anlayışının kökenleri üzerinde de durulmakta ve yukarıda değinildiği gibi “ikili üst yönetim” olarak nitelenen sistemin sonradan ortaya çıktığı belirtilmekte bu sistemin zemininin Türk hakimiyet anlayışı olduğu bir noktada reddedilirken⁹²⁶ bir noktada da Türk gelenekleriyle uyduğu ve Göktürklerin ikili krallık anlayışlarının devamı olduğu belirtilmektedir⁹²⁷.

Hazarların devlet yapılanmasını ele alan çalışmalardan biri de Turgut Demirtaş’ın *Hazar Devlet Teşkilatı* başlıklı yüksek lisans çalışmasıdır⁹²⁸. Demirtaş’ın çalışması üç bölümden meydana gelmektedir. Çalışmanın “İslamiyet Öncesi Türk Devlet Teşkilatı” adlı ilk bölümünde söz konusu zaman aralığındaki Türk devlet teşkilatının kapsamlı bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Bu çerçevede içerisinde Demirtaş, Türk devlet teşkilatına şekil veren dinamikleri gerek tarihi gerek coğrafi açılardan açıklarken devleti meydana getiren kurum ve görevlilerin işlevlerini de ortaya koymaktadır⁹²⁹. Çalışmanın “Hazarlar” başlıklı ikinci bölümünde ise Hazar tarihinin kökenlerinden Hazar varlığının ortadan kalkmasından sonra devam eden Hazar mirasına değin uzanan geniş bir kapsam içerisinde Hazarların tarihinin çok yönlü olarak ortaya koyulduğunu söylemek mümkündür⁹³⁰. Demirtaş, “Hazar Devlet Teşkilatı” adlı üçüncü bölümde ise çalışmasının esasını meydana getiren Hazar devlet yapılanmasını ele almaktadır. Bu bölümde Hazarların devlet yapılanması Türk devlet geleneği içerisinde benzerlik ve farklılık gösteren yönleriyle birlikte bir bütün olarak incelenmektedir⁹³¹. Demirtaş bu doğrultuda ilk olarak idari sisteminin üzerinde

⁹²⁴ Kocarık, a.g.t., s.80-82, 87.

⁹²⁵ Kocarık, a.g.t., s.67, 129.

⁹²⁶ Kocarık, a.g.t., s.124.

⁹²⁷ Kocarık, a.g.t., s.130.

⁹²⁸ Turgut Demirtaş, *Hazar Devlet Teşkilatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2014.

⁹²⁹ Demirtaş, a.g.t., s.6-47.

⁹³⁰ Demirtaş, a.g.t., s.48-83.

⁹³¹ Demirtaş, a.g.t., s.84-120.

durmakta ve bu sistemi aygıtlarıyla ortaya koymaktadır⁹³². Çalışmada Hazarlarda hakanın yetkilerinin kısıtlı olmakla birlikte diğer Türk devletlerine kıyasla normal ölçülerden daha da çok uhrevi bir saygınlığa sahip olduğu ülke yönetiminin ise esas olarak “beğ”, “ışa, ilşad” gibi unvanlarla da nitelenen hükümdara ait olduğunu belirtilmektedir. Hazarlardaki bu yönetim anlayışının kökenleri ve gelişim süreci hakkında yeteri bilgi olmadığına da çalışmada dikkat çekilmektedir. Demirtaş’a göre söz konusu yönetim anlayışının temelini Göktürklerdeki “ikili kağanlık” veya “küçük kağanlık” uygulamalarında aramak makul bir yaklaşım değildir. Yazar, bu görüşünü Göktürklerdeki bahsedilen uygulamalarda kağanlardan birinin esas gücün sahibi olduğu Hazarlarda ise icra yetkisinin esas olarak hükümdar tarafından üstlendiği düşüncesiyle temellendirmektedir. Çalışmada söz konusu sistemin Hazarların ilk dönemlerinde var olmadığı ve süreç içerisinde ortaya çıktığı ifade edilirken bu sürecin gelişimi de açıklanmaktadır⁹³³.

Demirtaş’ın Hazarların topraklarında sürdürdüğü uygulamayı da oldukça geniş bir tarihi perspektif içerisinde Hazarların öncesi ve sonrasında çeşitli devletlerin toprak düzenlerini de göz önünde bulundurarak incelediğini belirtmek gerekir. Bu kapsam içerisinde de Hazarların zengin toprak sahiplerine asker besletmeye dayalı tımar sistemi benzeri bir toprak düzenine sahip olduklarını belirtmekte ve tımar ve iktâ düzenlerinin incelemelerinde daha isabetli sonuçlara ulaşmak için Hazarların da göz önünde bulundurulmasını teklif etmektedir⁹³⁴.

Çalışmada Hazarların devlet yapılanması incelenirken Hazar vergi düzeninin⁹³⁵ ve Hazar şehirlerinin⁹³⁶ ele alınmasının yanı sıra Hazarların askeri yönü üzerinde de durulmaktadır. Bu çerçevede de Hazarların askeri yapılanmalarının esas olarak ittifak ilişkileri ile meydana getirildiği belirtilmekte ve Hazar askeri gücünün gerek bu sistem ile ortaya çıkan yönü gerek düzenli ordu yapısı ortaya koyulmakta ve ayrıca Hazar askeri donanımları hakkında da bilgi verilmektedir⁹³⁷. Demirtaş, çalışmasının üçüncü bölümünün son kısmında ise

⁹³² Demirtaş, a.g.t.,s.84-97.

⁹³³ Demirtaş, a.g.t.,s.84-88.

⁹³⁴ Demirtaş, a.g.t.,s.97-105.

⁹³⁵ Demirtaş, a.g.t.,s.105-106.

⁹³⁶ Demirtaş, a.g.t.,s.106-113.

⁹³⁷ Demirtaş, a.g.t.,s.113-117.

Hazarların hukuk düzenlerini ele almaktadır. Bu doğrultuda yazar tarafından Hazarların hukuk düzenlerinin değişimi de içeren bir seyir takip ettiğine işaret edilmekte ve Museviliğin kabul edilmesiyle birlikte devletin hukuk sisteminin Musevi inancına göre düzenlendiğinin belirtilmesinin yanı sıra törenin de hukuk düzeninden soyutlanmadığı ve etkinliğini devam ettirdiği ifade edilmektedir. Ayrıca çalışmada yine söz konusu kapsam içerisinde Hazarların her dinin mensubunun kendi inançları çerçevesinde hukuki muamele gördüğü bir sistem inşa ettikleri belirtilirken bu sistemi ortaya çıkaran faktörler de ortaya koyulmaktadır⁹³⁸.

Hazarlar hakkındaki çalışmalardan bir diğeri de Mehmet Kıldıroğlu'nun "İslam Coğrafyacılarına Göre Hazar Hakanlığı Devlet Yönetim Birimleri ve Sonraki Devletler Üzerinde Etkisi" başlığını taşımaktadır. Kıldıroğlu, çalışmasında başlıktan da görüleceği üzere İslam kaynaklarını esas alarak Hazar devlet yapılanması hakkında bilgi vermekte ve sonraki dönemlerde ortaya çıkmış Türk devletleriyle olan benzerliklerini vurgulamaktadır⁹³⁹. Bu çerçeve içerisinde Hazarların hukuk düzeninin Osmanlı Devleti'yle benzerlik gösterdiği⁹⁴⁰, ordu yapılanmasının ise hem Osmanlı hem de Selçuklularla benzerlik taşıdığı ifade edilmektedir⁹⁴¹. Ayrıca, Hazarların kendi dönemlerinden önceki Türk devletleriyle olan benzerliklerine de dikkat çekilen çalışmada Hazar veraset düzeninde de kağanlık yetkisinin babadan oğula geçtiği öne sürülmektedir⁹⁴².

Hazarları ele alan çalışmalardan biri de Ali Genç'in "Kafkaslarda Hazar-Arap Hakimiyet Mücadeleleri ve Alanlara Etkisi" başlıklı makalesidir. Genç, çalışmasında gerek Hazar-Alan ilişkilerini gerek Alanların Hazarların Araplarla ve Bizans ile olan ilişkilerindeki rolünü ortaya koymaktadır⁹⁴³. Bu doğrultuda da çalışmada Hazarların VIII. asrın ilk dönemlerinden X. asrın yarısına değin uzanan

⁹³⁸ Demirtaş, a.g.t., s.117-120.

⁹³⁹ Mehmet Kıldıroğlu, "İslam Coğrafyacılarına Göre Hazar Hakanlığı Devlet Yönetim Birimleri ve Sonraki Devletler Üzerinde Etkisi", *Türk Devlet Yönetimi Geleneği*, ed. Cengiz Buyar-Mehmet Kıldıroğlu-Murat Kocobekov, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2016, s.111-115.

⁹⁴⁰ Kıldıroğlu, a.g.m., s.113.

⁹⁴¹ Kıldıroğlu, a.g.m., s.114.

⁹⁴² Kıldıroğlu, a.g.m., s.111.

⁹⁴³ Ali Genç, "Kafkaslarda Hazar-Arap Hakimiyet Mücadeleleri ve Alanlara Etkisi", *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi*, sayı 1, Mart 2015, s.155-165.

dönemde Alanlar üzerinde çeşitli kültürel etkiler de doğuracak bir hakimiyet tesis ettikleri belirtilirken Alan topraklarının Hazar-Arap mücadelesinde taşıdığı stratejik önem ve Hazar-Bizans mücadelesinde Alanların her iki taraf için de desteğine ihtiyaç duyulan bir güç olma gibi hususlara da dikkat çekilmektedir⁹⁴⁴.

4.4 Kültür ve Din Tarihi Araştırmaları

Hazarları ele alan bir diğer çalışma ise Bahaeddin Ögel'in *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi* adlı eserinde yer alan "Hazarlar" bölümüdür. Bu bölümde Ögel, Hazar arkeolojik buluntularını "Yerleşik Hazarlar" ve "Göçebe Hazarlar" alt başlıkları altında tasnif ederek gerek kendi içindeki benzerlik ve farklılıklarla gerek bazı Türk topluluklarının arkeolojik kalıntılarıyla olan benzerlikleriyle ortaya koymaktadır⁹⁴⁵. Ögel, bu kapsam içerisinde Hazar kültürünün çerçevesini de oluşturmakta ve Hazar kültüründe Kafkas, İran, İslam ve İskandinavya etkileri olduğunu belirtirken Hazar kalıntıları arasında yer alan Orta Asya kökenli bulguları da Hazar Devleti'ni meydana getirenlerin Orta Asyalı olduklarına işaret eden kriterler olarak tanımlamaktadır⁹⁴⁶.

Hakkı Dursun Yıldız'ın "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması" çalışması ise başlıktan da görüleceği üzere Hazarları İslamiyet ile olan ilişkileri bağlamı içerisinde ele almaktadır⁹⁴⁷. Yazar Hazarların Müslümanlarla Emeviler döneminde VI. asırda savaş koşullarında başlayan ve bu koşullar altında yaklaşık 150 yıl süren dönemin ardından ilişkilerin ticari bir boyutta devam ettiğini ifade etmektedir⁹⁴⁸. Yıldız'a göre ilk olarak savaş döneminde İslamiyet'i tanımaya başlayan Hazarlar ticari ilişkilerin yoğunlaşmasının ardından IX. asrın ortasından itibaren ağır bir tempoda da olsa İslamiyet'i benimsemeye başlamışlar, X. asırda ise bu süreç hız kazanmış ve Müslüman olan kesim Hazarlar arasında önemli bir güce de kavuşmuştu⁹⁴⁹. Yıldız bu tabloya rağmen Hazarlar arasında İslamiyet'ten önce Hristiyanlık ve Museviliğin yayılma alanı bulunduğunu ve bu durumun

⁹⁴⁴ Genç, a.g.m., s.156-160.

⁹⁴⁵ Ögel, a.g.e., s.223-237.

⁹⁴⁶ Ögel, a.g.e., s.229.

⁹⁴⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976, Ankara, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, TTK, Ankara 1979, s.855-863.

⁹⁴⁸ Yıldız, a.g.m., s.856-857.

⁹⁴⁹ Yıldız, a.g.m., s.857-860.

Hazarların tamamıyla İslamiyet’i benimsemesinin önüne geçtiğini belirtmektedir. Çalışmada ayrıca Müslüman olan Hazarların önemli bir kısmının Gök Tanrı dinini benimsemiş Hazarlar olduğu görüşü de öne sürülmektedir⁹⁵⁰. Yıldız’ın görüşlerini gerek araştırma eserlerinden gerek İbn Fadlan, İbn Rüsteh ve Mes’udi gibi İslam kaynaklarından yola çıkarak şekillendirdiği de belirtilebilir.

Hazarların ele alındığı çalışmalardan biri de Hikmet Tanyu’nun *Türklerin Dini Tarihçesi* adlı eseridir. Tanyu, bu çalışmasında ana hatlarıyla Hazarların siyasi tarihine de değinmekle birlikte esas olarak dini inançları konusunu ele almaktadır⁹⁵¹. Bu çerçevede içerisinde de Hazarlar arasındaki inançlara yer verilirken 732-800 arasında Hazarların bir kısmının 965 civarında ise ekseriyetin İslamiyet’i benimsediği ifade edilmektedir⁹⁵². Hazarların Musevilik ile olan ilişkisi de çalışmada ele alınmaktadır. Tanyu’ya göre Yahudiler Hazarları İslamiyet’ten uzak tutmak için çeşitli hile ve entrikalara başvurmuşlardı⁹⁵³. Çalışmada Hazarların Musevilik ile ilişkisi konusunda ise 800’lü yıllarda Hazarların Musevilik inancını kendilerine göre şekillendirerek benimsedikleri belirtilmektedir. Nitekim Tanyu, bu konudaki görüşlerini şu ifadelerle ortaya koymaktadır: “Burada Tevrat’a- o da bazı yerlerini ve dualarını değiştirerek- inanmış olmak ve bunun içine eski Türk dini ile ilgili kelime ve adetleri katmak, Yahudiliğin bilhassa Talmud ve diğer adet ve kitaplarını kabul etmemek, onları benimsememek onların ne derece Yahudi sayılamayacağının birkaç belgesinden birisidir”⁹⁵⁴. Bu doğrultuda Tanyu Hazarların Museviliği kitlesel olarak benimsedikleri düşüncesine⁹⁵⁵ ve Doğu Avrupa Yahudilerinin kökenlerini Hazarların oluşturduğu görüşüne de karşı çıkmakta ve Hazar-Karay Türkleri ilişkisini de ortaya koymaktadır⁹⁵⁶.

Hazarlar sahasındaki bir diğer çalışma ise Fahrettin Kırzioğlu’nun “Köktürkler’in En Batı Kolu Khazarlar’da Yabancı Cesedi’yle Yağmur

⁹⁵⁰ Yıldız, a.g.m.,s.862-863.

⁹⁵¹ Eser ilk olarak 1978 yılında yayınlanmıştır. Biz, çalışmamızda 1998 yılındaki baskısından faydalandık. Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, Burak Yayınevi, İstanbul 1998, s.27-59.

⁹⁵² Tanyu, a.g.e., s.35.

⁹⁵³ Tanyu, a.g.e., s.52.

⁹⁵⁴ Tanyu, a.g.e., s.35-36.

⁹⁵⁵ Tanyu, a.g.e., s.45.

⁹⁵⁶ Tanyu, a.g.e., s.30-32, 46-47 ve 58.

Yağdırtma Geleneği(Dağıstan/Balanga’da, 643 veya 663 yılı)” başlıklı bildirisidir. Bu çalışmasında Kırzioğlu, Hazar tarihini de kısaca değinip Türkçe Hazar çalışmalarının azlığına işaret ederken aynı zamanda Hazarların Türkiye’deki bazı boy ve oymaklar açısından da önem taşıdığı da belirtilmektedir⁹⁵⁷. Ancak çalışmada esas olarak Belazuri, Taberi ve Derbendname, İbn’ül Esir ve Yakut el Hamevi gibi kaynaklar üzerinden Hazarların mağlup ettikleri İslam ordusu kumandanının cesediyle yağmur yağdırma faaliyetleri ele alınmaktadır⁹⁵⁸. Kırzioğlu bu kaynaklarda Hazarlarla İslam ordusu arasındaki bahsi geçen mücadelenin tarihi ve İslam ordusunun kumandanının adının farklılık içerdiğini belirtmektedir. Ancak Kırzioğlu’na göre bu konuda esas önem arz eden Taberi’nin dönemine yani X. asra kadar Hazarlar arasında söz konusu İslam kumandanının cesediyle yağmur yağdırma pratiğinin devam ettirilmiş olmasıdır⁹⁵⁹. Çalışmada ayrıca buna benzer uygulamanın Kars ve Diyarbakır’da da görüldüğü belirtilirken gayri müslim mezarlıklarından çıkartılan kafataslarıyla çocuklar tarafından çıkarılıp gerçekleştirilen uygulamanın detayları hakkında bilgi verilmekte ve bu uygulamanın çocuklar tarafından gerçekleştirilmesinin ve eğitimli kişilerden saklanması için ise İslamiyet’in Yağmur Duası hariç bu tarz uygulamalara izin vermemesiyle açıklamaktadır⁹⁶⁰.

Şaban Kuzgun’un *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi, Hazar ve Karay Türkleri* adlı eseri Hazarların tarihini bir bütün olarak sunmasının yanında esas olarak Hazarların Yahudilikle ilişkisini ve bunun yanı sıra Karay Türkleri ve onların Hazarlarla olan bağlarına odaklanmaktadır. Nitekim Kuzgun’un bu eseri “Hazarların Yahudileşmesi ve Karai İnancı Üzerinde Bir Araştırma” isimli doktora tezine dayanmaktadır⁹⁶¹. Çalışmanın ilk bölümü

⁹⁵⁷ Fahrettin Kırzioğlu, “Köktürkler’in En Batı Kolu Khazarlar’da Yabancı Cesedi’yle Yağmur Yağdırtma Geleneği(Dağıstan/Balanga’da, 643 veya 663 yılı)”, *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV. Cilt, Gelenek-Görenek ve İnancılar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s.263-269.

⁹⁵⁸ Kırzioğlu, a.g.m., s.269-276.

⁹⁵⁹ Kırzioğlu, a.g.m., s.276.

⁹⁶⁰ Kırzioğlu, a.g.m., s.277.

⁹⁶¹ Eser ilk olarak 1985 yılında yayınlanmıştır. Biz çalışmamızda 2015 yılı baskısını kullandık. Şaban Kuzgun, *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi, Hazar ve Karay Türkleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s.15.

Hazarlar alt başlığını taşımaktadır. Bu bölümde ilk olarak Hazarların kökenlerinden başlanarak siyasi tarihlerinin bütüncül bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Devletin tarihi ise kuruluş, gelişme ve yükselme, duraklama ve zayıflama, çöküş dönemleri olarak tasnif edilmiştir⁹⁶². Bu kapsam içerisinde Hazarların iç ve dış gelişmeleri aktarılırken Hazarların çeşitli yönlerden tarihi rollerine de dikkat çekildiği görülmektedir. Bu doğrultuda Hazarların İslam ordularıyla olan mücadelesinin Müslümanların Bizans ve Avrupa'ya ilerleyişlerinde bir engel teşkil ettiği belirtilirken daha sonraki süreçte ise Hazarların bu kez Rusların İslam toprakları yönünde ilerlemesinin önüne set çektikleri ifade edilmektedir⁹⁶³. Çalışmada Hazarların çeşitli devlet ve topluluklarla ilişkileri de incelenirken söz konusu çerçeve içerisinde Hazarların Rus ve Macar devletinin oluşumunda oldukça önemli etki ve katkılarının olduğu belirtilmesinin yanı sıra Selçuklu Devleti'nin ortaya çıkmasına Hazar Devleti'nin yıkılışının yol açtığı da ifade edilmektedir⁹⁶⁴. "Hazarların Siyasi Durumu" alt başlığı altında yukarıda bahsedilen hususlar ortaya koyulurken ardından "Hazarlarda Kültür ve Medeniyet" alt başlığı altında Hazarların kültürel çehreleri incelenmektedir. Bu çerçeve içerisinde de Hazarların geniş bir etki alanına sahip dönemin diğer milletlerine göre oldukça üst düzey bir medeniyet seviyesini yakaladıkları belirtilirken Hazarların kültürel değişimler yaşadıklarına da işaret edilmektedir. Nitekim Kuzgun, Hazarların Orta Asya coğrafyasından geldiklerinde saf bir Türk lehçesi konuşurlarken zamanla diğer Türk lehçeleriyle etkileşim yaşadıkları⁹⁶⁵ ve yine ilk dönemlerinde askerliğin ön planda olduğu göçebe bir toplumken daha sonra yerleşik hayata geçmeye başladıkları ve ticaretin ön plana çıkıp askerliğin geri planda kaldığı gibi hususlara dikkat çekmektedir⁹⁶⁶. Söz konusu alt başlık altında Hazarların Türk tarihi içerisinde bulunduğu konum itibarıyla de ele alındığı görülmektedir. Kuzgun'un bu doğrultudaki ifadeleri şu şekildedir: "Hazarların ticari prensipleri, hukuk anlayışları, hatta dini hoşgörülerini önce Selçuklulara, sonra Osmanlılara olduğu gibi geçmiştir"⁹⁶⁷. Kültür ve

⁹⁶² Kuzgun, a.g.e., s.39-90.

⁹⁶³ Kuzgun, a.g.e., s.83-84.

⁹⁶⁴ Kuzgun, a.g.e., s.86-89.

⁹⁶⁵ Kuzgun, a.g.e., s.94-95.

⁹⁶⁶ Kuzgun, a.g.e., s.101-104.

⁹⁶⁷ Kuzgun, a.g.e., s.106.

medeniyet bahsinde Hazarların devlet teşkilatlarının da üzerinde durulmakta ve onların idari, hukuki ve ekonomik yapılanmaları hakkında bilgi verilirken bilhassa Hazarların ilk dönemlerdekinin aksine daha sonra Hazar Hakanının yetkilerini kısıtlayacak şekilde bir “çifte yönetim” modelinin ortaya çıktığına ve bu modelin de devletin çöküşündeki faktörlerden birini teşkil ettiği vurgulanmaktadır⁹⁶⁸.

Tezin odak noktasına paralel olarak “Hazarlar” başlıklı birinci bölümünün en önemli kısmının ise “Hazarlarda Din ve Yahudiliği Benimseme Olayı” başlığını taşıyan üçüncü kısım olduğunu söyleyebiliriz. Bu kısımda Hazarların “Eski Türk Dini”, Hristiyanlık, İslamiyet ve bilhassa da Doğu Avrupa Yahudilerinin menşei meselesini de kapsayacak şekilde Yahudilikle ilişkileri ele alınmıştır⁹⁶⁹. Kuzgun, Hazarların Hristiyanlık, İslamiyet, Yahudilik gibi semavi dinlerle ilişki kurmadan önce Şamanizm ve putperestlik gibi inançları benimsediği şeklindeki görüşlere karşı çıkmakta ve semavi dinlerden önce “Eski Türk Dini”ni benimsediklerini ifade etmektedir. Çalışmada bu konuda ayrıca Hazarların bu dini inançlarının kaynağı da ele alınmakta ve bu inancın Hz.İbrahim’in Haniflik dinine dayanmakta olduğu öne sürülmektedir⁹⁷⁰. Hristiyanlık konusunda ise bu dinin Hazarlar arasında IX. asrın ikinci yarısından itibaren yayılmaya başladığı, önemli miktarda Hazarın Hristiyanlığı benimsediği ve devletin yıkılmasından sonra ise Hristiyan Hazarların Ruslar arasında eridiği belirtilmektedir⁹⁷¹. Hazarların İslamiyet ile olan bağları konusunda da Hazarların Müslüman ordularıyla mücadeleleri ele alındıktan sonra Emevilerin şiddeti kullanarak İslamiyet’i benimsetme metodunun Hazarlarca kabul görmediği gerek Arap tüccarların gerek Hazar ordusunda görev alan Müslüman Harizmliler askerlerin faaliyetleri ile Hazarların barışçıl bir şekilde İslamiye’i benimseyiş süreçlerinin başladığı ifade edilmektedir. Bu hususların yanında yazar devletin dağılma döneminde Hazarlar arasında en kalabalık topluluğu Müslümanların ardından Hristiyanların ve Yahudilerin teşkil ettiğini belirtmekle birlikte Hazarların ilk Türk-İslam devleti olarak kabul edilemeyeceği görüşündedir⁹⁷². Çalışmanın söz konusu kısmında

⁹⁶⁸ Kuzgun, a.g.e., s.106-112.

⁹⁶⁹ Kuzgun, a.g.e., s.113-185.

⁹⁷⁰ Kuzgun, a.g.e., s.114-121.

⁹⁷¹ Kuzgun, a.g.e., s.212-124.

⁹⁷² Kuzgun, a.g.e., s.124-127.

Hazarların inanç dünyası hakkında bahsedildiği gibi esas olarak Yahudilikle ilişkileri ve Doğu Avrupa Yahudileri ile aralarında bir bağ kurulup kurulamayacağı meselesi ele alınmıştır⁹⁷³. Kuzgun, Hazarların Yahudiliği benimseyiş tarihleriyle ilgili olarak 750 ihtiyatlı bir şekilde 755 tarihinin kabul edilebileceğini belirtmektedir⁹⁷⁴. Bu sürecin aktörleri olarak başta Bizans'tan Hazarlara sığınan Yahudilerin faaliyetleri yanında Ermenistan, İran gibi coğrafyalardan gelen Yahudilerin de bu süreçte rol aldıklarına işaret edilmektedir⁹⁷⁵. Yahudiliğin kabul edilmiş sebepleri hakkında şayet Hazar hakanı İslamiyet'i benimseyince Abbasilerin Hristiyanlığı benimseyince ise Bizans'ın etkisi altına girme ihtimalinden dolayı Yahudiliğin hakan ve çevresi tarafından kabulünde siyasi çıkar gözetilmiş olma ihtimaline dikkat çekilirken bu doğrultuda bazı Yahudi kaynaklarında bu kabulü Yahudiliğin içerdiği "üstün" esaslar çerçevesinde açıklayan yaklaşımın da gerçeği ifade etmediği öne sürülmektedir. Nitekim Hazar Hakanlarının zaman zaman yine din değiştirmelerinin de öne sürülen bu düşünceye delil olarak sunulduğu görülmektedir⁹⁷⁶. Kuzgun, Hazarlar arasında Yahudiliğin yaygınlık oranının da üzerinde dururken Hazarların tamamının Yahudiliği benimsediği şeklindeki görüşe karşı çıkmakta ve bu konudaki görüşleri ve verileri inceledikten sonra Hazar toplumundaki Yahudilerin %30 belki de %20 den de az oldukları sonucuna ulaşmaktadır. Bu yönüyle de Kuzgun'a göre Hazarların Yahudilik ile olan ilişkisi "Hazarların Yahudiliği benimsemesi" olarak değil de "Hazar hakanı ve çevresinin Yahudiliği benimsemesi" şeklinde değerlendirmek daha makul bir yaklaşımdır⁹⁷⁷. Yazar, bahsedilen hususların yanında Hazarların Yahudilikle ilişkisini hangi Yahudilik mezhebinin Hazarlar arasında yayıldığı meselesi çerçevesinde de ele almaktadır. Bu noktada Kuzgun Hazarların Talmudist Yahudiliği benimsediği şeklindeki görüşleri ele alıp değerlendirmekte ve bu görüşlerin gerçeği yansıtmadığına işaret etmektedir. Kuzgun'a göre Hazarlar arasında yayılan Yahudilik mezhebi Karailikti⁹⁷⁸. Kuzgun bu konudaki görüşünü ayrıntılı olarak detaylandırırken esas

⁹⁷³ Kuzgun, a.g.e., s.127-185.

⁹⁷⁴ Kuzgun, a.g.e., s.131.

⁹⁷⁵ Kuzgun, a.g.e., s.135.

⁹⁷⁶ Kuzgun, a.g.e., s.135-40.

⁹⁷⁷ Kuzgun, a.g.e., s.140-143.

⁹⁷⁸ Kuzgun, a.g.e., s.144-163.

çerçeveyi ise şu şekilde çizmektedir: ‘Petahyah’ın Hazar ülkesine yapmış olduğu seyahatte gördüğü şeyler, en azından Hazar ülkesindeki Yahudi topluluğun büyük bir kısmının Karai olduğunu ortaya koyduğu gibi, Sangari’nin mezar kitabesi, Bizans’tan Kırım’a göç eden Karailerin Kırım Karaylarına hediye ettikleri Tevrat’taki hatıra yazısı, Karay şarkı ve türkülerindeki Hazar motifleri, Zajaczkowski’nin temas ettiği kan grupları ve kafatası ölçüleri, Karay kültürü ile Hazar kültürü arasında bulunan benzerlikler, bazı Karay adetlerinin eski Hazar adetleri olarak kaynaklarda geçişi ve Doğu Avrupalı Talmudist Yahudilerle Hazarlar arasında yukarıda saydığımız hususlar gibi hiçbir ilişkinin bulunmayışı, Hazarların, Yahudiliğin Karai mezhebini kabul etmiş olmaları tezini fevkalade güçlendirmektedir”⁹⁷⁹ Burada ortaya koyulan yaklaşım doğrultusunda da Doğu Avrupa Yahudileri ile Hazarlar arasındaki ilişkiyi inceleyen Kuzgun, Doğu Avrupa Yahudilerinin kökenini Hazarların teşkil ettiğine dair görüşü kabul etmemektedir. Bu meseleyi gerek Hazar topraklarına Yahudi göçü ve gerek Doğu Avrupa’ya Yahudi göçleri ekseninde ele alan Kuzgun Karai mezhebini benimseyen Hazarlar arasındaki küçük bir topluluğun Talmudist ve oldukça kalabalık olan Doğu Avrupa Yahudilerinin menşesini teşkil edemeyeceğini ifade etmektedir⁹⁸⁰. Kuzgun’a göre Doğu Avrupa Yahudileri, çoğunluğunu Avrupa’nın çeşitli noktalarından göç etmiş Yahudilerden oluşan ancak genetik olarak ise birçok etnik unsuru içinde barındıran melez bir topluluktur⁹⁸¹. Ayrıca Kuzgun Doğu Avrupa Yahudilerinin İsrail karakterine sahip olduklarını da vurgulamaktadır⁹⁸².

Yukarıda yazardan yapılan alıntıda da görüldüğü gibi Yahudi Hazarların bakiyesi olan topluluk ise Karay Türkleridir⁹⁸³. Eserinde bu görüşünü çeşitli açılardan detaylandıran Kuzgun, Karay Türklerinin esas olarak Hazar ve Kıpçak Yahudilerinin karışmasıyla ortaya çıktığını ifade etmesinin yanı sıra⁹⁸⁴ Kabar Karaylarının da bu topluluğun oluşmasında rol aldığı belirtilmektedir⁹⁸⁵. Nitekim

⁹⁷⁹ Kuzgun, a.g.e., s.163-164.

⁹⁸⁰ Kuzgun, a.g.e., s.165-181.

⁹⁸¹ Kuzgun, a.g.e., s.182-183.

⁹⁸² Kuzgun, a.g.e., s.184.

⁹⁸³ Kuzgun, a.g.e., s.185.

⁹⁸⁴ Kuzgun, a.g.e., s.161-162 ve 268.

⁹⁸⁵ Kuzgun, a.g.e., s.238.

Kuzgun'un çalışmasının "Karai İnanıcı ve Karay Türkleri" adlı ikinci bölümünde⁹⁸⁶ Yahudilik inancı ve mezhepleri, Karailik inancının ortaya çıkışı ve Karailik inancının esasları ve dünyadaki Karai topluluklarının tarihsel süreçteki durumları ortaya koyulmasının yanı sıra Karay Türkleri de incelenmektedir. Bu çerçevede de Hazarlar ve Karay Türkleri arasındaki kültürel benzerliğe de dikkat çekilmektedir⁹⁸⁷.

Hazarlar hakkındaki çalışmalardan biri de Eşref Buharalı'nın "Hazar Türkleri'nin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar" başlıklı makalesidir. Bu makalesinde Buharalı'nın esas olarak Akdes Nimet Kurat'ın yukarıda ele alınmış olan "Abu Muhammad Ahmad Bin A'sam Al-Küfi'nin Kitab Al-Futuh'u" başlıklı çalışmasında yer alan ve Hazar Kağanı'nın kızı ile Emevi valisi Yezid bin Üsayd'ın evliliği hakkındaki kayda odaklanmaktadır. Buharalı burada Hazar Kağanı'ndan unvan olarak 'hakan' olarak bahsedildiğini isminin ise "Ta'atur" olarak zikredildiğini ifade etmektedir. Yazar, "Ta'atur" isminin doğrusunun "Bagatur" olduğu görüşündedir. Hazar Kağanı'nın kızından ise "hatun" olarak bahsedilmesi de çalışmada belirtilen bir diğer husustur⁹⁸⁸. Çalışmada gerek bu ünvanların gerek bahsi geçen evliliğe ve Hazar hatununun çeyizine dair verilerin Türk tarihi ve kültürünün çerçevesi içerisinde değerlendirildiği görülmektedir⁹⁸⁹.

Hazarların dini inançları konusuna yer verilen bir diğer çalışma ise Ünver Günay ve Harun Güngör'ün *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi* adlı eseridir⁹⁹⁰. Çalışmada Hazarların üst sınıfının Musevilik dininin Karai mezhebini 740 yılında kabul ettikleri belirtilmekte ve İslamiyet ve Hıristiyanlık yerine böyle bir tercihin yapılması Hıristiyan Bizans ve Müslüman Araplar karşısında kendi varlıklarını koruma endişesiyle açıklanmaktadır. Hazarların bir kısmının Musevilik inancını benimsemesinin ardından Gök Tanrı inancına dair kimi izleri de taşımaya devam ettikleri belirtilirken Hazarlar arasında

⁹⁸⁶ Kuzgun, a.g.e., s.189-338.

⁹⁸⁷ Kuzgun, a.g.e., s.310, 314-315, 318, 320 ve 322-323.

⁹⁸⁸ Eşref Buharalı, "Hazar Türkleri'nin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar", *Türk Kültürü*, c. XXIX, sayı 340, Ağustos 1991, 504-505.

⁹⁸⁹ Buharalı, a.g.m.,s.505-509.

⁹⁹⁰ Eser ilk olarak 1998 yılında yayınlanmıştır. Çalışmamızda ise 2018 tarihli baskısından faydalanılmıştır. Ünver Günay-Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

Hristiyanlık, İslamiyet ve Gök-Tanrı inancına da mensup olanların da bulunduğu çalışmada ifade edilmektedir⁹⁹¹. Günay ve Güngör tarafından ortaya konulan eserde Hazarların Doğu Avrupa Yahudilerinin kökenini oluşturdukları düşüncesine de Karailik mezhebi ve Talmudist Yahudilik arasındaki farklar ortaya konularak karşı çıkmaktadır⁹⁹².

Hazarlarla ilgili çalışmaları bulunan bir diğer isim ise Zekeriya Kitapçı'dır. Biz burada ilk olarak Kitapçı'nın "Hz. Peygamberin Hadislerinde Hazarlar" başlıklı çalışmasını ele alacağız. Bu çalışmasında Kitapçı Hazarların Yahudilik inancı çerçevesi içerisinde değerlendirmesinin gerçeği yansıtmadığını işaret ederken Hazarları VIII. asırdan itibaren İslamiyet'i benimsemiş ve ilk Türk-İslam devletlerinden birini kurmuş bir Türk topluluğu olarak tanımlamaktadır⁹⁹³. Nitekim çalışmada da yazar esas olarak Hazarlarla ilgili olduğunu belirttiği hadisleri gerek Arapça gerek Türkçe haliyle vererek ardından da Hz. Peygamber'in "ihbar-ı gaybi" nitelik taşıdığını öne sürdüğü bu hadisler çerçevesinde Hazarların Araplarla olan ilişkilerini ele almıştır⁹⁹⁴. Kitapçı, Hz. Peygamber'in söz konusu hadisleriyle Hazarlardan uzak durulmasını telkin ettiğini ancak telkine esas olarak Muaviye döneminde uyulduğuna işaret etmektedir. Bu doğrultuda da yazar Hazarlarla Arapların ilişkisinin seyrini ortaya koyarken Hz. Peygamber'den sonraki devirlerde yaşanan gelişmelerde hadislerde ortaya konulan gelişmelerin gerçekleştiğini ifade etmektedir⁹⁹⁵. Çalışmanın söz konusu çerçeve içerisinde dikkat çeken hususlarından biri ise VIII. asrın ilk yarısında Muhammed b. Mervan komutasındaki İslam ordusu karşısında mağlup olan Hazar hakanının Mervan'ın "...samimi telkin ve arzusu sonucu" Hazar hükümdarının ve hanedan ailesinin hür iradeyle İslamiyet'i benimsedikleri ve bu durumun Hazarları İslamiyet'i benimseten süreci başlattığı yönündeki ifadelerdir.

⁹⁹¹ Günay-Güngör, a.g.e., s.206-207 ve 209.

⁹⁹² Günay-Güngör, a.g.e., s.210-211.

⁹⁹³ Zekeriya Kitapçı, "Hz. Peygamberin Hadislerinde Hazarlar", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, sayı 185, Mayıs 2002, s.38.

⁹⁹⁴ Kitapçı, a.g.m., s.38-42.

⁹⁹⁵ Kitapçı, a.g.m., s.39-40.

Ayrıca çalışmada bu sürecin Kafkasya’da Hıristiyanlığın yayılmasının önüne geçtiği de öne sürülmektedir⁹⁹⁶.

Kitapçı’nın Bulgarlar bahsinde de ele aldığımız *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet Hazarlar, Burtaşlar, Bulgarlar, Başkurtlar ve Harzem Türkleri* çalışmasında iki ayrı alt başlık halinde esas olarak Hazarların dini çehrelerinin üzerinde durulmuştur. Bunlardan ilki “Hazarların Müslümanlığı ve Zorba Yahudi Tarihçileri” alt başlığına sahiptir⁹⁹⁷. Kitapçı bu çalışmasının ilk olarak 2-4 Kasım 2010’da Şam’da gerçekleştirilen “İslami Asırlarda Doğu Arap Dünyası ve Anadolu”, Beşinci Uluslararası Türk-Kongresi’nde tebliğ olarak sunulduğunu belirtmektedir⁹⁹⁸. Eserdeki bu çalışmanın daha sonra *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*’nin Ocak 2011’de çıkan 289. sayısında da yayınlandığı görülmektedir⁹⁹⁹. Eserin Hazarlarla ilgili bir diğer kısmı ise çalışmanın birinci bölümünü teşkil etmekte ve “Hazarlar ve Burtaşlar Arasında İslamiyet” alt başlığını taşımaktadır¹⁰⁰⁰. Çalışmanın bu bölümünün eserin ilk baskısının yapıldığı 2005 yılında *Türk Dünyası Araştırmaları* dergisinde de yayınladığını belirtmek gerekir¹⁰⁰¹.

Yukarıda bahsi geçen çalışmaların esasen ana fikrinin aynı olduğu söylenebilir. Nitekim Kitapçı’ya göre Hazarlar tarihi gerçeklere aykırı olarak Yahudilik kategorisi içerisinde değerlendirilmektedir. Kitapçı bilhassa bahsi geçen eserinin “Hazarlar ve Burtaşlar Arasında İslamiyet” alt başlığı altında Hazarların İslamiyet ile olan ilişkisi ekseninde bu konu üzerinde de durmaktadır. Bu doğrultuda Hazar hakanının Emevilerin Mervan b. Muhammed komutasındaki seferleri neticesinde zor durumda kaldığını, Mervan’ın da İslamiyet’i benimsemesi teklifi karşısında hakanın bu teklifi samimi olarak kabul edip İslamiyet’i seçtiği ifade edilmektedir. Çalışmada hakanın bu şekilde Müslüman olmasının ardından onun yakın çevresinin ve Hazar ileri gelenlerinin de

⁹⁹⁶ Kitapçı, a.g.m., s.41.

⁹⁹⁷ Kitapçı, *Kuzey Türk...*, s.13-25.

⁹⁹⁸ Kitapçı, a.g.e., s.24.

⁹⁹⁹ Zekeriya Kitapçı, “Hazarların Müslümanlığı ve Zorba Yahudi Tarihçileri”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Ocak 2011, sayı 289, s.22-26.

¹⁰⁰⁰ Kitapçı, *Kuzey Türk...*, s.39-146.

¹⁰⁰¹ Zekeriya Kitapçı, “Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 2005, s.111-164.

İslamiyet’i benimsemesine ve Hazarların yoğun bir şekilde İslamiyet’e giriş süreçlerini başlattığını ifade etmektedir¹⁰⁰². Kitapçı’ya göre İslamiyet’in kabulü Hazarlar arasında toplumsal, siyasi, adli değişimlere de yol açmıştı¹⁰⁰³. Çalışmada Hazarların yaşadıkları belirtilen bu dönüşümler ve İslamlaşma süreci hakkında da bilgi verilmektedir¹⁰⁰⁴. Ayrıca bahsedilen İslamlaşma sürecinin gerek Emeviler gerek Abbasiler ile iyi ilişkilerin de kurulmasına yol açtığı belirtilmekte ve bu konu hakkında bilgi verilmektedir¹⁰⁰⁵. Kitapçı, İslamiyet’i kabullenmeden önce Şamanist olduklarını belirttiği¹⁰⁰⁶ Hazarlar arasında Hristiyanlığın da bir ölçüde yayıldığını ancak Hazarların Hristiyanlığa ilgi göstermediklerini ifade etmektedir¹⁰⁰⁷. Tüm bu çerçevede değerlendirildiği gibi Hazar-Yahudilik ilişkisi de ele alınmaktadır. Bu doğrultuda çalışmada Hazar topraklarına göç eden Yahudilerin sayıca çok az olduğu ve bu Yahudilerin de hiçbir koşulda dinlerini yayma gibi bir faaliyette bulunmadıkları ifade edilmektedir¹⁰⁰⁸. Çalışmada İslam kaynaklarında Hazar hakanı ve çevresinin Yahudiliği benimsediğine dair kayıtlar ise bir yanlış anlaşılma olarak tanımlanmaktadır. Ona göre Müslüman yazarları bu yanlışlığa sevk eden sebep Hazar hakanlarının Yahudilere karşı gösterdikleri şefkati ve devlet katında her dinin bir temsilcisi bulunurken Yahudilerin kendi temsilcilerini çıkarmayıp bir Hazar devlet görevlisi tarafından temsil edilmelerini kavrayamamalarıdır¹⁰⁰⁹. Kitapçı’ya göre bu kavrayış eksikliğinden hareketle Batılı ve Türk tarihçiler Hazarları Yahudilik dini içerisinde değerlendirmek için bir yarış içerisine girmişler ve gerek Hazar üst sınıfının gerek Hazar halkının Müslüman olması gerçeğini inkar etmişlerdir¹⁰¹⁰. Bu görüşler doğrultusunda eleştirilerini ortaya koyan Kitapçı’nın üslup olarak bazı noktalarda ağır olarak adlandırılabilir bir dil kullandığını ifade edebiliriz. Nitekim Akdes Nimet Kurat’ın Hristiyan Bizans’ın ve Müslüman Abbasilerin karşısında Museviliği benimseyerek onların nüfuzuna girmeme hedefi ihtimali üzerinde durmasını

¹⁰⁰² Kitapçı, *Kuzey Türk...*, s.75-81.

¹⁰⁰³ Kitapçı, a.g.e., s.97.

¹⁰⁰⁴ Kitapçı, a.g.e., s.83-114.

¹⁰⁰⁵ Kitapçı, a.g.e., s.115-131.

¹⁰⁰⁶ Kitapçı, a.g.e., s.46-47.

¹⁰⁰⁷ Kitapçı, a.g.e., s.49-50.

¹⁰⁰⁸ Kitapçı, a.g.e., s.50-51.

¹⁰⁰⁹ Kitapçı, a.g.e., s.135-136.

¹⁰¹⁰ Kitapçı, a.g.e., s.138.

“A.N. Kurat gibi daha bir nice tarihçilerin bu görüşlerinin ne kadar saçma ve sathi olduğunu ortaya koymaktadır” ifadeleriyle ağır bir üslupla eleştirmektedir¹⁰¹¹. Kitapçı’nın eleştirdiği diğer isimlerden biri olan Şaban Kuzgun’un Hazar nüfusu arasındaki Yahudi nüfusun %20 ve %30 civarlarında olabileceğine dair görüşünün ise “gülünç” olarak nitelendirildiği görülmektedir¹⁰¹². Yine çalışmada Şaban Kuzgun’un görüşlerine dipnot verilirken “bu konularda geniş bilgi ve lüzumsuz izahlar için bkz.” ifadelerinin kullanıldığını da ortaya koymak gerekmektedir.¹⁰¹³

Karatay’ın Hazarlar hakkındaki çalışmalarından bir diğeri ise “Hazarların Musevileşme Tarihi” başlığını taşımaktadır. Bu çalışmada Hazarların Musevilik inancını benimsemesi süreci esas olarak iki kademeli bir geçiş yaşandığı yaklaşımıyla ortaya koyulmaktadır. Bu çerçevede Karatay Hazarların yönetici sınıfının ilk olarak 730’larda Bulan Kağan döneminde Musevilik inancını benimsediğini ancak bu benimseyişle birlikte Museviliğin devlet inancı haline gelmediği bu inancın bir devlet dini haline gelişinin 790’lardan sonra Hazar Kağanı Obadiye devrinde gerçekleştiğini öne sürmektedir. Karatay’a göre ise Bulan Kağan ve Obadiye Kağan devirleri arasında Hazar hükümdarı olan ve adı da muhtemelen Bagatur olan kağan devrinde Musevilik inancından dönülmüştü. Söz konusu bağlam içerisinde Hazarların Museviliği benimsemesi bu şekilde açıklanırken aynı zamanda sürecin nasıl gerçekleşmiş olabileceğine dair hususlar da çalışmada ortaya koyulmaktadır¹⁰¹⁴.

Ali Balcı’nın *Hazar ve Rus Örneklerinde Ortaçağda Din Münazaraları* başlıklı yüksek lisans tez çalışması da Hazarların dini çehrelerinin ele alındığı araştırmalardan birini teşkil etmektedir¹⁰¹⁵. Çalışmanın başlığından da görüleceği üzere Hazarlar müstakil olarak tezin konusunu oluşturmamakta ve Rusların din değiştirme hadisesi de tezin kapsamında bulunmaktadır. Çalışmanın bu yapısıyla

¹⁰¹¹ Kitapçı, a.g.e., s.131.

¹⁰¹² Kitapçı, a.g.e., s.135.

¹⁰¹³ Kitapçı, a.g.e., s.139.

¹⁰¹⁴ Osman Karatay, “Hazar’ın Musevileşme Tarihi”, *Uluslararası Karay Çalışması Sempozyumu Bildirileri*(5-8 Nisan 2010), ed. Mehmet Alpargu-Yücel Öztürk-M. Bilal Çelik, Bilecik Üniversitesi Yayınları, Bilecik 2011, s.59-92.

¹⁰¹⁵ Ali Balcı, *Hazar ve Rus Örneklerinde Ortaçağda Din Münazaraları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2014.

paralel olarak yazarın da belirttiği gibi mukayasesel¹⁰¹⁶ ve disiplinler arası¹⁰¹⁷ bir niteliğe sahip olduğunu söylemek mümkündür. Balcı'nın çalışması üç bölümden oluşmaktadır. "Ortaçağ'da Semavi Dinler" başlıklı birinci bölümde Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet hakkında bu dinlerin doğuşları ve yayılma pratiklerinin de üzerinde durularak bilgi verilmektedir¹⁰¹⁸. Çalışmanın ikinci bölümü ise "Ortaçağda Yaşayan Din Münazaraları" başlığını taşımaktadır. Bu bölümün çerçevesi içerisinde ilk olarak Bizans'ın dini yönü çeşitli açılardan ele alınmakta¹⁰¹⁹ ve ardından da Hazar bahsine geçilmektedir. Söz konusu doğrultuda ilk olarak Hazarların ortaya çıkışları, siyasi ilişkileri, yaşam tarzları ve iktisadi yönleri ile birlikte tarihi önemleri üzerinde durularak genel bir Hazar tarihi çerçevesi sunulmaktadır¹⁰²⁰. Ardından da Hazarların din algılarına odaklanılmakta ve Hazarların her inanca müsamaha ve hoşgörüyü kapsayan bir düzene sahip olduklarına dikkat çekilmektedir¹⁰²¹. Bu bahsin ardından da tezin esas konularından birini teşkil eden Hazarların düzenledikleri dini münazara ve Hazarların din değiştirme hadisesi ele alınmaktadır¹⁰²². Söz konusu çerçevede münazaranın ve din değiştirmenin dinamiklerine de dikkat çekilirken Museviliğin benimsenmesi Hazar Devleti'nin Hristiyanlığı temsilcisi Bizans ve İslamiyet'in temsilcisi Arapları susturmak ve toplumdaki dini karmaşanın önüne geçme hedefleriyle açıklanmakta ve bu sebeple de düzenlenen münazaranın da bir tiyatro niteliği taşıdığı ihtimali üzerinde durulmaktadır¹⁰²³. Hazarlarda izlenen yöntem doğrultusunda Ruslarında düzenledikleri münazara ve din değiştirme hadisesi de yine ikinci bölümün sınırları içinde ele alınmaktadır¹⁰²⁴. Balcı, çalışmasının "Ortaçağ Toplumlarda Din-Siyaset İlişkileri ve Sonuçları" başlıklı üçüncü bölümünde ise ilk olarak Hazar ve Rusların din münazaraları kıyaslamakta ve hem bu münazaraların işlevlerini hem de bu münazaralara dair verilerdeki tarihi

¹⁰¹⁶ Balcı, a.g.t., s.6.

¹⁰¹⁷ Balcı, a.g.t., s.II.

¹⁰¹⁸ Balcı, a.g.t., s.7-52.

¹⁰¹⁹ Balcı, a.g.t., s.53-82.

¹⁰²⁰ Balcı, a.g.t., s.82-91.

¹⁰²¹ Balcı, a.g.t., s.91-95.

¹⁰²² Balcı, a.g.t., s.95-108.

¹⁰²³ Balcı, a.g.t., s.105-108.

¹⁰²⁴ Balcı, a.g.t., s.109-123.

açmazlarını ortaya koymaktadır¹⁰²⁵. Bahsedilen hususun ardından ise iki alt başlık halinde esas olarak dinin çeşitli maksatlar güdülerek araçsallaştırılması izah edilmektedir¹⁰²⁶. Nitekim yazar çalışmasının sonuç kısmında da Hazar ve Rus din değiştirme hadiselerinin temelinde de siyasetin bulunduğu dikkat çekmektedir¹⁰²⁷.

Hazarlar hakkındaki çalışmalardan biri de Mustafa Mutlu'nun "İpek Yolu'nun Hazarlarda Yahudi Kültürüne Etkisi" başlığını taşımaktadır¹⁰²⁸. Mutlu, çalışmasında Hazarların Museviliği kabul etmesiyle ilgili olarak bazı kaynaklar tarafından "mitolojik-mistik" izahlar yapıldığını belirtmekte ve bu izahlar üzerinde de dururken¹⁰²⁹ söz konusu din değiştirme olayını tarihi bir perspektiften ele almaktadır. Bu çerçevede de Mutlu, Hazarların Bizans ve Araplarla olan ilişkilerini her üç güç için İpek Yolu'nun arz ettiği önemi de göz önünde bulundurarak incelemekte ve Hazarların İpek Yolu'ndaki hakimiyetini sürdürmeyi hedefleyen "teo-stratejik" bir kararla Museviliği benimsediğini, Yahudi tüccarların İpek Yolu'ndaki ticari faaliyetleri ve Hazarlar için olan önemine değinerek ortaya koymaktadır¹⁰³⁰.

Hazarları ele alan bir diğer çalışma ise Hasan Demiroğlu'nun "Hazar Kağanlığı'nın Museviliğe Geçişi" başlıklı çalışmasıdır¹⁰³¹. Demiroğlu, çalışmasında Hazar Kağanı tarafından Museviliğin benimsenmesini kağanın İslamiyet ve Hristiyanlık tercih edildiği takdirde Arap veya Bizans kültürü etkisinde kalınarak hakimiyetin kaybedilebileceği endişesi taşıdığı ihtimaliyle açıklamakta¹⁰³² ve Museviliğin benimsenmesinin ne zaman gerçekleştiği

¹⁰²⁵ Balci, a.g.t., s.124-130.

¹⁰²⁶ Balci, a.g.t., s.130-139.

¹⁰²⁷ Balci, a.g.t., s.142.

¹⁰²⁸ Mustafa Mutlu, "İpek Yolu'nun Hazarlarda Yahudi Kültürüne Etkisi", *İpek Yolu'nda Türk Kültür Mirası*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2014, 273-283.

¹⁰²⁹ Mutlu, a.g.m., s.273-725.

¹⁰³⁰ Mutlu, a.g.m., s.275-282.

¹⁰³¹ Hasan Demiroğlu, "Hazar Kağanlığı'nın Museviliğe Geçişi", *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdülkadir Donuk*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017, s.141-150.

¹⁰³² Demiroğlu, a.g.m., s.143.

konusunda da çeşitli görüşleri ele aldıktan sonra en makul görüş olarak 786-809 yılları arası işaret edilmektedir¹⁰³³.



¹⁰³³ Demiroğlu, a.g.m., s.143-147.

SONUÇ

Türkiye’de tarih disiplini kapsamına giren çalışmaların son dönemlerden itibaren giderek çeşitlilik kazandığını ve arttığını ifade etmek mümkündür. Bu durumun gerek üniversitelerin sayısının artması ve bilhassa lisansüstü eğitim faaliyetlerinin yaygınlaşmasından olduğu kadar ülkemizde tarih yayıncılığının artışıyla paralellik taşıdığı da belirtilebilir. Bahsi geçen çeşitlilik ve nicelik artışıyla beraber çalışmamızın konusunu teşkil eden Hun-Hazar dönemleri arası Doğu Avrupa Türk tarihiyle ilgili araştırmaların da yakın dönemlerden itibaren ivme kazandığı görülmektedir. Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren de bu alanla ilgili çalışmalar görülmekle birlikte yakın dönemlere kadar bu çalışmaların kapsamlı bir literatür oluşturmadığını ve müstakil çalışmalar olmakla birlikte esasen genel kapsamlı çalışmaların içerisinde söz konusu alana yer verildiğini belirtebiliriz.

Tezimizin ilk bölümünü oluşturan Avrupa Hunlarıyla ilgili çalışmaların da yukarıda çizilen çerçeve doğrultusunda geliştiği söylenebilir. Her ne kadar 1923’ten itibaren bu alanda yapılan çalışmalar arasında müstakil araştırmalar bulunsa da bunların daha ziyade popüler nitelikli eserler olduğu ve akademik çalışmaların ise esasen 1990’lı yıllardan itibaren ivme kazandığı görülmektedir. Avrupa Hunlarıyla ilgili çalışmaları içerik olarak ele aldığımızda ise dönem olarak bilhassa Attila devrine odaklanıldığını belirtmek mümkündür. Aynı zamanda genel nitelikli eserlerin ve siyasi tarih çalışmalarının yanında Avrupa Hunlarının kültürleri ve Avrupa Hun tarihinin kaynakları hakkında da çalışmaların meydana getirildiğini ifade edebiliriz. Genel olarak ele aldığımızda ise Avrupa Hunlarıyla ilgili Türkiye’de meydana getirilen literatürün oluşmasında Hüseyin Namık Orkun, Şerif Baştav, Ali Ahmetbeyoğlu, Abdullah Üstün ve Turhan Kaçar’ın ön plana çıktığını görmekteyiz.

Sabirler hakkındaki çalışmaların ise ülkemizde son derece kısıtlı bir birikim oluşturduğu görülmektedir. Şerif Baştav’ın bu sahadaki “Sabir Türkleri” adlı çalışması uzun yıllar ülkemizde bu sahadaki tek müstakil çalışmayı teşkil etmiş yakın dönemlerden itibaren ise Osman Karatay ve Umut Üren tarafından bu alana katkıda bulunulmuştur.

Suvarlarla ilgili araştırmalardaki nicelik azlığının esasen Avarlar için de geçerli olduğu söylenbilir. Nitekim Avarlara yakın dönemlere kadar Akdes Nimet Kurat, İbrahim Kafesoğlu, Bahaeddin Ögel, şerif Baştav tarafından genel nitelikli çalışmaların içinde yer verildiği, son dönemlerde ise Ahmet Taşağıl, Turhan Kaçar, Saadettin Yağmur Gömeç, Dinçer Koç tarafından meydana getirilen müstakil çalışmalarla bu alana katkı sağlandığı görülmektedir.

Türkiye’de Oğurlar hakkındaki çalışmaların da Sabir ve Avar araştırmalarında olduğu gibi geniş bir kapsam oluşturmadığı belirtilebilir. Oğur tarihiyle ilgili araştırmaların da esasen Osman Karatay tarafından ortaya koyulduğu görülmektedir. Bu ereve içerisinde de Karatay’ın bilhassa Oğurların tarihi rollerine odaklandığını görmekteyiz.

Bulgarlar hakkındaki araştırmalarda ise genel nitelikli Bulgar tarihi ve Büyük Bulgar Devleti çalışmalarının bütün içerisinde İtil Bulgarları ve Tuna Bulgarlarına göre daha az bir yekn tuttuklarını söylemek mümkündür. Genel nitelikli eserlerin kapsamı dışındaki müstakil olarak Tuna Bulgarlarına odaklanan çalışmaların ise yine son dönemlerden itibaren artış gösterdiğini söylemek mümkündür. Ali Ahmetbeyoğlu, Osman Karatay, Erman şan ise bu alana katkı sağlayanlar arasında çalışmalarıyla ön plana çıkan isimler arasındadır.

İtil Bulgarları hakkındaki çalışmalarda ise yine son dönemlerde görülen artışın yanında bu çalışmaların bütünü içerisinde İtil Bulgarlarının İslamiyet ile olan ilişkilerine odaklanan araştırmaların ön plana çıktığını görmekteyiz. Akdes Nimet Kurat, Nadir Devlet, Nesimi Yazıcı, Dinçer Koç gibi isimlerin ise bu sahadaki çalışmalarıyla ne çıkan isimler olarak zikredebiliriz.

Türkiye’de Hazarları ele alan çalışmalar arasında genel nitelikli eserlerin bulunduğunu belirtmekle birlikte cumhuriyetin ilk dönemlerinden itibaren bu alanda müstakil eserler ortaya koyulduğunu ancak Hazar çalışmalarının da yakın dönemlerden itibaren bir ivme kazandığını belirtmemiz gerekir. Bu kapsam içerisinde de Hazarlar hakkında ortaya konulan genel nitelikli çalışmaların yanında gerek siyasi tarihleri ve yapıları gerek Musevilik ve İslamiyet ile olan ilişkileri bağlamında yapılan çalışmaların ise yoğunluk kazandığı görülmektedir. Ülkemizde bu alana katkı sağlayan isimleri ele aldığımızda ise Zeki Velidi Togan,

Akdes Nimet Kurat, Hakkı Dursun Yıldız, Hikmet Tanyu, Şaban Kuzgun, Mualla Uydu Yücel, Zekeriya Kitapçı, Osman Karatay gibi isimlerin meydana getirdikleri çalışmalarıyla ön plana çıktıklarını söylemek mümkündür.

Tezimizin çerçevesi içerisinde bulunan topluluklarla ilgili Türkiye’de yapılan çalışmaların ülkemizdeki anabilim dalı tasnifi doğrultusunda ele alındığında ise esas olarak Genel Türk Tarihi ve Ortaçağ Anabilim dalları bünyesinde söz konusu anabilim dallarının uzmanları tarafından eserler ortaya koyulduğu görülmektedir. Ancak çalışmamızın kapsamına giren çalışmaların bu anabilim dallarının meydana getirdiği literatürün toplamı içerisinde nicelik olarak ciddi bir ağırlığa sahip olmadığını da belirtebiliriz. Söz konusu durumun Türk tarihinin bütünlüğü içerisindeki önemine daha önce de değindiğimiz bu topluluklarla ilgili çalışmaların artırılması gerekliliğini ortaya koyduğunu ifade edebiliriz.

Avrupa Hunları, Suvarlar, Oğurlar, Avarlar, Bulgarlar ve Hazarlar hakkındaki çalışmaların artırılması gerekliliğine ilaveten bu topluluklarla ilgili Türkiye’de gerçekleştirilecek çalışmaların geleceğiyle ilgili ele alınması gereken bir diğer konu ise nitelik meselesidir. 1923-2018 yılları arasında Türkiye’de bahsi geçen topluluklarla ilgili tezimizde de görüldüğü üzere gerek popüler gerek akademik nitelikli çalışmalar meydana getirilmiştir. Tüm bu çalışmaların bütünü içerisinde ise arkeolojik verilerin kullanıldığı görülmekle birlikte esas olarak bu verilerden araştırma eserlerinden hareketle faydalandığı görülmektedir. Bu çerçevede içerisinde de Türk tarihçiliğinin söz konusu toplulukların arkeolojik mirasını da kapsayacak şekilde saha çalışmaları yürütmesinin bir diğer gereklilik olarak ortaya çıktığını ifade etmek mümkündür.

Hun-Hazar dönemleri arasındaki topluluklarla ilgili çalışmaların geleceği ve niteliği açısından değinilmesi gereken bir diğer husus ise kaynak dili meselesidir. Tezimizin kapsamı içerisindeki çalışmalarda söz konusu toplulukların tarihiyle bağlantılı olarak Rusça, Arapça gibi kaynak dillerinin kullanıldığı görülmekle birlikte bilhassa Grekçe ve Latincenin istenilen bir düzeyde kullanıldığını söylemek mümkün değildir. Bu doğrultuda da gelecek çalışmalarda bahsi geçen kaynak dillerinin yetkin bir biçimde kullanımının araştırmaların niteliği

için arz ettiği önemin göz önünde bulundurulmasının ortaya çıkan bir diğer gereklilik olduğunu belirtebiliriz.



KAYNAKÇA

“Attila”, *Türk Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, s.191-202.

ACAR, Yusuf, *Attila'nın Batı ve Doğu Roma İmparatorluğu Üzerinde Uyguladığı Siyasi Politikalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çankırı 2016.

AHMETBEYOĞLU, Ali Ahmetbeyoğlu, “Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigurlar ve Utigurlar”, *Tarih Dergisi*, Sayı 51, 2010, s.1-19.

_____, “Bulgarların Oluşumu ve Bulgar Devletlerinin Kuruluşunda Onogurların Yeri Meselesi”, *Tarih Dergisi*, Sayı 65, 2017, s.1-18.

_____, “Dört Tekerlekli Yük Arabalarından Köşklere Hun Kadını ve Kullandığı Ziyet Eşyaları”, *Tarih Dergisi*, sayı 43, 2006, s.53-82.

_____, “Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu”, *KaraM*, Sayı 13, 2007, s.35-42.

_____, “Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri”, *Tarih Dergisi*, sayı 35, 1994, s.35-54.

_____, “Omurtag Han(814-831)”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 34, 1989, s.42-46.

_____, “Tervel Han(702-718)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Basımevi, 1991, s.563-568.

_____, “Tuna Bulgar Hükümdarı Malamir Han(831-836)”, *İsmail Aka Armağanı*, Beta Basım Yayın, İzmir 1999, s.217-220.

_____, “Tuna-Bulgar Hanı Krum(803-814) Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, 29-31 Mayıs 1995, Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s.15-27.

- _____, “Yurt Tutan Hükümdar Asparuh Han ve Tuna Bulgar Devleti’nin Kuruluşu”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alpargu-Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya 2007, s.395-401.
- _____, *Atlı Şehirliler, Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa’da Hun Kültürü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016
- _____, *Attila’nın Sarayında Bir Romalı, Grek Seyyahı Priskos’a Göre Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017
- _____, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- _____, *Grek Seyyahı Priskos (V. asır)’a göre Avrupa Hunları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.
- _____, *Grek Seyyahı Priskos (V. asır)’a göre Avrupa Hunları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995
- AKKAYA, Şükrü, “Eski Alman Destanlarında Attila’nın Akisleri”, *DTCF Dergisi*, c. II, sayı 4, s.555-568.
- ALP, İlker, “Bulgar Türk Devleti”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s.251-252.
- ALPYAĞIL, Recep, “Latin Harfleriyle Yazılan İlk Felsefe Sözlükleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. IX, sayı 17, 2011, s.421-432.
- AYDIN, Mithat, “Tuna Bulgarları Tarihine Genel Bir Bakış(681-1018)”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 11, 2002, s.116-126.
- BALCI, Ali, *Hazar ve Rus Örneklerinde Ortaçağda Din Münazaraları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2014.
- BAŞTAV, Şerif, “Avar İmparatorluğu”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s.195-205.

_____, “Hazar Kağanlığı”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1987, s.139-181.

_____, “Sabir Türkleri”, *Bellekten*, Nisan 1941, c. V, sayı 17-18, s.53-99.

_____, *Büyük Hun Kağanı Attila*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

BAYDAR, Mustafa, *Attila*, İzmir Matbaası, İstanbul 1953.

BAYDARGİL, Süreyya, “Avar Türkleri İstanbul Önlerinde”, *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı 6, Haziran 1976, s.34-38.

BUHARALI, Eşref, “Hazar Türkleri’nin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar”, *Türk Kültürü*, c. XXIX, sayı 340, Ağustos 1991, 504-509

ÇAMBEL, Hasan Cemil, *Attila’dan Atatürk’e*, Varoğlu Yayınevi, İstanbul 1948.

ÇAPAN, Fatma, “Avrupa Hun Devleti’nin Büyük Hükümdarı Attila’ya Suikast Girişimi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ağustos 2015, sayı 217, s.41-52.

ÇOĞ, Mehmet, “Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri”, *Turkish Studies*, Vol. 2/2, Spring 2007, pp. 150-160.

D. ILGIN, F. Aysel, “Batı Edebiyatında ve Sanatında Attila ve Hun Algısı”, *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri, Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdulkadir Donuk Armağanı*, ed. Mualla Uydu Yücel-F. Aysel Dıngıl Ilgın, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s.33-46.

DEMİRAL, Ali Osman, *Bulgarların Menşei Tartışmalarında Orta Asya İhtimali*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

DEMİRCİ, Mustafa, “Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-XI. Y. Y.)”, *Tarihin Peşinde*, sayı 5, 2011, 109-124.

DEMİROĞLU, Hasan, “İtil Bulgarlarında Tarım Aletleri”, *İSTEM*, sayı 18, 2011, s.49-63.

_____, “İtil Bulgarlarından Günümüze Kalan Tarihi Materyaller”, *Osmanlı'nın İzinde Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, haz. Feridun M. Emecen-İshak Keskin-Ali Ahmetbeyoğlu, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, c. I, s.551-559.

_____, “Hazar Kağanlığı'nın Museviliğe Geçişi”, *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri, Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdülkadir Donuk*, ed. Mualla Uydu Yücel-F. Aysel Dıngıl Ilgın, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s.141-150.

DEMİRTAŞ, Turgut, *Hazar Devlet Teşkilatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2014.

DEMİRUTKU, Erhan, “Attila'nın Son Gecesi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Kasım 1988, sayı 23, s.49-54.

DEVLET, Nadir, “İdil Bulgarları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İlmi Müşavir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, c. IX, s. 313-341.

ERKOÇ, Hayrettin İhsan, “Attila'nın 447 Yılı Balkan Seferi”, *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, c. I, Çanakkale 2017, s.60-87.

EROĞLU, Engin, “Türk Barışı (Pax Turcica): İskitler, Göktürkler ve Hazarlar”, *Turkish Studies*, Vol. 12/19, p.91-102.

GENÇ, Ali, “Kafkaslarda Hazar-Arap Hakimiyet Mücadeleleri ve Alanlara Etkisi”, *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi*, sayı 1, Mart 2015, s.155-165.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi”, *Türk Tarihinden İzler I*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s.185-207.

_____, “Türk Tarihinde Bulgarlar”, *Türk Tarihinden İzler III*, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, s.95-118.

GÜÇLÜAY, Sezgin, “Avar- Bizans Siyasi İlişkileri”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, sayı 267, Mart 2009, s.18-22.

_____, “Bizans-Sasani Savaşlarında Hazar-Bizans Münasebetleri”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Haziran 2006, sayı 234, s.42-46.

GÜNAY, Ünver-Güngör, Harun, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

GÜNEŞ, Cüneyt, *Avrupa Hun İmparatorluğu 'nda Ordu ve Savaş*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2012.

GÜRBÜZ, Meryem, Hazar-Müslüman İlişkileri, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.

KAÇAR, Turhan, “Attila ve Hunlara Yaklaşımlar”, *Virgöl*, Temmuz- Ağustos 2007, sayı 109, s.20-22.

_____, “Avrupa Hunları ve Hıristiyanlık”, *Türkler*, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. III, s.385-391

_____, “Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Barbarların Görünüşü: Ammianus Marcellinus'da Hunlar”, *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, TTK, Ankara 2006, c. I s. 83-95.

_____, “İordanes'i Nasıl Okumalıyız”, *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 2018, c. I, s.545-556.

_____, “Priscus'u Nasıl Okumalıyız”, *Toplumsal Tarih*, sayı 286, Ekim 2017, s.50-57.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Bulgarların Kökeni*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985.

_____, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

Kara Şemsi Reşit Saffet, *Hazar Türkleri Avrupa Devleti(VI-XII asır)*, Kaatçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, İstanbul 1934.

KARATAY, Osman, “Hunlardan Haberler: Venedik ve Aquileia”, Tarih ve Tarihçinin İzinden, *Kâzım Yaşar Koprıman Armağanı*, ed. Altan Çetin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2014, s.37-42.

_____, “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları –Altın Orda Öncesi Dönem-”, *KaraM*, sayı 3, Güz 2004, s.1-70.

_____, “Toros Bulgarları Anadolu’ya Nereden Geldi?”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXVI, sayı 1, 2011, s.67-79

_____, “Avar Hakimiyeti ve Balkanların Slavlaşması”, *Balkanlar El Kitabı*, ed. O. Karatay – B. A. Gökdağ, Cilt I, KaraM Yayıncılık- Vadi Yayınları, Çorum-Ankara 2006, s. 86-94.

_____, “Bosna Krallık Soyu Kotromaniçlerin Aslı Hakkındaki Tartışmalar”, *Bilig*, Sayı 23, Güz 2002, s.103-127.

_____, “Bulgarların Orta Asya Bağlantısı: Yeni Bir İpucu”, *Bulgarlar, Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s.45-54.

_____, “Doğu Avrupa’da Türkler: Ak Hırvatlara Dair Doğu Kaynaklarındaki Haberler”, *Turan*, sayı 16, 2012, s.41-52.

_____, “Hazar Yıkılışında Oğuz Dahli”, *İlk Oğuzlar, Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017

_____, “Hazar’ın Musevileşme Tarihi”, *Uluslararası Karay Çalışması Sempozyumu Bildirileri*(5-8 Nisan 2010), ed. Mehmet Alparıu-Yücel Öztürk-M. Bilal Çelik, Bilecik Üniversitesi Yayınları, Bilecik 2011, s.59-92.

_____, “Hazarlar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul 2015, s.335-407.

_____, “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu”, *KaraM*, sayı 18, Yaz 2008, s.1-17.

- _____, “Hırvat ve Sırp Göçlerinde Oğur İlgisi”, *Türkler*, c. II, ed. K. Çiçek– S. Koca-H. C. Güzel, Ankara, 2002, s.591-599.
- _____, “Kafkasya Bulgarları Tarihi”, *Karaçay- Balkarlar: Tarih, Toplum ve Kültür*, Der: Ufuk Tavkul, Yaşar Kalafat, KaraM Yayınları, Ankara, 2003, s.18-46.
- _____, “Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası”, *Belleten*, c. LXXIV, sayı 269, Nisan 2010 s.69-108.
- _____, “Kuber Han’ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları”, *Bilig*, Sayı 18, Yaz 2001, s.27-47.
- _____, “Kurum Han(803-814) Döneminde Tuna Bulgarları”, *Bulgarlar, Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s.192-205.
- _____, “Kuzey Kafkaslardaki ‘Vlendur Bulgar’ Halkı Üzerine”, *Bulgarlar, Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s.87-106.
- _____, “Omurtak Han’ın Rüyası: Bulgarların Türklükten Çıkışının Hikayesi”, *Bulgarlar, Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s.206-249.
- _____, “Selçuk Bey ve Hazarlar: Kim Kime Ne Yaptı”, *İlk Oğuzlar, Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s.172-183.
- _____, “Suvarlar: Doğu Avrupa’nın Esrarengiz Kavmi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. X, sayı 1, s.99-116.
- _____, “Tuna Bulgar Devleti’nin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme(681-803)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. X, sayı 2, 2010, s.1-18.
- _____, “Tuna Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi, 2015, s.273-294.
- _____, “Ziezi ex quo Vulgares: Orta Asya’da Bulgar Aramak”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, c.III, sayı 5, 2008, s.48-67.

_____, Avarlar ve Bosna: İki Devlet, İki Millet, Bir Tarih”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Kitabı*, yay. Z. Kaymaz – A. İnayet, İzmir, 2012, s.275-287.

_____, *Hazarlar, Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto, İstanbul, 2018.

_____, *Hırvat Ulusunun Oluşumu, Balkan Kimliğinde Türk Damgası*, Kripto Kitaplar, Ankara 2016.

KAYAPINAR, Ayşe, “Tuna Bulgar Devleti(681-1018)”, *Türkler*, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, c. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 630-640.

KESLER, G., “Almanyada Türk Kanı”, çev. Refii- Şükrü Suvla, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. III, 1937, s.237-246.

KILDIROĞLU, Mehmet, “İslam Coğrafyacılarına Göre Hazar Hakanlığı Devlet Yönetim Birimleri ve Sonraki Devletler Üzerinde Etkisi”, *Türk Devlet Yönetimi Geleneği*, ed. Cengiz Buyar-Mehmet Kıldıroğlu-Murat Kocobekov, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2016, s.111-115.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, “Köktürkler’in En Batı Kolu Khazarlar’da Yabancı Cesedi’yle Yağmur Yağdırtma Geleneği(Dağıstan/Balanger’da, 643 veya 663 yılı)”, *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV. Cilt, Gelenek-Görenek ve İnançlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s.263-277.

KİTAPÇI, Zekeriya, “Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 2005, s.111-164.

_____, “Hazarların Müslümanlığı ve Zorba Yahudi Tarihçileri”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Ocak 2011, sayı 289, s.22-26.

_____, “Hz. Peygamberin Hadislerinde Hazarlar”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, sayı 185, Mayıs 2002, s.38-42.

_____, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet, Hazarlar, Burtaşlar, Bulgarlar ve Başkurtlar ve Harzem Türkleri*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2013.

KOCARIK, Hasan, *Hazarlarda Devlet Yönetimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kilis 2013

KOÇ, Dinçer, “"Divanü Lügat-it Türk'te İdil Bulgarları Hakkında Verilen Bilgiler Üzerine Bir Değerlendirme", *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı IV*, 30 Eylül- 04 Ekim 2013, Haz. Mustafa Özkan, Enfel Erdoğan, İstanbul, s.581-589.

_____, “Nümizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İdil Bulgar Emirleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 187, Ağustos 2010, s.223-236.

_____, “Süryani Tarihçisi Efesli John'un(Ioann Ephesus)'un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 198, Haziran 2012, s.93-109.

_____, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

KOTAN, Necati, *Attila*, Kemal Matbaası, Adana 1976.

KOYUNCU, Mevlüt, “Emeviler Devrinde Hazarlarla Yapılan Mücadeleler”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, sayı 1, 1997, s.74-80

KURAT, Akdes Nimet, “Avarlar”, yay. haz. Serkan Acar, Tarih İncelemeleri Dergisi, c. XXVI, sayı 1, Temmuz 2011, s.81-110.

_____, “Bulgar”, *Makaleler*, haz. Nihat Yazılıtaş, Ahmet Vurgun, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

_____, *IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992.

_____, “Abu Muhammad Ahmad Bin A'sam Al-Küfi'nin Kitab Al-Futuh'u”, *DTCF Dergisi*, c. VII, sayı 2, Haziran 1949, s.255-273.

- KUZGUN, Şaban, *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi, Hazar ve Karay Türkleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.
- KÜÇÜKSİPAHİOĞLU, Birsal, “Ankhalos Savaşı'nın Sonuna Kadar Bizans-Bulgar İlişkileri”, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 14, 2008, s.209-226.
- MANGALTEPE, İsmail, “Avarlar (558-822)”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul 2018, s.203-240.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.
- MUTLU, Mustafa, “İpek Yolu'nun Hazarlarda Yahudi Kültürüne Etkisi”, *İpek Yolu'nda Türk Kültür Mirası*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2014, 273-283.
- MÜLLER, C., *Fragmenta Historicorum Graecorum*, c. V, Paris 1870.
- _____, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, c. IV, Paris, 1851
- ORKUN, Hüseyin Namık, “Attila ve Buda”, *Yücel*, c. VII, sayı 41, Temmuz 1938, s.173-174.
- _____, “Attila ve Sarayı”, *Resimli Tarih Mecmuası*, c. I, sayı 11, 1950, s.430-432.
- _____, “Attila; İsveç Kralı”, *Yücel*, c. V, sayı 30, Ağustos 1937, s.219-221.
- _____, *Attila ve Oğulları*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933.
- _____, *Türk Tarihi II*, Akba Kitabevi, Ankara 1946.
- ÖZCAN, Altay Tayfun, *Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- ÖZDEM, R., “Almanlarda Türk Kanı”, *Belleten*, c.III, sayı 10, Nisan 1939, s.357-361.

ÖZTÜRK, Cemil, “Attila ve Hunlar Macar mı Türk mü?”, *Tarih ve Toplum*, sayı 129, Eylül 1994, s.26-31.

ÖZTÜRK, Rukiye, *Grek ve Latin Kaynaklarına Göre İskit, Sarmat ve Avrupa Hunlarında Askeri Kültür (M.Ö. V.YY- M.S. VI. YY)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

Reşat Ekrem, *Attila ve Hunlar*, Muallim Ahmet Halim Kitaphanesi, 1933.

SAFA, Peyami, *Attila*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

SAZAK, Gözde, “Petersburg Ermitaj Devlet Müzesindeki Doğu Avrupa Türk Bakiyelerinden İdil-Bulgar Türklerine Ait Eserlerin İncelenmesi”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. XVI, sayı 2, 2014, s.177-198.

SEVCAN Emin, *Bulgarların Hıristiyanlaşma Süreci*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

SOYSAL, A. Z., “Hazarlar”, *Emel*, sayı 68, Ocak-Şubat 1972, s.25-30.

Sümer, Faruk, “Avrupa Titreten Türkler(Hunlar ve Attila), *Resimli Tarih Mecmuası*, c. II, sayı 19, İstanbul, s.810.

ŞAN, Erman, “Ortaçağ İslam Kaynaklarının Tun Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler(Kronolojik Bir Değerlendirme)”, *Bellekten*, c .LXXIX, sayı 284, 2015, s.49-72.

_____, “Tuna Bulgar Hanlığı-Bizans İmparatorluğu Münasebetlerine Dair Ortaçağ İslam Kaynaklarındaki Haberler”, *Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür, Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na 75. Yaş Armağanı*, ed. Erman Şan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2017, s.525-546.

- ŞEKER, Mehmet, “Türk-Devlet Yönetiminde Farklı Başkadılık Uygulamaları: Hazarlar, Altın Orda ve Memlükler Örneği”, *ABAD*, c. I, sayı 1, s.75-88.
- ŞENGÜL, Fatih, *Sabir, Sekel, Avar ve Bulgar Etnik Meselelerinin Çözümü*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2013.
- TANYU, Hikmet, *Türklerin Dini Tarihçesi*, Burak Yayınevi, İstanbul 1998.
- Tarih II Orta Zamanlar*, Maarif Vekaleti, İstanbul 1931.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Avar’ların Göçünün Türk ve Avrupa Tarihine Etkisi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 44, Ağustos 1990, s.45-51.
- _____, “Hazarlar”, *DİA*, c. XVII, Ankara 1998, s.116-120.
- _____, “İdil Bulgar Hanlığı”, *DİA*, c. XXI, Ankara 2000, s.472-473.
- TEKİN, Talat, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- TEZCAN, Mehmet, “V. Yüzyılda Ermeni- Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 32, 2007, s.183-202.
- TOGAN, İsenbike, “Attila”, *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1983, c.I.
- TOGAN, Zeki Velidi, “Hazarlar”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c.V/I, 1988, s.397-408.
- TOLAN, Öner, *Karadeniz’in Kuzeyinde ve Balkanlarda Türk Varlığı(IV.-X. Yüzyıl)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Elazığ 2014.
- TOLUN, Haydar, “Alman Edebiyatında Türk Tesirleri II”, *Türkün*, sayı 8, Birinci Teşrin 1936, s.31-33.
- _____, “Alman Edebiyatında Türk Tesirleri”, *Türkün*, Sayı 8, Birinci Teşrin 1936, s.31-33.

TOPSAKAL, İlyas, *X-XII. Asır İdil(Volga) Bulgarları Tarihi ve İslamiyet*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.

TÜREL, Tunç, *Towards The End of An Empire: Rome In the West And Attila (425-455 AD)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara 2016.

Türk Tarihinin Ana Hatları, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.

ULUÇAY, M. Çağatay, *Attila*, Özyürek Yayınevi, İstanbul 1956.

ÜREN, Umut, “Büyük Bulgar Devleti”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul 2015.

_____, “İrnek’in Hunları ve Bulgarlaşma Hadisesi”, *Tarih Okulu*, Mayıs-Ağustos 2010, sayı 7, s.39-46.

_____, “Suvarlar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi, İstanbul, 2015, s.189-202.

ÜSTÜN, Abdullah, “Bir Mitin, Bir Umudun, Bir İhmalin Tarihçiliği: Hunlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. VII, sayı 1, Yaz 2017, s.117-127.

_____, “Hunlar Anadolu’da: Bir Seferin Dört Edebiyattaki İzleri”, *Çukurova Araştırmaları*, c. I, sayı 1, Kış 2015, s.16-36

_____, “Paniumlu Priscus, Bir Müverrihin Entelektüel ve Mesleki Portresinden Kesitler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. LII, sayı 2, 2013, s.295-314.

_____, *Geç Roma Tarihyazımında Hunlar- Batı Avrasya’da Erken Türk Varlığı-*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.

_____, *Türk Tarihinin Bir Kaynağı: De Origine Actibusque Getarum*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2007

- YAZICI, Mustafa, “Avar İmparatorluğu (III. –IX. Yüzyıl)”, *Kemalist Ülkü*, c. XVIII, sayı 207, s.17.
- YAZICI, Nesimi, “İdil(Volga) Bulgar Hanlığı’nda İslamiyet”, *Türkler*, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 394-408.
- _____, “İdil(Volga) Bulgar Hanlığı’nın Bağımsızlığı Konusu”, *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprıman’a Armağan*, Yayına Hazırlayan: E. Semih Yalçın, Berikan Yayınevi, Ankara 2003, s.694-103.
- _____, “İlk Türk-İslam Devleti İdil(Volga) Bulgar Hanlığında İslamiyet ve Bağımsızlık Meseleleri”, *Volga- Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti Beşinci Uluslararası Sempozyumu*, Kazan 14-16 Haziran 2012, ed. Halit Eren, IRCICA, İstanbul 2015, s.149-165.
- _____, *İlk-Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması”, VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976, Ankara, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, TTK Yayınları, Ankara 1979, s.855-863.
- YÜCEL, Mualla Uydu, “Hazar Kağanlığı”, *Türkler*, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, c. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.445-463.
- _____, “Hazar-Bizans İttifakları ve Sonuçları”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, ed. Zeynep İskefiyeli-M. Bilal Çelik-Serkan Yazıcı, c. I, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya 2013, s.145-162.